

**Захари
Стоянов**

**ХРИСТО
БОТЙОВ**

**ОПИТ
за
биография**

**Издаелство
на
БЗНС**

**ЗАХАРИ СТОЯНОВ
ХРИСТО БОТЊОВ
ОПИТ ЗА БИОГРАФИЈА**

chitanka.info

ВМЕСТО ПРЕДИСЛОВИЕ

Нашият герой, с името на когото озаглавихме настоящата си книга, Христо Ботйов, е бил човек, роден и предназначен от необяснимите стихии да бъде голям човек, да води подире си тълпите, да заповяда и да прави епохи. Нещастен той, дважд по-нещастен неговият роден град, трижд по-злочест народът, на който е бил син, а четири и пет пъти била пуста и суха епохата на неговия човечески живот! Ако той беше син на Италия щеше да бъде ако не Гарибалди и Мацини, то поне тяхната дясна ръка. Ако беше французин, съвременник на Юлската революция или на Луи Наполеона, то първата барикада на града Париж щеше да се нарича „Ботйова“. А кой знае?... Може би щеше да бъде и един от нощните съветници в палата на Тюйлери, един от ония, които с пищов в ръката налягаха малодушния авантюрист срещу 2 декември да не се бои и да не отстъпя от своето злодеяние. Но това последно предположение ние не вярваме, казахме го само като подходящо и прилично обстоятелство на буйната и неспокойната натура, която само по нямание други занятия би се решила на подобни противоречащи на духа и на натурата предприятия.

Не сме виновати, ако и да допуснем това или онова предположение, защото ние нямаме работа с човек, който да е живял живот човечески, който да е бил поне един ден нормален, който да се е огризил, варил и калил вече в обществения процес, който не да е не знаел как ще да осъмне и що ще да вечеря, но да е прокобвявал своето житейско съществуване за няколко години. Ние градим и създаваме основи върху морските бури, ще да се основем на фактите и делата само, които са най-вярното и истинското огледало на душата и живота на всекиго. Искаме да кажем, допускаме само и такава една фаза в живота и в характера на хората, че ако Христо Ботйов да не беше се родил, раснал и пораснал в живописния Калофер, гдето отечествената Стара планина е най-гигантна, паметник и олицетворение на воля и на свобода; гдето райските източници на Тунджа са най-близо, които със своето разкошно и девствено шумтене са приспивали и будили нашия

герой; гдето ароматите от Казанлъшката долина не са се скъпили; гдето утринното слънце се е подавало в ослепителна бляскавост измежду ближните върхове на скромната, в сравнение на Марагидик, Средна гора; гдето най-последно е върлувал над всички тия природни красоти необуздан господар друговец и негов ортак — надменен чорбаджия, то Христо Ботйов, отишел още млад и крехък в Одеса, можеше да излезе човек съвсем от други калъп. Тогавашните необяснени и неопределени още времена между отношенията на големите и микроскопическите братя имаха всичките шансове на успех. Ако хора с твърде хрисими способности и дарби достигаха в Русия високи военни чинове; ако самите съотечественици на нашия герой се сочеха с пръст от руската аристокрация по своите милиони и палати, то Христо Ботйов покрай другите свои дарби можал е да отдели и нещо върху олтара на комерцията.

Тежките българи търговци в Одеса и водители по онова време на българския елемент в тоя град — Тошкович, калоферци, под надзора и почти под стряхата на които се е намирал Ботйов заедно с много още подобни нему българчета — не са имали причини да му не благоприятствуват. Напротив, те са гледали още да не изпуснат от кантората си сина на даскал Ботя, на комуто дарбите и събудената натура не е възможно да не им са били известни. Най-последно, ако не тежък търговец, ако не висок чин в армията, то Ботйов можеше да излезе от Одеса поне обикновен кандидат на правото, историко-филолог или друго нещо, каквито станаха и се завърнаха в България много негови съвременници и връстници. Да го турим най-последно на една дъска с Любен Каравелов, т.е. че той можеше да преживей скромно в Русия десетина и повече години; да се явява по два-три пъти в университета, колкото за адет; да изучи и прехвърли всичко, каквото е било написано и създадено по онова време от руския умствен живот; да си пробие път и се запознае с редакциите на няколко руски списания; да захване да събира с желязно постоянство и с убийствено спокойствие на книжовник българското народно творчество: песни, гатанки, пословици, приказки и пр., с които да запознава учения славянски свят с тъмното още тогава свое поробено отечество; да пише свои разкази и повести със строга тенденция и агитация, че тоя народ трябва да се освободи, и най-последно да дойде по-наблизо до брега на своята бащина земя, отгдето да почне систематическа и постоянна

борба, каквато е била възможна тогава и каквато по тогавашните понятия се е считала за полезна. А Христо Ботйов, всички трябва да признаят това, можеше да стори и извърши тая деятелност: на литератор, поет, агитатор, революционер, публицист и вестникар.

Нито едното, нито другото. Ботйов хванал тоя път, който му бил диктуван от неговата пламенна натура. По едно време, в начало на своето отивание в чуждата земя, в Одеса, впечатлителната му душа не е можала да остане чужда на новия мир, непознат досега нему. Високите руски катани, за които той в своето детинство немалко е слушал в родното си село Калофер, горделивите генерали, които всеки сочел с пръст и всеки почитал; тяхната ослепителна униформа и други още съблазнителни качества увлекли го и отклонили го за време от неговите величествени планини, другари на детските впечатления; от кресливите гайтанджийски чаркове върху река Тунджа; от бащината му даскалска стряха; от витите хора на мегдана; от чисто българския живот. По това време именно Стефан Зографски, пак ученик в Одеса, сварил го няколко пъти в стаята му сам-самненичек в следующото положение: възглавницата запасана отпреде му, да изглежда голям и надут човек, каквито са въобще генералите, главата му вирната нанаязад, ръцете му турени на хълбоците, с една реч, цялото му същество парадно, диктаторско и пълководско. В тоя надут каяфет той следвал да се разхожда из стаята си, марширува, командува и дава заповед на *нижните* чиновне, които се състояли от голи стени, от гурбетска мебел и от вятър. Веднъж Зографски го сварил дотолкова захласнат и екзалтиран от тая величествена поза с възглавницата на корема, щото не забележил нито появяването на своя гост, нито пък отговарял на въпросите, които последният му задавал.

Твърде естествена и обяснима е тая генералска болест, щом познаваме епохата, когато се е тя появила в душата на Ботйова — 1862–1864 година. Въобразил си е той минути тържествени и славни. Помислил си е като какво величие би било за него, за родители, роднини и познайници, ако той се явеше в Калофер, пред черковата, в черковния двор или на хорото със сабля, с еполети, с червена шапка, с пера и пр., възседнал на някоя бяла катана, а подире му дружина, всичката него гледа в очите, той заповяда, гони и се бие с душманите, прави добрини и помага на своите! Идея и влечение, както виждате, което беше по онова време в апогея, което не е можело да не бъде

идеал и на младия Христа с неговата впечатлителна душа. Ние сме бивали много пъти свидетели по онова време, когато се случеше да се завърне в своето родно място, град или село, някой ученик от странство, от букурещкото медико-аптекаарско училище, от цариградската медицина, от виенската комерческа школа или пък просто от някой пансион, гдето има каква-годе униформица, две-три жълти копчета, шапчица и лустросано ширитче и пр., и пр. Тия щастливи чеда биваха герои на деня, всичките очи, без разлика на пол и на възраст, се стремяха завистливо към щастливеца. А ако имаше сабийка и ширити на дясната ръка, с каквито си дохождаха учениците от Цариград и Букурещ, то генерал Буланже трябваше да им полее вода. Кой като него? И каймакаминът даже заедно със своите башкетипи считаше го за някаква си тайна длъжност да изпие едно кафе коляно до коляно със знаменития човек. В Котел бяхме свидетели, когато се беше завърнал един момък от букурещката медицина, с червена шапка и някакви си ширитчета. След черковен отпуск всички граждани без разлика на богатство се спряха сред черковния двор заедно с духовенството да поздравят милостта му, когото считаха за обща гордост на цялото село. Подир Каблешков, прочут по-после агитатор в Априлското въстание, като се връщал в родното си село Копривщица от Галатасарайското училище, бавел се по няколко деня в крастовските и в хисарските бани, за да се кара и съди на турските чапкъни, които, както е знайно, цяло лято прекарваха на баните, вътре спяха, ядяха и пиеха. Где българин да се появи? Ако някой клетник надникнеше из вратата крадешком, хващаха го за ръце и крака и с дрехите с главата надолу го бухваха. Когато той си подема душата и реве, те си пляскаат ръцете и пресиняват от смях. Каблешков с влиянието на своята сабийка и с късото си пискюлче е плашил и гонил тия бабаити, а те се боят и уважават техния носител! Сиромаси турци, колко ги късаше тях простотията! Тия детински перения имаха в своето време и ползите си, защото вдъхваха между своите съотечественици известна гордост, агитация и понятия за вънкашния свят и за новата ера, че е настанало вече време, щото и българинът да носи сабля.

Такава беше епохата, когато Христо Ботйов си опасвал възглавница на корема. Какво му е възпрепятствувало да не облече мундир, ние ще да кажем по-надолу. Сега ще да констатираме само

това обстоятелство, че той е роден в Калофер, в подножието и величието на Стара планина. Ние се държим от това мнение поне за миналите епически времена на България, че Стара планина е била онова вълшебено място, гдето е живял духът на свободата, гдето не е умирали идеята за стари славни времена, гдето юначеството, войводството и байрактарството е било легендарно. Самият вид на планината, нейните белокожи букове, студените извори, дебелите сенки, непристъпните усои, тайните пещери, гигантските върхове, най-после девствеността и неприкосновеността на това планинско море от турски крак — давали са някаква си надежда на ближните жители, били им са, като допре ножът до кокала, убежище и свърталище. Ние имаме и своите доказателства по това мнение. Да захванем от старите войводи, които са дошли до нашия век. Отгде бяха те родом? От крайдунавския и монотонен Русчук, Видин, Свищов и Силистра? От плоскятия Т. Пазарджик и Пловдив? От равния Чирпан, от делиорманския Разград или от скрития между голите баири Шумен? Не, тяхното котило са градовците и селата, които стоят нанизани като мъниста все по една линия, все в подножието на Стара планина: Котел, Сливен, Шипка, Калофер, Карлово, Копривщица и пр. Балканска вода, размесена с букова шума, са пили старите войводи: Кара Танас, Алтън Стоян, Калъчлията, Кара Кольо, Дончо Ватахът, Панайот Хитов, Хаджи Димитър, Караджата и много други предвестници за Българското възраждане, а не миризлива кладенчева и азмашка вода. Същото това ние виждаме и с по-ранните народни борци: Раковски, Левски, Л. Каравелов, Бенковски, Каблешков и най-после нашия герой, които са родени между животворящия Балкан.

Съществува и друго обстоятелство, което е давало възможност на гореспоменатите градовце и села да бъдат по-събудени и там именно да се отвъждат народни хайдути и деятели. Това обстоятелство е, че като отстранени и без съобщения, каквато е и до днес Копривщица, Котел и др.; а най-главното, че са били чисто български центрове, с особени права, с общинско управление, с черкови, училища и знатни и влиятелни хора, каквито рядко е имало другаде. Турци, гърци и други господствующи и деморализующи елементи са липсвали от тия среди с изключение на Карлово. Па и тяхната величествена и поетическа съседка Стара планина, както казахме, е била български рай само. Стари хора от Шипка разказват, че те, както и

дедите им, не запомнили да мърсува по тяхната планина турчин, а български юнаци не липсвали ни едно лято. Турските хайти държали пътищата по полето, селските кории и балталъци, деня излизали, а ноща се връщали.

И Раковски, и Л. Каравелов, и Ботйов когато са почвали да оплакват своето отечество, родните си градове Копривщица и Калофер, да си припомнят техните красоти, то най-напред са се обръщали към планините, реките и другите балкански разкошности, гдето са те видели пръв път божия свят, гдето са възприели първите впечатления. Кога Любен захване да описва своето родно село Копривщица или Раковски — прочутия котленски извор, усоите на Разбойна, пещерата Нирец, то от перото им капят сълзи... „То беше село Калофер — говори сам Ботйов в първия брой на в. *Дума*, в статията *Примери от турско правосъдие*. — Тъжни спомени нахлуха в главата ми, щом превалих баира и видях онези хубави къщи и черкови, през които като змия се измича бистрата Тунджа. Тук е, рекох, тя, мойта изгора, тука са и моите Лефтерюви другари^[1], с които прекарах пет-шест месеца най-светли дни в живота си и запознах отблизо Калофер, тоя «Алтън Калофер», който роди в мене страстна любов, която тъй рано загина, и дълбока омраза, която ще ме придружи до гроба... В Калофер познах аз чорбаджията и сиромаша, турчина и народа...“ Моля ви се, какво те щяха да описват, с какво мило и неизгладимо от силното въображение би били свързани, ако да бяха родени и пораснали покрай мътния Дунав, в пъстрата Варна и в еднообразния Плевен? Хаджи Димитър ще минува в България, още от влашката земя бълнува за своята любима Агликина поляна, близо при Сливен. Там, той заповядва на своята дружина, който се изгуби и пропадне, да дойде; там ще да бъде решено какво да правят.

Прочее, за да не се впусне Ботйов във военното поприще и за да не хване едно какво-годе определено занятие, освен другите причини, които ще да кажем, когато му дойде мястото, е била и тая, че в неговата поетическа душа са се били загнездили твърде дълбоко възпоминаванията и впечатленията на райските балкански околности на родното му село. С тях живял той, те му служели за утеха, те го въодушевявали в тежките и гладни минути, в тях той най-после отиде да умре. Мнозина ще да възразят: че нима само Ботйов е роден под полите на Стара планина, нима само той е пил вода от Тунджа и е

заспивал под шумтението на нейното стремително течение? Да, това е вярно, но ние не говорим тук за обикновените смъртни същества, които са безбройни под ясното небе, които се раждат, живеят и умират само с това отличително свойство, че са словесни: които, гдето и да са се родили, гдето и да живеят, в планини или блата, глухо и мъртво е всичко околно царство за тях освен насыщния и многобройните други потребици, съпрежени с него, нещо, което е в характера и на другите животни. Ние говорим за Христо Ботйов — поета, огнения, комуто няма подобен не само в Калофер, но и по цяла България. Тоя Христо Ботйов, който се провиква от миризливите кръчми за чужбина, гол и бос, гладен и презрян:

*Тежко, тежко! Вино дайте!
Пиян дано аз забрава
туй, що, глупци, вий не знайте
позор ли е, или слава!...*

В числото на тия *глупци* влязват всички ония земни блажени: богати, знатни чорбаджии, тежки търговци, тлъсти владици, царьове и князове. Ботйов с голите лакти, който яде на двата деня един път, счита себе си за щастлив, умен и блажен! Дава той на себе си това преимущество, защото, като е работил за сиромасите и подритнатите свои братя; като е мислел денонощно как да се освободи поробеното му отечество; като е познавал поетически природните негови красоти, планини, реки, полета и долини заедно с робите, които са ги населявали; и като е правел сравнение между чуждата и заспала за него среда — той е бил удовлетворен, считал се е за велик. Имал е и право. Онова, което обикновеният смъртен пипа и вижда през целия си живот като нещо мъртво и съвсем безцелно, за необикновените и поетически натури съставлява живот, продължителна борба и неизчерпаем източник на храна. Следователно, нека веднаж завинаги престанем да мерим хората като Христо Ботйов с аршина на обикновените смъртни.

И така той се родил в поробена България, от роби родители. По своята необикновена натура какво място можеше да завземе той в обществото, в своето отечество? Да стане даскал — да учи деца на а, б

и на граматически правила, па може би и да пее в неделен ден в черкова? Като прочетат читателите фактичката част от неговия живот, нека се произнесат сами: дава ли козел мляко? Неговият баща е бил учител, имал е случай и възможност впечатлителният син да види и да научи: що значеше да бъдеш по онова време учител, да те викат на общината, щом им кефне, да изпълняваш каприциите на няколко псалтирджийи чорбаджии. И такъв тесен кръг — учител? — това щеше да бъде бесилка за Христа Ботйова. Да стане търговец, да държи касова книга с две страници: „дал“ и „взел“ — защо да си хабим думата по тоя въпрос? Да се пусне по полето на книжовност като Л. Каравелов, да се затвори скромно между книги и ръкописи — тук се е изисквало търпение, постоянен труд, редовен живот и работа техническа, които положително са бягали от нашия герой. А да почне военно поприще, от което се е бил увлякъл, както видяхме, по едно време — това би значело да си тури двата крака в капана, защото още на първия ден щяха да го турят в гауптвахта. Да стане руски офицер, да вземе тежката отговорност на мундира, която е драконска в Русия, да се затвори в казармите, да даде клетва за вярност на царя и пр., и пр. — ами България, ами Калофер и неговите планини? Как ще те да се забравят и съединят с казармския живот, когато едното е барут, а другото — огън?

Нямало е за него живот в България, а спокойствие и занятие вън от нея. Всичко мрачно и черно за него, всичко трябва да се събори и унищожи. Неговото положение било такова, като че да е бил паднал в такава една страна, гдето хората му не разбират от езика и той от техния, гдето слънцето се считало за зараза, гдето всичко се вършело против човечката природа. Той си избрал тоя път, към който го влечало неговото сърце и душа. Той подал ръка, съединил се и отишел да разделя радост и скръб с ония, които почти цял народ считал, че са изметът на България. Тях той намерил най-подходящ елемент, с тях той бил убеден, че може да се направи нещо за в бъдеще, че те са хората, които ще да разбират най-лесно неговите идеали. Тия хора били всички недоволни от реда и господствующите понятия в България по тая или оная причина — за него било все едно, — всеки протестующи неблагодарни, много пъти от само себе си, всички, които се били простили вече с мирния и охолния живот, които живеели днес за днес, които били наклонни да събарят и унищожават, със злоба и

отмъщение. Тия хора били: хайдутите, хъшовете и гладниците, които лягали и ставали тук-там по къшетата и мизерните от най-долно дередже механи. Той бил във възхищение от тях, легнали му на сърцето, а хайдутите, тия епически пилета от Стара планина, просто обожавал. Намислил той да стане хайдутин и бърза с една песен да обади целта си на своята майка:

*Не плачи, майко, не тъжи,
че станах ази хайдутин;
хайдутин, майко, бунтовник,
та тебе клета оставих
за първо чедо да жалиш!
Но кълни, майко, проклинай
таз турска черна прокуда,
дето нас млади пропъди
по тази тежка чужбина —
да ходим да се скитаме
немили, клетки, недраги!...*

Същото това, което Ботйов направил в 1870 г., Любен Каравелов, много по-хрисим литератор, го сторил още в 1862–1865 г., когато бил в Москва, като ученик. Неговите повести и разкази, а после и стихотворения не са друго нищо освен идеализация на тогавашните войводи и хайдути. А покойният Раковски беше духом и телом хайдутин. От любов към тия смутители на турската държава той стана да ходи едно лято в тяхното царство — Котленския балкан, — пишеше им закони, клетви и молитви, като свои възпитаници. Мнозина ще да се обърнат и кажат, че това е било авантюризъм и крайно нежелателен компромис. Да, но и самото дело, самото предприятие е било във фонд нещо като авантюризъм, щом се погледне на работата през очилата на държавен строй. Да се оттеглиш в чужда земя и да започнеш борба и анархия срещу една стара империя, да разваляш спокойствието на милиони същества без волята на последните, с помощта на няколко *голаци*, — да се изразим консерваторски, — нима това не е авантюра? Времената, обстоятелствата и делото изисквали и своите хора. Човек, дигнал кърваво знаме да пали, събаря и разваля — с кого трябваше да

се съедини за достигането на своите пламенни и велики идеи? С еснафите? С благоразумните търговчета и с интернационалните печелници? — Разбира се, че не с тях, а с ония, които изложихме по-горе. По онова време в България най-идеалният елемент са били хайдутите и хъшлаците. Те протестирали най-напред против чуждото иго в тяхното отечество, в техните буйни и отчаяни глави се воцарила мисълта най-напред, че те могат да дойдат дохак на босфорския повелител. Старите войводи, обитатели по Стара планина, били нещо като патриарси за младите апостоли — публицисти от вестниците „Свобода“, „Независимост“ и „Знаме“. Техните разкази, че те ядат по Стара планина печени агнета и гонят турските бюлюкбашии като пилци, давали сила, кураж и надежда както на Раковски, на Любена, така и на Ботйова. Те били орлите, които им донасяли всяка година „много здраве“ от върховете на обетованата и свещена Стара планина, те подновявали у тях, далеч в чужда земя, силите и надеждите за великото бъдеще.

Ние можем да кажем и някои подходящи сравнения по тоя въпрос. В нормални времена, при управление чисто народно, със свобода и закони, един агитатор, гладник за министерски пост, за да събори без никакви уважителни причини едно министерство, събира около си най-отчаяните пияници, на които проповед държи пред нищо да се не спират в областта на лъжата. Моля ви се, що е трябвало да прави един сиромаш емигрантина чужбина, който е ратувал царство да събори, вериги да къса, народ от тиранство да освобождава? Мислим, че се разбираме. Съвсем други щяха да бъдат средствата, хората и материалът, ако Христо Ботйов и неговите съмишленици бяха повикани не да събарят, а да създават и нареждат. Например представете си, че след като се освободи България, Ботйов беше жив и има честта волею и неволею да се покани да състави министерство и да нарежда новото управление на държавата? Всеки ще да се съгласи с нас, че в тая фаза на неговата политическа деятелност той не би се обърнал пак към своите любими хайдуте и хъшлаци, на които деятелността и ролята бяха изиграни вече.

Тук ние си припомняме крясъците на някои момченца от новия уж калъп, които с пяна на уста доказват, че от съществуващите партии в България през Освобождението ни един български деятел нямало с направлението и знамето на Л. Каравелов и Хр. Ботйова, никой нямало

да разделя техните идеали на революцията и разрушението. Това било жално според тях, т.е. новите; а нам е дважд по-жално за последните, че гласът им отива по месечината. Каравелов и Ботйов бяха революционери против турската държава. А кой би дигнал ръка срещу що създаденото българско княжество с народно управление? — Идиотите и подкупниците!

Източници за съставяние на настоящия опит ние сме имали следующите:

Първо, вестниците на Ботйова „Дума, «Будилник», «Знаме»»; стихотворенията му и другите литературни работи. Каквото и да е написал той, както и да е казал, душата му всецяло е участвувала в думите му, в плача му, в смеха му. Бъдещите нови биографи и историци, зад гърба на които ще да остане епохата, в която е живял, само по едно негово стихотворение ще бъдат в състояние и него да характеризират, и епохата да определят, в която е живял.

Второ, от собствените негови разкази на многобройните си приятели. Пред тях той е разказвал цялото си минало и патими. Тия негови другари са знаели не само неговия живот, но и биографиите на други негови приближени, особено за Калофер и калоферци. Той имал обичай и страст само негова глас да се слуша, гдето и да било между приятели. Скоро тия последните признавали, че това право е естествено негово, защото, щом почвал да говори и разказва, всички други млъквали, всички се обайвали и слушали. Най-обикновените предмети излизали от неговите уста увлекателни. За пустата воденица в Букурещ, за учителството в Калофер, Задунайка, Измаил и пр., за приключенията в Браила и Галац мнозина знаели най-тънките подробности.

Трето, от комитетската кореспонденция за 1874–1876 г., епоха от неговата деятелност, която кореспонденция ние притежаваме в оригинал благодарение на покойния Д. Горев, Д. Хр. Попов, Ив. Драсов, Р. Райкович, Н. Обретенов и др. От тая рубрика немало си спомогнаха, собственоръчните негови писма, на брой десетина-петнадесет. Както в своите стихотворения, така и в писмата си Ботйов ни рисува себе си, епохата и стремленията. Не са тия писма обикновени, пусти и надути с дебели фрази. В тях говори сърце, душа и чувства се изливат.

Четвърто, за да турим в ред събитията и да определим хроника в миналото на героя си, най-много ни послужи покрай другите записката (неиздадена) на г. К. Тулешкова, другар и съмишленик Ботйова в тежки минути. За допълнение ни послужиха сведенията от родителите, братята, съпругата и роднините Ботйови.

Като описваме Ботйова поет и войвода, ние се разпространихме и върху неговия поход със 185-те души негови другари, с които той мина в България да си изпълни свещеното завещание. Тоя поход ние мислим, че е негова собственост. Който описва него, трябва да опише и Ботйова, и обратно. Още повече че досега никой не е направил нито едното, нито другото. Сведения за него ние взехме от десетина и повече негови другари, па най-после и сами ходихме да посетим местността, през която е минал и се е сражавал.

При животоописанието му намерихме за добре да приложим и всичките му литературни произведения, които са такава рядкост, щото с голям труд и мъки едвам можахме да ги съберем. Тая икономия направихме ние по единствени съображения, че тия произведения са твърде малко, не заслужават по своето количество да бъдат издадени на отделна книга, която няма да надминава една обикновена брошура, лесно ще да бъде скъсана и разпиляна, когато, приложена при биографията, ще бъдат завинаги спазени. В това приложение ние турихме и някои политически статии от вестниците »Дума“ и „Знаме“. Като такива, те са много изгубили и от своето значение, но като излезли изпод перото на Ботйова, съхранила се много сила и интерес и за в днешно време. Освен това и те хвърлят известна светлина върху характера и политическите убеждения на поета войвода.

В своята трудна задача ако не на биограф, то поне на прост събирател на факти и документи, от страх, за да не ни осъдят в пристрастие, а може би и в недобросъвестност, ние не премълчахме и някои дела на Ботйова, които моралистите и хрисимите търговци са в правото си да осъдят. Думата ни е за посяганieto върху чуждите имущества. Ние ги туряме със строго убеждение, че личността и делата на Ботйова притежават толкова светли и непостижими високи страници от истински добродетели, щото те падат само по себе си и пред техния автор, и пред целта, и пред епохата. Ние ги туряме, защото махванието им щеше да съставлява една празнота от неговия живот и стремленията му. Според нас и според безпристрастните хора така; а за

ония с кривите души Ботйов да беше чел само молитви, нали е той Ботйов, нали е написал „Борба“ и „Молитва“, все ще да бъде гледан с лошо око. Работата е, че ние не пишем за тия последните.

Ние предупреждаваме нашите увлекаюци се читатели да не подражават на Ботйова било в обирите, било в омразата му към всичко, щото е доволно и сито, било в бяганието му от училищата и в странния му живот. Да не кажат, че той, макар и да не се е учил, макар и да е презирал всичко, пак станал поет, войвода и велик човек. Това ще да бъде една от най-опасните игри. Да се не сравняваме ние с Ботйова, който е от необикновените хора, какъвто България рядко ражда. Онова, което е липсвало в него като на обикновен човек, допълняло се е от талант и дарби, преимущества, с които природата се твърде много скъпй. Хората като Ботйова, с неговите идеали и чувства, не са подсъдими на обикновените за всекиго съдилища. Тях съди историята и потомството. Между епохата, в която живял и работил той, и епохата днешна сравнение е невъзможно. На своето време той бил и цар, и закон, и народна воля, и заем, и бюджет, и всичко. Пет милиона същества, които се казвали българска рая, били неми, вързани, стадо от животни. Техните страдания, рабските им вериги, от една страна, и бъдещето им, от друга, докарвали великата душа до полуда. За да не би да стане тлъст човек, да не му влязат в ръката богатства и други блага, т.е. за да не би да стане нему добре, той спял с кучетата по пустите воденици, не ял по три деня, помагал на всички презрени, но не и на себе си. Той търсел такова страшно средство, с което да унищожи всички ония тирани, които мъчат народите, най-много неговото отечество. Смешно е да се сравняваме с подобни хора, а е безсъвестно да ги осъждаме, че за великата задача, за доброто на милионите лишили одного да няма хиляда, а само петстотин.

Най-после ние сме прост повествувател на факти и на събития. Ето плана и целта на настоящата ни книга, само върху тая ни крепост нека стрелят бъдещите критици. В пипанието на фактите, на събитията и на епохата, за която пишем, сме се старали да бъдем верни, безпристрастни и добросъвестни. По-нататък — лозето е без пьдар. Имаме още и тая опора, че сме без всякаква претенция на критико-исторически оценител на тия факти. Ако сегиз-тогиз неволно са казани някои наши лични впечатления и съждения, гдето става дума за характеристика, то никога не сме мислели да бъдем съдия. Ние можем

да грешим на много места под влиянието на различни минали и съвременни събития; но с това ни най-малко не предрешаваме всемогъщия глас на историята. Ние сме съвременници, слаб ни е гласецът за такава работа. Само тя, историята, трябва да каже като какво място ще да завземе Христо Ботйов между българските писатели, поети, патриоти и дейци; какво е било неговото влияние и ще да бъде в развитието на нашето политическо и нравствено възраждане.

За нас ще да бъде доволно само едно удовлетворение, ако ни се признае, че Ботйов е бил от ония наши деятели, комуто се следва да има биография, и че ние в качеството си на такъв първи сме се явили и посъбрали едно-друго, което поне за основа да послужи на подстойните.

Русе, 7 август 1888 г.

[1] Хайдутти. Гл. статията „Примери от турско правосъдие“. ↑

ГЛАВА I
РОЖДЕНИЕ, ДЕТИНСТВО, УЧЕНИЧЕСКИ
И ЮНОШЕСКИ ГОДИНИ

I

В Тракия, в село Калофер, Пловдивски окръг, се е родил Христо Ботйов Петков, от родители чисто българи и православни. Това се е случило на знаменит ден, навръх Рождество Христово, 25 декември 1847 г., в началото почти на още по-знаменитата за новите идеи и свободни начала 1848 година. Самите дати на неговото появяване на бял свят като че предсказвали, че той ще да расте и умре в бури. По тая причина, че се е родил на Рождество, според българския обичай турили му името Христо, именник на спасителя. Христо е бил първа рожба на своите млади родители, ето защо неговото добиване е било безгранична радост на семейството, още повече че рожбата била момче, което превъзходства твърде много над женския пол. Последните, сиромашкини, колкото и да се говори, че били н'ам що и какво, самото им появяване на бял свят се посреща от родители, роднини, кръстници и съседи малко студено и не толкова радостно. „Какво има еди-коя си?“ — се попитат любопитните и интересующи се съседки. „Мома, мома! Одрала на майка си или на баща си носа и веждите“ — отговарят знающите. „Ох, горката! Аки бет, тя не можа да се види с мъжка рожба, не ѝ хариза господ тая радост! Нека ѝ живо, но Петър или Павли пак има да се чумери и сърди“ — заключат най-послед интерпелаторките. И действително, има такива мустакати монарси измежду българите, които по година не искат да видят с очи детето, че то било момиче. Съществуват и такива строги взискатели, които няколко месеца до появяването на отрочето заканват се и плашат неговата злочеста майка, че ако тя и тоя път изтърси пак момиче, то нека си мисли за горчивите сетнини.

Даскал Ботю, за когото имаме доказателство да вярваме, че е бил и нежен, и обичлив баща, не бил тоя ден ни на земята, ни на небето. От заранта до вечерта той не можал да си затвори устата, все се смеел и се поздравлявал, нямало от него по-щастлив и по-блажен. Вечерта той се завърнал от чорбаджийското кафене и малко с курдисана глава, нещо, което било първи случай в живота му. И имало защо да се радва. Детето, първескинчето, било ангел небесен. Очи черни, па големи,

чело широко и надвесено над тия две очи като същинска Стара планина, а рев и писък — чувал се чак в женския манастир.

Родителите на Хр. Ботйова, макар и хора от средня ръка и нещо по-долу даже, даскалски еснаф, на много дереджета по-долни от съществуващите тогава чорбаджии в Калофер, не са били турени в селските и общите работи на подобающето си скромно положение. Те са били уважавани и почитани почти от всички, служели са за пример, а даскал Ботю, бащата на героя ни, малко по малко според тогавашните времена и нужди станал като диктатор на селото.

Обясняваме си причините. Както синът, така и бащата не бил от хрисимите и сложните хора, без воля, характер и инициатива, да слуша и се покорява на по-силните от него. Първо условие, че той се бил учил в Русия, в одеската семинария, знаел гръцки, важно условие по онова време, бил в Калофер един от най-учените и най-знающите хора. Второ условие, че, естествено, той бил човек със силен характер, умен, справедлив, реформатор, предприемчив, честен и строг. А тия качества, с които се гордеят и подражателите на Наполеона Велики, били достатъчни за един гражданин в село Калофер в модната епоха на Българското възраждане и събуждане, в реакцията на старото и знатното да го подигнат в очите на старо и младо. Най-после човекът знаел, занимавал се с литература и история, а като знаеш — кой няма те пита и ти се покорява? Руски възпитаник, семинарист, по ония времена е било ластовица през месец януари. Много градове в България, като Пловдив, Сливен, Русчук и пр., са се лишавали от подобни учители с подобно образование. Селото Калофер е било честито в това отношение. Той ходел като същински лорд, бил човек с вкус и с маниери. Правило му било да си поръча из Русия хубава шуба със скъпи кожи. Един път го видял с нея пловдивският паша, комуто останали очите на тая дреха, казал, че и той ще да си изпише такава. Когато даскал Ботю минавал през улицата, то всеки обичал да го погледне как гиздаво е облечен и как хубаво стъпя. Родил се Ботю Петков в Карлово и учил при прочутия по онова време елино-български учител Райно Попович. После го викнали калоферци за учител на гръцки език, харесали го и в 1840 год. го пратили на общински иждивения в Русия. Върнал се от учение в 1845, а в 1846 се оженил и останал в Калофер учител до смъртта си. За да се отърве от тогавашната горчива даскалска участ — да се мести всяка година на

ново място, — това ние отдаваме пак на неговите способности и на взаимното уважение, което е съществувало между него и гражданите. Калоферци, които са известни със своето ученолюбие, отдавали са нужните почитания на своя просветител.

Най-главните причини, за да не остави това село, е неговото задомяване в Калофер. Той си намерил такава другарка, която била достойна съпруга на даскал Ботя, типична българка и прочута хубавица, каквито само в Калофер, в Копривщица и в другите подбалкански местности могат да бъдат съвършенство и първо качество. По-напред той либел друга една мома К..., но нали е бил човек с естетически дарби, не я харесал, че имала големи ръце.

Баба Ботйовица, или Иванка Стойкова Дренкова, съпругата на Ботя Петков и майката на нашия херой, е жива и до днес, жена на 60–65 години, видяла и патила, прекарала през главата си много и много. Каква е тя била на млади години — всичките признаци е съхранила в своите черти, всеки с първо виждане може да си състави понятие. А поговорете с нея минута-две, ще да изнесете верни заключения за душевните ѝ качества, отведнъж ще да кажете, че „крушата паднала около корена“, че даскал Ботю бил щастлив човек. Баба Ботйовица според своя век и според възпитанието си, ако можем да се изразим така, е благородна жена във всичките вариации на това слово. Видяхме я ние в 1886 г., десет години после убийството на най-големия ѝ син, Христа, а няколко месеца само пък подир убийството на Сливница на най-малкия ѝ син Бояна, младо двадесетгодишно момче още, ученик, представен за офицер. И какво? — Майката на Христа Ботйова, паметта на когото ѝ бе известно как се слави и почита в България, наместо сълзи, ахания и охкания, оплаквания, че ако той да би бил жив, то тя щяла да бъде такава и онакава; че като отивал на бойното поле, еди-кой си ѝ говорил, че тя ще да бъде носена на ръце от целия български народ, а сега не я поглеждал и не попитвал никой, и много още подобни претенции, общо правило и поведение на всички ония спекулативни баби и бабички, които са имали синове и братя обикновени поборници — хрисима като муха! Говори спокойно, весела и засмяна, справедлива и умна, възхитена от борбите и успехите на българите, радва се, че доживяла да свари и види подобни славни минути. А нищо, ни дума, ни ума за жертвите: Христа и Бояна. Най-после от уважение и почит към нейната личност, старост, понятия и

майчини чувства нарушихме общото течение на разговора и заявихме съболезнование за участи на Бояна.

— Клетникът! Отиде млад и зелен, не можах и да го видя... Колко му говорих, че е още млад, че трябва да почака брата си, Кирила, че на него ми са надеждите!... Младо и лудо — не послуша. Бог да го прости! Много приличаше на баща си Христа — отговори старата жена и се обърна настрана да не покаже на присъстващите своите две едри сълзи, които бликнаха в очите ѝ.

Повече нищо. Отри си очите и пак се обади да продължи общия разговор. Е, такава жена грях би било, ако не родеше Христа Ботйова, поета, революционера и войводата!

Баба Ботйовица е родом от Калофер!

Повече от двадесет години е учителствувал в Калофер бащата на Христа Ботйова. Всички събудени калоферци, които съставляват най-голям процент в сравнение с другите български градове и които ние виждаме днес начело на много обществени работи, са ученици на Ботя Петкова. Щом се запrikaжеш с тях и попитаеш за техния учител, те отварят уста да го характеризират с такова страхопочитание и респект, като че вечерта ще да се явяват напреде му за изпит. Всички едногласно приказват, че той бил страшен и неумолим човек към всички, без разлика на чорбаджийски протекционизъм, на хатър и на незачитание към сиромашките синове, а най-много си теглил неговият мъдър син Христо, па и Кирил понякога. Най-много те стояли на колене. Когато той влязвал в класовете, то гробна тишина наставала, всеки ученик отсичал врат върху книгата, никой не смеел да го погледне, да не навлече върху си строгостта му. Строгостта, твърдят му характер и суровите му обноски съответствували и на физическите му качества. Той имал грамаден ръст, големи и светли очи, а пръстите на ръцете му са останали в пословица в калоферската хроника, а най-повече в паметта на учениците му. „Пръстът на даскал Ботя“ когато се споменал, то било нещо равносилно на сабушка тояга, на страх и трепет. Когато той бил най-много сърдит и когато искал да наказва някой ученик по първа степен, то си дигал показалеца и посочвал към виновния. Поговорка съществува и досега в Калофер: „Той бие като даскал Ботя.“ Епохата, в която се е подвизавал този човек, притежава такива данни, които оправдават неговото строго и монархическо поведение.

Същите тия строги и диктаторски отношения Ботю Петков поддържал и в общината, гдето се решавали селските общи работи, отгдето се давало тон на цялото село, гдето се създавали политическите убеждения, гдето се определяло кои мнения са отживели вече, кои трябва да се поддържат само за очи и кои трябва да се разпространяват. Разбира се, че човекът, който най-много знаел и разбирал от новите течения, в когото вярвали и били убедени в добрите му намерения, неговият глас и неговата дума се приемала за решающа. Гдето се явявала опозиция, то доволно било от негова страна да каже: „Ти ли знаеш, който си се учил в цариградските хамбари, или аз?“ Той искал да вкара Калофер в пътя на просвещението и на съвременните идеи, за което и успял, доколкото е било възможно. В черковния тогавашен въпрос, който заключаваше в себе си и политика, и прогрес, и патриотизъм, Ботю Петков взел най-решително участие между другите, той изхвърлил от училището гръцкия език, на който бил по-напред, в по-тъмните времена, преподавател. Пишел и в тогавашните цариградски български вестници. Вестник „България“, орган на Д. Цанкова, го е нападал твърде жестоко, защото и той нападал редактора му за неговото папищашество в колоните на „Цариградския вестник“. В 441 брой на тоя последния вестник е поместена следующата дописка:

„Калофер, 1859, юлия 14.

Г-не издателю Ц. вестника,

Издателят на «България» Д. Цанков премина пределите на благоразумието и почна вече без разбор да вмества, щото му се поднесе, като стана оръдие на най-низки и развратни човеци. Благодариме ви, че сте вместили отговора на нашите тамкашни приятели срещу гнусавата оная статия, вместена във вестника му с намерение да потъпче честта на ония, които са се пожертували за просвещението на свой народ, та зато молиме да вместите и следующото:

«С голямо негодувание прочетохме в 14 брой на „България“ хулната статия срещу учителя ни г. Ботя. Безименний съчинител на гнусната статия избрал за предмет непразнуването деня на св. Кирил и Методий и сплита гнусни хули върху учителя ни; но и първото е

дебела лъжа, и второто — низка клевета: защо денят на българските просветители и лани, и таз година се празнува с особена тържественост, украси се и с прилично за празника слово, произнесено от г. Ботя, но това не се счете за нужно да се обнародва в „България“. Сплетените хули върху учителя ни са низка клевета, за оправдание на когото се ручава двадесетгодишното му учителство в Калофер, в разстояние на което той е поминал с неукоризнено поведение, от което всегда сме били доволни. За това щем бъдем и мы, и потомците ни признателни г. Ботю за неутомимите му трудове, които той според силата си е принасял на калоферското юношество.

Желали бихме издателят на „България“ за свое добро и за доброто на народа да не вмества без разбор всякакви статии, които му се допращат, но да бъде малко осторожен.

Епитроп училищни

Драган Манджуков

за всички жители калоферски.»“

С една реч, той бил учител не само на деца, но и на стари и млади, на политика, на гражданска доблест, на медицина и хигиена, цял реформатор, каквито бяха по онова време всичките малко-много събудени българи. На негово време близо при училището имало кръчмица, добрият пелин на която привличал свещениците като пчели. Щом преминавал даскал Ботю, святиня им лягали по земята — да не ги види през прозорците. Дотолкова те имали страха му. Друг един свещеник, поп Пенко, като пеел херувиковото в черкова насреща един даскал, казал му: „Н-не-не, не си яж б...“ Даскал Ботю наложил на попеца 40 деня да не стъпя в черкова за тоя свой либерализъм.

Отдавна той водил борба за местните първенци, със суеверните понятия и предразсъдъци за изважданието селските гробища далеч от селото, които били в дворовете на черковите и манастирите и вредата на които е позната. Опозицията била силна. Най-после сполучва не без революция, особено от страна на жените, които в тоя случай са най-чувствителните и най-рутинните. Ново жилище за покойниците било избрано на мястото, наричаемо *Лила*, на северна страна на селото. Да се случи да умре наскоро виновникът на тая реформа, и най-напред него да погребат там! Суеверният женски, а особено бабешки мир тържествувал в своите верования.

— Видите ли? И господ не го стърпя, загдето той се подигра с душите на нашите умрели бащи и майки! — говорели те. — Нека сега го мъчат дяволите на поляната, сам-самненичък като вапир.

Ботю Петков е обогатил и книжнината ни с няколко сериозни трудове. Той е превел и напечатал в 1853 г. (в Земун) труда на Ю. Венелина: *Критически издирвания за българската история*, книга от 204 стр., и една *Всеобща география*. В неделни и празнични дни той помагал още в черковното богослужение, като пеел от дясна страна. Починал в 1869 на 26 юли, без да види сина си, който беше се простил вече с България и с родителската стряха. В последните дни на живота му материалното му положение се понижило до плачевност. Калоферската община, на която толкова заслужил, давала му нещо като пенсия около 1500–2000 гроша, колкото да може да се прехрани. Деца освен Христа той е имал още шест по-малки, а именно: Анна, Петър, Стефан, Кирил, Тота и Боян.

На всичките свои чеда още през живота си той се постарал от гола душа да даде образование според силите си, не се е задоволявал само с калоферското основно учение. Христа, както ще да се види по-долу, той изпратил в Одеса; Стефана в Чешко, подпомаган от г. Е. Георгиев; Кирил в одринското католическо училище; а Боян (след смъртта му) — в Николаев. Стефан е хванал бащиното си благородно поприще на учител. Такъв беше в Панагюрище, гдето според брата му, прочут вече, турското правителство го подири, но и той успя да избегне в Румъния, уж при брата си да се настани, гдето пак захвана учителство. Той е известен още и като книжовник с превода съчинението на М. Чайковски — „Кърджалъ“. По-късно избягва от България и Кирил, който така също стана учител в Гюргево.

II

Такива са били родителите и фамилията на Хр. Ботйова. Като какво грижливо възпитание са се старали те да дадат на своя най-голям син, за това не може да бъде и дума. Щом той навършил своята детинска възраст, постъпил в калоферското училище при баща си, гдето били още учители Сотир Зафиров и Славиди. В успехите той бил пръв между своите съученици. Онова, което другите научавали в един ден, той го изучавал за няколко минути, само от едно прочитание, когато приближавала минутата за изпитите. Повечето свое време той употребявал в различни буйства и немирности. Да се присмива, да се подиграва и закача всекиго, стар и млад, който се отличавал с каквагоде оригиналност в селото — това съставлявало негово изключително занятие в ученическата епоха. Да групира учениците, да им става началник и да ги предвожда на разни приключения да се сражават и делят царство, олицетворено в горня и долня махала; да се показва най-голям гонител на учителската дисциплина и благоговението пред учителите.

Строгият, справедливият и безпристрастният баща награждавал напълно заслугите на сина си. Ако двама души имало в ден бити и наказани, то непременно единът трябвало да бъде Христо. Да седи на колене и да опитва дългите пръсти и длан на баща си, това било нещо обикновено. Но вземал ли Христо от тия работи, изменявал ли си е той поведението? — Никак. Станало време за влизане на учениците в предаване, а тия последните отсъствуват наполовина. Где ги? Тогавашните надзиратели гавази ги потърсват и докладват на своите монарси-учители, че Христо даскал Ботйов ги събрал в някое къоше и им разказва характеристики из целия Калофер; за чорбаджиите, за поповете, за бабичките, за игуменицата от женския манастир, за учителите, в това число и за баща си; а учениците, увлечени в неговите разкази, слушат го с убийствена тишина. Пак бой, пак наказание, а Христо, все пак Христо, през която улица премине, кучетата не млъкват цял ден. Най-много го наказвал баща му, защото бягал и не искал да пее в черкова, да канерва на баща си. Това почетно занятие,

което мнозина пленеше по онова време, не се харесвало на Христа, не пленяло неговата душа.

Така или инак, но той свършил бляскаво курса на калоферското народно училище. И самият му баща, който се раздражавал най-много с него, бил доволен от края на учебната година. На последните изпити той декламираше някакво стихотворение с такива жестове, чувства и огън, щото учителското тяло и многобройното събрание от калоферски граждани онемяло и опулило очи.

Нямало вече в Калофер учител, който да учи Христа, нямало и поприще за него, а ученолюбивият баща горял от желание да даде на чедото си по-голямо образование. Работил, трудил се, чрез помощта и влиянието на своите познайници и съотечественици в Одеса — Тошкович — сполучил да натъкми сина си в Одеса на разноски на българското настоятелство. На 17-годишна възраст, в 1863 или 1864 год., Христо отишел в Одеса и постъпил в класическата гимназия. Най-напред го пригответил частно Христо Павлов и той можал да влезе в III клас. Братя Тошкович от най-напред показали към него голямо благоволение, едно, че съглеждали в него способности, а, второ — че бил син на даскал Ботя.

Онова, което било в Калофер, повторило се и в Одеса. И в тоя последния град нашият герой си останал същият, пак продължавал да си живее и да се учи по своята система, която му се диктувала от буйната негова натура. Хрисим и покорен изглеждал той само няколко месеца, дордето му прогледнат калоферските очета в чуждия град, докато се запознае с най-ближните си, докато научи малко от чуждия език. Никаква дисциплина, приличие и послушност не спирани неговите естествени влечения. Ученик от цялата гимназия, който имал най-лоши бележки за своето поведение, бил той. Гдето се появявала най-малка протестация било против началството на заведението, било против няколко от учителите, то Ботйов непременно трябвало да бъде там. Често той бил подлаган на наказания, предписани от училищния правилник. Дошли до баща му известия за това поведение на сина му. Като запознат с тежката руска дисциплина в учебните заведения, той написал едно и повече писма на Христа, който, като бил далеч вече от него и не се боял от дългите му и жилавите му пръсти, съветвал го само отечески и го убеждавал със сълзи да влезе в мирния път на ученик, който е вече остарял. Всичко напразно, не бил Христо от ония

характери, които се биха огънали от едно писмо. Той пишел на родителите си твърде нарядко, и то повечето да му пратят средства, от които, естествено е, че се е лишавал. Тия средства той получавал много ограничено, защото, както видяхме, баща му не ги е имал. Около 1865 година той пишел на баща си: „Невъзможно е да се търпи и стои. Тукашните учители и наредби не са човешки, но зверски. Трябва да бъде човек от камък, та да може да ги изтърпи...“

За руските учебни заведения по онова време няма да се разпростират, те са всекиму известни по своята строгост и тирански ред, както и по избора и състава на учителското тяло. За всяко неотивание в черкова, за всяко волно слово, за незачитание тогова или оногова от началството или за нелюбов към закон божий ученикът е трябвало да се вземе пред вид и се подложи на наказания. За хора с неговия характер подобно заведение било тъмница.

Както и да е, благодарение още на юношеския му възраст и на неразвитието му той можал да остане в гимназията около две години. В разстояние на това време десетина пъти бил арестуван в *карцера*, а няколко пъти в полицията за разни безчиния и волности. Ако той да беше русин, то отдавна би бил изгонен и нещо повече, но тогавашните заведения, макар и сегашните в Русия, гледаха на българите много снизходително, през пръсти, така да се каже. Где свършили, где не, че били с неудовлетворително поведение, през куп за грош даваха им в ръцете по едно парче книга и ги пращаха в България да бъдат своите съотечественици. Храни боже, както правят днес нашите училища с помачетата. Но всяко нещо има своите граници; най-последният учителският съвет решил изгонването из гимназията на Христа Ботйова за недобро поведение. Тая мярка изпълнила и запазила само формалната част на делото, защото Ботйов и така вече бил напуснал заведението по само себе си, по месеци не стъпвал в класовете.

Одеското българско настоятелство, или кантората Тошкович, която беше покровителката и свърталището на българските ученици и чрез която, мислим, че даваха паричните помощи на стипендиантите, отдавна вече била произнесла своето окончателно вето: че от сина на даскал Ботя няма да стане човек. Тая кантора най-много тежала върху врата на Христа и едва ли тя не е по-голямата причина да се опрости той с гимназията. Българските ученици се гледали и третирали като същински просяци, а отношенията на повечето членове от

настоятелството били надменни до висша степен и чорбаджийски. Чорбаджилък, смесен с руски аристократизъм и с поза на *барин*, въобразяваме си до коя апогея е достигал. Титлите „благородие“ и „ваше високоблагородие“ трябвали да се съблюдават най-тънко. Учениците от разни учебни заведения в Одеса, които начесто ходели в дома на Тошковича по своите нужди, длъжни били по няколко часа да чакат навън във входа, гдето нямало огън и гдето барините благоволявали да си оставят само дебелите шуби и топли обуца. Много пъти между другите чакал тука на крака и Ботйов. Появявал се по едно време Тошкович, по халат и с нощна капа на главата, и след като изглеждал всички наред, започвал да чете морал: защо не слушали, защо еди-кой си не ходил на черкова, защо бележките им били слаби, защо туй и онуй, дошли са тук само да ги хранят като просяци и пр., и пр.

Най-големият процент от тия забележки падали върху главата на Христа.

— А твоя милост, как не те е срам да се явяваш напреде ми? — се обръщал Тошкович към него. — Докога ти ще да ни срамиш тука пред хората и началството? Защо си се бунтувал, защо си не ходел редовно в гимназията? Я се погледни какъв си изпокъсан, на какво си заприличал? Ще ме принудиш да кажа на полицията да те изгони вън от държавата. Ти си бил достоен само за пъдарин и за извозчик, а не и за ученик между благородни хора!...

Тошкович и другите настоятели дотолкова били фамилиарни с учениците, щото един път Тошкович, в своята кантора, разсърдил се и дръпнал, та скъсал палтото на някого си ученика, Константин Ташев. Там бил и Ботйов. Без да гледа на своето положение, той се възмутил и извикал: „Това е тиранство!“ — а после си излязъл. Ако той мълчал и мигал само пред величието на Тошковича и неговите съвети, това било в първите времена. После, когато се поогризал и понаучил, то нито стъпал вече в палатите на тия аристократи, които съставлявали за него нещо чуждо и противно. От най-напред обаче, като син на даскал Ботя, по своята красота и привлекателност, по своите дарби да говори, да декламира и да пее той е можел сполучливо да забавлява охолното и интересующото се до една степен от българския живот семейство на Тошковича, т.е. можел е да си извоюва добър и ласкав прием, морално и материално потребен за него. Всичко това са го правили мнозина

други българчета, но то не е било работа и за Ботйова. Според неговата натура, домът, средата и вечеринките би стеснявали свободата му и достойнството му. Да седи той в богато мобилиран салон, гдето свири фортепиано, движено от някои тънки пръстета; да си подгъва краката ученически; да говори по правило; да не смее да даде мнение и се присмее и подиграе — минутите му се би сторили дни; а дните — години. Той търсел и обичал такива общества, гдето можел да говори и се обръща без цензура, гдето той да е прав и негова глас да се чува най-много. А подобни вечеринки всеки знае, че се намирали из скромните стаи на учениците и по кръчмите. Там бил и Ботйов.

Одеското настоятелство приемало и давало средства на ония само ученици, на които бележките били най-добри. Следователно Ботйов, щом работата се е мерела с тоя аршин, падал на най-ниското дередже. От следующия факт ние се научаваме, че той влизал някога в дома на Тошковича. Пристигнала от вътрешностите на Русия някоя си българка Ш..., ученица, която отивала за България и която естествено в дома на Тошковича трябвало да се отбие и си извади паспорт, толкова мъчно добиванието му в монархическа Русия. Било късно, дъжд валяло, параходът, който в десет деня един път отивал за Цариград, приближавало да тръгне, а няма кой да придружи момата да премине през тежките баждарници на полицията, на паспортното писалище и агенцията на параходите. В това време на вратата се показал Ботйов.

— Ето „скандалиста“! Той ще да свърши тая работа сполучливо — казал Тошкович и пратил момата с него.

Трябва да ви кажа, че нашият герой се наричал от българското настоятелство и в гимназията „скандалист“, име, което той сам си извоювал със своето примерно поведение. Като изпратил ученицата Ш... сполучливо до парахода, тя му благодарила крайно и му поискала да ѝ даде портрета си, като дала и тя своя, да се не забравят. Подир няколко години, когато вече той се завърнал в Калофер, Ш... била учителка там. Ботйов отишел да посети учителите, гдето била и Ш..., и без да се познаят един други, понеже се видели лично в Одеса нощно време и понеже тогава той бил с дълги коси, а сега остриган и с фес, тя, Ш..., извадила няколко портрети на свои приятели в Русия, които показвала и обяснявала кой как се казва и какъв е.

— А с негова милост се запознах нощно време на парахода, комуто име не зная, но чух, като го наричаха „скандалист“ — казала тя,

като дошло време да обяснява и портрета на Ботйов. — Помня, че беше чорлав, одърпан и малко блъснат.

Учителите, а заедно с тях и сам Ботйов, които стоели наоколо, се изсмели презглава. Наивната учителка се сконфузила.

— Госпожице, „скандалистът“, за който говорите, съм аз — казал Ботйов. — Благодаря, че не сте ме забравили.

Учителката се зачервила още повече и изтръпнала на мястото си. Това състояние, което е най-поетическото в жените, особено в момите, преобърнало сърцето на Ботйова, почитател и ценител на всичко хубаво и естетическо. Той почнал да се либи и тя него, което се продължило, дордето той стоял в Калофер. Ако Ботйов завел любов платоническа, по високи чувства, само да намери занятия неговата разпалена глава, то госпожицата, ако малко-много е ценила хубостта, трябвало е да се счита за щастлива, че има любовник като Ботйова.

Трябва да ви кажа, че Христо е бил образец на хубостта в пълна смисъл на тая дума. Ръст класически, очи големи и черни като на гарван, вежди-пиявици, чело изпъкнало и широко, което красяло къдравата глава като венец, нос римски, брада и мустаки черни, коса къдрава, лице и ръце бели и деликатни, гърди и плещи широки, да му се ненагледаш. Той приличал във всичко на майка си. От лява страна на челото му имало една жила, дебела като гайтан, която се появявала само тогава, когато той е сърдит и възбуден, когато ораторствувал или декламирал някое свое стихотворение, т.е. когато чувствата тържествували над разума. При това, прибавете огненото му и ораторско слово, дарбата на разказчик да описва и представлява в живи краски всичко, за каквото говори, да иронизира и увлича и ония от слушателите си, които напада — вие ще да имате пълния портрет на Христа Ботйова.

Когато той оставил втори път Калофер, оставил завинаги и своята любовница. Писал подир месец-два да дойде при него в Румъния, за да се венчаят, но това било просто една обязаност от негова страна, плод още на последните пресни впечатления, защото нито той бил за женене, скиталец и гладен по чужда земя, нито пък вярвал, че тя ще да дойде да го дири. Отпосле ней е посветено стихотворението: „До моето първо либе“, ней той казва: „... Забрави туй време, га плачех.“

III

В тая епоха, когато нашият герой се учел в Одеса, извършили се важни събития, които, ако не и всемирни, помърдали духовете в руската държава. Едно от тия събития било освобождението уж на руските роби, наречени *крестяни*, а второ — въстанието в Полша против тия освободители — руското правителство. Първото от тия събития подтикна руската интелигенция и даде воля и предмет да заговори малко по-свободно и да закачи косвено ония обществени въпроси, които бяха остарели вече в другите западноевропейски царства. Проникнаха се руските писатели и патриоти, че се трябва свобода на руския народ, ограничение на варварската администрация, наказание на хищните чиновници и тиранствующи помещици. Печатът и литературата въобще изкараха наяве такива грозни събития, плод на робството, щото борбата и идеята за нови реформи и правдиви ставаше бясна, така да се каже. Тая епоха, от Кримската война до Полското въстание, съставлява венецът от царствуванието на Александра II по свободата на словото и на мисълта в Русия. Днес (1887–1888) тая последната не притежава едната десета част от тая свобода, която е съществувала тогава (1857–1863).

Подвизавали са се тогава в полето на литературата и журналистиката не хора обикновени и посредствени, но гении и таланти, гордостта на руския народ. Носило се е тогава от ръка на ръка, като евангелие, периодическото списание „Современник“, в което са работили тия сили, като: знаменития Чернишевски, Добролюбов и пр., които от самото провидение са били повикани да разбудят заспалото, да наранят тиранина, да живеят и въодушевяват хората цели векове. Все по същото това време е воювал в Лондон и Женева славният А. Херцен, на когото списанието „Колокол“, макар и забранено в Русия, чело се е под ключ в присъствието на многобройни упоени слушатели. Вървял е ръка подръка с движението и Ив. Тургенев. В това време е пуснал той на бял свят своя роман „Отцы и дети“, който е бил начало на ново съвременно движение, който за пръв път изобразил и представил типа на новия човек — „нихилист“.

Гърмял Добролюбов, електризирал Чернишевски, с една реч, епохата и духовете по това време били такива в Русия, каквито били във Франция в навечерието на великото движение — 1793 г. Все по това време възкръснал и Белински, съчиненията на когото излязоха второ издание, в едно събрани и наредени.

Новата школа от смели ратници — които и до ден днешен вълнуват Русия и карат нейния повелител да седи запрян в своите палати; които по-после напълниха Сибир и Сахалин; увиснаха на бесилките и измряха по затворите за своите убеждения — се създаваше и възпитаваше по онова време. Нереализирана и неопределена още, в строга смисъл на тая дума, находяща се в своето зачатие, тя беше в апогеята на пламенността, както това става обикновено. Горещи подражатели на героите от „Отцы и дети“, да гледат цинически на всичко съществуеще и направено от вековете; идеализатори от романа на Чернишевски „Что делать?“, които да гледат на своя живот като на модна дреха, която завинаги можеш да хвърлиш, с една реч, революция, възбуждение и надпреварвания, като хора заспали, които са се наскоро разбудили и бягат да достигнат заминалия вече керван. Възбуждението беше до такава степен, щото сам Чернишевски, славен политиком, критик и публицист, захвърли всичко настрана и се завзе да пише романи, работа съвсем не за него. С това искаше да помогне доколкото е възможно повече и на идеалната епоха, на теорията за разрушаването на всичко в Русия, което действително беше невиносимо, както е още до днешен ден. Писарев по-после, млад и даровит писател, в когото тенденцията и влечението надмина и Чернишевски, и Добролюбова, и други мнозина, жестоко нападна на изкуството и поезията, които били зальгалка на народите и които нямали право на съществуване. В това свое учение пламенният Писарев не пощади и лирата на Пушкина, която тогава минуваше за бог в Русия, а и сега още. По всичките линии на литературата, в чистото изкуство и поезия, владееше силна тенденция, мисълта и идеята преобладаваха. Така го изискваше руският живот, така е и досега, дордето в тая държава владее абсолютизмът.

Няма нужда да обясняваме надълго и нашироко, че нашият герой, около когото са ставали, врели и кипели тия огнени и идеални борби, на равна степен е бил наелектризиран и цял-целеничек увлечен от тия стремления на епохата заедно със самите руси. Другояче бе

невъзможно и да бъде, защото почвата хармонираше по всичките линии с неговата впечатлителна и поетическа натура. Дребни и прозаически къшета за мирни и тихи работи, за комерчески идеали и други подобни работи не съществували в неговата душа. Генералското величие, от което той бил увлечен по-напред, както видяхме, когато го сварил Зографски с препасана на корема възглавница, окончателно изчезнало от него. Това минутно увлечение било в преходната епоха, когато градът Одеса блеснал най-напред върху неговата балканска природа, когато двете противоположности — чуждата и бащината земя, Балканът и морският климат, демократическият Калофер и военноаристократическата Одеса — се състезавали още върху един и същ предмет.

Съчиненията на горепоменатите руски писатели по онова време, които били евангелие за младото и идеалното — Белински, Добролюбов, Чернишевски, — списанията „Современник“, „Отеч. записки“ и други завзели цялото същество на Хр. Ботйов. Според разказа на съвременниците му ученици българчета — д-р Брадел, Хр. Павлов, Зографски, подполковник Филов и други — той лягал и ставал с тия автори. Пушкин и Лермонтов така също го увличали, от които той много стихотворения знаел да декламира изуст. Възприел и се влюбил той в руската борба и литература, първо, като човек, а, второ, и като българин. Като човек той взел страна на руските честни патриоти и свободолюбци по своята висока, поетическа и справедлива натура, която се възмутявала от всяко тиранство, било то турско, руско, немско и пр. Тиранинът или борецът за право и свобода, бил той облечен в каквато и да е дреха и форма, еднакво се мразел и уважавал от него, както това показва неговата по-сетнешна деятелност. А като българин и бъдещ войвода той срещнал и намерил в борбата на русите нещо свое, нещо еднакво и ближно с потребностите на своето отечество. Той видял, че под същите условия се намирал и българският народ, както и руският. Било е още въпрос — дали повече страда българският рая, или руският „мужик“ и „крепостной человек“. За руското правителство и за официална Русия българинът под турското иго бил човек изгубен и най-окаян в най-реалната смисъл на тая дума. Но за реалността, в интереса на истината, за Ботйова и за всички умни и честни хора без фанатически предразсъдъци руският мужик, който отивал да мре на Дунава и на Балкана за своя по вяра и кръв „братушка“, бил сто пъти

повече роб и повече нещастен, какъвто си е останал и до днес още. Разликата била само тая, че руските патриоти желаели да освободят своя народ от своето тиранско правителство, а Хр. Ботйов от чуждото.

По тая причина тоя последният изстинал към гимназията и нейните сухи предмети, които му станали противни и мъртви, не го увличали. Неговите естествени стремления побили връх и го завлекли по своя начертан път, ученическият период бил удавен и прескочен, подранил Христо Ботйов, станал поет, патриот, деятел и бунтовник, преди да бъде още добър ученик, преди да свърши своето пълно образование, преди да бъде строго приготвен, както се виражава за хората съществуващото понятие. Моля ви се, послушайте какво той пее, като се обръща към майка си:

*... Що ме си, майко, продала
на чуждо село аргатин:
овци и кози да паса,
да ми се смеят хората
и да ми думат в очите:
да имам баща войвода
над толкоз мина дружина,
три кази да е наплашил,
да владей Стара планина,
а аз при вуйча да седя —
при тоз сюрмашки изедник!
Копилето му да бавя;
час по час да ме нахоква,
че съм се и аз увълчил,
че човек няма да стана,
а ще да гния в тъмница,
и ще ми капнат месата
на Карабаир на кола!...
Проклет бил човек вуйка ми!
Проклет е, майко, казвам ти —
не ща при него да седя,
копилето му да бавя
и крастите да му завръщам —*

*яли ги свраки и псета!
При татка искам да ида,
при татка в Стара планина;
татко ми да ме научи
на к'ъвто иска занаят;*

Майката се разплакала от тия страшни думи на своето „хубаво и писано дете“, на което отговаря:

*... Татко ти ѝ снощи доходял
за тебе, синко, да пита —
много ме ѝ съдил и хокал
що съм те, синко, пратила
при вуйча ти, а не при него —
да види и той, че има
хубаво дете юначе;
далеч ли да го проводи,
на книга да се научи
или хайдутин направи
по планината да ходи.
Триста ѝ заръци заръчал
в неделя да те проводя
на хайдушкото сборище...
Ще идеш, синко Чавдаре,
едничко чедо на майка!
Ще идеш утре при него —
ала те клетва заклинам:
ако ти ѝ мила майка ти,
да плачеш, синко, да искаш
с дружина да те не води,
а да те далеч проводи
на книга да се научиш —
майци си писма да пишеш,
кога на гурбет отидеш...*

Тия думи са изказани от героя ни в песента *Хайдутите* (баща и син), писани все по това време, още в Одеса, в класовете на гимназията, а излязла на бял свят чак в 1871, в 3-и брой на в. *Дума*, редактиран в Браила пак от него. Цялата песен той изпратил на преглед, а може би и за обнародване на дяда Славейкова в Цариград. Дали тоя последният я е получил, дали е обърнал на нея внимание, ние не знаем. Знаем само това, че не е излязла в колоните на тогавашния от него редактиран вестник *Гайда*. От съдържанието, идеята и тенденцията на тая ученическа и първа почти поема на поета ние констатираме две неща. Първо, че човек, който пише подобни песни, отдавна се е опростил вече с училищните предмети; и, второ, че величието на хайдутите и на Стара планина са издържали анибаловска победа над всичките окръжаващи го течения, идеи и среди. Над всичко той стъпил с крак и си останал българин, с български идеали. Когато майката на *Чавдара* известила, че баща му слязъл от планината и заръчал да отиде син му при него на „хайдушкото сборище“, то той плеснал ръце от радост:

*Рипна ми Чавдар от радост,
че при татка си ще иде,
страшни хайдутите да види
на хайдушкото сборище;
а майка ядна, жалостна,
дете си мило прегърна
и... пак заръда, заплака!...*

И други факти да не знаехме из живота на Ботйова, и други дела да не бяха останали после смъртта му, то песента „Хайдутите“ само, от която вадим тия откъслечи, би била в състояние да даде материал и характеристика за неговия живот. В нея е олицетворен Ботйов цял-целеничък, нейните идеали е той изпълнявал до последната минута от живота си. В Одеса през 1864–1865 г. я е писал, в 1871 г. я публикувал, а завинаги, когато е бивал потънал в скръб или във високо възбуждение — декламирал я с всичкото свое величие и огън на поет. Тя е била много още дълга, според уверенията на ближните му, но никъде не е бивала написана от него, а само наизуст я е декламирал. В

1871 г. Киро Тулешков, който му е бил другар в редакцията на в. „Дума“, едвам го принудил да напише само първата част, обнародвана в 3-и брой на „Дума“, от 8 юли 1871. Героят на поемата Чавдар е бил още псевдонимът на Ботйова. Накрая на в. „Дума“ е подписано: „Редактор Д. Чавдар“.

И така, първата борба, която възпитала и спомогнала да определи по-строго Хр. Ботйова за в бъдещите негови действия, била борбата на руските интелегенти с тяхното правителство. Ботйов се дружил с най-буйната руска младеж, участвувал с нея заедно в много демонстрации, направени срещу различни стеснения, но никога не забравял, че е българин, никога той не намирал, че чуждият калпак може да прилепне на българската глава. Тая борба била умствена и културна, която послужила като най-необходимата школа за неговото каляване.

Второто събитие, което ознаменуvalo тая епоха в развитието на героя ни, било въстанието в Полша и славните борби на полските патриоти срещу московския тиранин. По само себе си се разбира, че последното това събитие било сто пъти по-ясно, по-определено, по-реално и по от голямо естество да увлича и разпалва необикновените хора. То приличало на нашите български борби по-после, 1868–1876 г., когато българският народ се делеше на два лагера спрямо Отоманската империя, на умерени и на непримирими, или на такива, които с политика и с просвещение искаха да извоюват за България правдини, и на техни противници, които с революция, с кръв и с нож искаха отведнъж да придобият тия правдини. Реформите в Русия, като освобождението на робите и пр., приличат на нашите фермани по черковния въпрос; а въстанието на поляците да ръгнат право в сърцето свои тиранин — са нашите революционни усилия против Турция.

Когато тоя смел народ издигнал своите знамена във Варшава и другаде, то руските патриоти и свободолюбци не само че не им подадоха братска ръка, но ги още и осъдиха косвено. Вижда се работата, че руският народ е бил зад девет планини далеч от културата и интелегентността на поляците. Водителите на свободното течение в Русия, увлечени съзнателно или безсъзнателно от идеите на Запад, искали и мислели да прескочат една епоха от съвременния политически институт. Те готвели за Русия социалдемократическо управление, републиканска форма с комунистически равноправности. Не сравнили, че Русия не е Франция. Забравили и не взели пред вид, че

конституционната форма, която в Русия се считала за астраханска чума, била се одъвкала и остаряла вече на Запад. Не обърнали внимание на този важен факт, че на Запад търсели хората от своето правителство не политически права, свободно слово и свободни събрания, но икономическото робство, непокътното още и до днес, искали да разбият. Изпуснали от предвид, че в цяла Европа, в това число и Турция, нямало такова монголско чудовище, каквото било тяхното правителство. Именно против това на пръв план зло въстанали поляците. Махнато то един път — свободни били руските интелегенти да си избират каквато щат форма на управление.

Ако за минута даже бяхме предположили, че Ботйов е минал на страната на руските свободолюбци, ще рече, противник на полското дело, то срещата му с поляците в Одеса е изкоренила окончателно това мнение. Той имал много млади поляци ученици за другари, които, естествено, държали са го в течение на събитията, станали в тяхното отечество. Страшните тия събития, юнашката защита на полската земя от казашките орди, изгарянieto на цели села, бесението жени и моми, зверът Муравев, подобен на когото не може се намери по цял свят, най-после пращанието на заточение на всичките млади и интелегентни сили на този народ — няма нужда да казваме като какво впечатление са произвели върху Ботйова. Христо Павлов, съвременник на Ботйова в Одеса, разказва още, че някоя си стара полячка в същия град произвела силно влияние на него. Тя била почтена жена и полска патриотка, която изпратила трима синове в полското въстание. От тримата един паднал в боя с казаците, втория обесили в едно село, а третия изпратили в Сибир. Най-поразително впечатление извлякъл Ботйов от това обстоятелство, че старата жена, наместо да плаче и скърби за своето богатство, гордеела се, напротив, със своите скъпи жертви.

За необикновените като Ботйова хора тия събития били достатъчни да се определят и възпитат още в младите му години. Според темперамента си той клонял най-много към страната и стремленията на полските патриоти. Тук, в Одеса, той се запознал още и със Сава Раковски, който беше обявен вече за бунтовник и който скиташе по разни държави да опознава света със стремленията на своя народ. Без съмнение, че учителят и ученикът са влезли по съществуването на делото.

IV

Около края на 1865 година Ботйов трябвало да се прости вече с Одеса и с ученическите столове. Дотолкова напред отишел, щото нито българското настоятелство допускало минутно предположение, че от даскал Ботйова син може да стане вече човек, нито учителският съвет от гимназията не мислел едногласно, че той е пропаднало и изгубено момче, нито пък одеската полиция можела да се убеди, че той не съвпада под рубриката на „празноскитающите“ се. Нямало вече за него никаква милост и прошка, а, от друга страна, нямало и пукната пара за дневна прехрана. Да се върне в България той не желаел още по много причини, а най-главната, че нямало средства и паспорт. Одеското настоятелство, което не искало да го види, за наказание не му давало и паспорт. По-после той се помолил на доктор Браделя, който го снабдил със своя паспорт. Изчезванието му от Одеса станало съвсем незабележено даже и между другарите му българчета, особено между Смилова и доктор Браделя, с които той в една квартира живеел. Никому се не обадил, не си взел даже книгите, учебници и други.

— Па кой ли се интересуваше от него по онова време? — говореше ни един от неговите одески познайници. — Ако го знаехме тогава, че той ще бъде Христо Ботйов, поет, революционер и войвода, то да сме го носели в пазвата си.

Подир месец-два чули в Одеса ближните му приятели, че той се настанил учител в едно бесарабско българско село, Задунайка. Тук буйната натура въздъхнала от двегодишния градски живот, от тежката учителска дисциплина, от морала на българското одеско настоятелство и от разни други стеснителни за него мерки. Кой му е намерил нему това място, за колко и докога се е условил — ние не знаем. Знаем само това, че щом той се условил и стъпил вече в даскалското поприще, свободна професия, наредил се по български, започнал тоя широк и волен живот, който водил до гроб. Най-напред той изявил желание, че ще да се премести да живее в зданието на училището. Това училище било въвн от селото, опустяло и развалено, без прозорци и със счупени врати. То било гнездо на кукумявки, на прилепи и на други нощни

птици, така щото и сред бял ден хората се бояли да го посетят. Съществували още и предразсъдъци, че това здание не е чисто от злите духове. Едни казвали, че то било свърталище на *сладките и медените* (юди и самовили), които се събирали на сбор под неговата стряха, за да решават своите пъклени планове. Едни говорели, че ги чули нощно време, когато прели на своите чекръчета, мотали на мотовилки, пели мъртвешки песни, смели се и играли. Втори уверявали, че виждали пак нощно време черна хрътка, която ставала ту куче, ту яре, а най-последен човек с едно око. Трети разказвали, че цяла нощ, дордето креснат първите петли, чумата на злите духове, работели вътре дюлгери, камъците на които били човешки глави, а чуковете човешки пищяли. Как да се случи пък, щото там наблизко имало стари гробища, които още повече излагали това здание на различни прекеждия; а кукумявките, тия грозни и подозрителни гадини, още повече говорели за в полза на гореизложените слухове.

Когато Ботйов настоял, че е решен да си избере за жилище тая опустяла страхотия — училището, — то въпросът от уста на уста преминал на обсъждане в цялото село. Всички дигали рамене и се чудели — какъв човек е тоя даскал, който си е прежалил младините и отива доброволно да стане жертва, — защото никой освен него не бил още замръквал в училището. Ботйов, жаден за приключения и за сюрпризи, останал непреклонен. Първата и втората вечер селото било в безпокойствие. Стотина кукумявки и толкова гарги, блокирали по въздуха зданието, кукали и грацали отчаяно през цялата нощ.

„Носят даскала, сбъхтаха го, магьосаха го!“ — говорели суеверните.

А даскалът спокойно и доволно си отспивал под тоя див концерт, който, напротив, му правел още и удоволствие. Ако хвърковатите гадове протестирали, то това било по тая единствена причина, че той им нарушил усамотеното жилище със своето присъствие, жилище, което било неприкосновено за тях. После тая неустрашимост Ботйов от един път придобил някакъв си авторитет в селото. В скоро време, макар с прости жителски отношения и обноски, без никаква тенденция, той станал човек необикновен и прочут по всичката околия. Сватби, годежи, седенки, хора, угощения, заговезни и пр. български увеселения не ставали без него. Когато се появявал на седенките или на хората, тогава момите запявали, заигравали и се стресвали най-

много. „Даскал Христо иде“, „няма го“ или „ще да дойде“ завинаги съставлявало интерес на присъстващите и ги карало да си извиват вратовете. Той пеел от всички най-добре, разказвал божествено подходящи разкази и приказки, характеризирал познати и известни личности с поетическа дарба, която била оценявана и от простите; играел хоро и скачал най-много; той кога повеждал хорото, то ставало най-живо и пр., и пр. По сватбите играел на ръченици, ставал девер, ходел междюджия и калесвал. Българите в с. Задунайка, по наследство от турците, на всяка сватба изваждали да се борят пехливани, с гайда и тъпани, на които гледали с любопитство всичките от селото. Ония, които надвивали, получавали известни подаръци, най-големият — малко тайче, теле или овен, а най-малкият — червена кърпица или няколко аршина домашно платно. И можете ли да си представите, че Ботйов, поетът, основателят на една школа, държал първо място между селските пехливани? Като засвирвали гайдите, той почвал да трепери, хвърлял си дрехите, събувал се бос, мазал се с масло, плющял ръце и трошил кокали на мегдана! Где да се е подадял строгият му баща и види своето чедо — колко то е отишло напред в науката и възпитанието! Колкото за него самого, той бил сто пъти по-доволен и по-благодарен на седенките, хората и пехливанския мегдан, отколкото в одеската гимназия и в аристократическите концерти.

Имал и любовница, селянка, грабел ѝ от главата цветето, закачал я, подмигвал ѝ, завиждал я от другите ергени, обикалял я, като отива на вода, и пр. Вземал участие във всичките ергенски занятия, свойствени на българите. Например по седенките участвувал с другите момци да крадат гъски, кокошки и мисирки, които криели под покрива на святото обществено здание — училището, — а после се събирали, пекли ги и се гощавали. Участвувал в нощни експедиции да къртят плета на някоя горделива мома, да ѝ скубят моминската градина, да ѝ цапат портите с катран и други такива наказания. Много селски другари, които се били убедили и уверили в неговата искреност и умение, поискали му ръката да ги придружи в грабването на някоя мома, която била съгласна на съюза, но баща ѝ или майка ѝ не я давали и тя се решавала да пристане. Нашият херой се присламчал около плетищата и бордеите, чупел врата, насилял и навличал отгоре си много бели, които особено нему можели да бъдат твърде неприятни. В последния род подвизи той се отличил най-много, селските момци

едногласно се унижили и признали в него превъзходство, почнали малко по малко и да се боят от него, защото на всичко му идело отръки, пред нищо не отстъпвал. А училището заедно със своите програми, правилници и ученици положително сме уверени, че е цъфтяло в лицето на своя учител. Онова, което знаем за положително, е това, че тука той, в тоя период на живота си, никаква книга не вземал в ръцете си да прочете. Това е естествено. Буйната глава търсела разнообразие. Две-тригодишното му стоеие в Одеса, далеч от природата и от простия живот, трябвало да се допълни в село Задунайка. В Одеса той бил пиле в кафез. Ако той прилепнал към селския живот, ако си дерял гърлото да пее по седенките, да се бори и да краде гъски, то не било и не произхождало от чувства на селска култура и понятия, но просто от нямание какво да прави нещо по-важно и по-сериозно. А да стои мирен, да се затвори да чете и да се занимава със селските сопаливи деца — това би било престъпление от страна на човек като Ботйова. Тежко и горко, ако истинските поети и необикновени хора изучаваха хората и техните сърца между четири стени и върху мъртвата книга. Тяхната школа и съкровище е живота и естественото.

Но и селският живот със своята неизкуствена естественост, със своето широко и нестеснено разнообразие, със своето небе, със своите ниви и ливади и със своя свободен въздух несъстоятелни се показали към калоферския гигант. Така е и трябвало да бъде. Село Задунайка, със своите плоскати равнини и гьолища, слаба е била да насити човека, който е чувал хучението на Стара планина, който е писал по-напред поемата „Хайдуги“ и е възпроизвел Чавдар войвода. Неговият съотечественик, подполковник Филов, нещастният по-после русенски бунтовник, който го посещавал по онова време в Задунайка, защото и той бил учител там наблизо, в село Кубей, разказва куп оригиналности за него. В училищния двор си завъдил различни гадове и животни: кокошки, гъски, пуйки, котки, кучета и други, които имали различни имена и различни характеристики. Заран и вечер той се изправял сред двора, заобиколен от всичките, които хранел и галел. Кучетата и палетата го блокирали и се възправяли върху му да го ближат, давели се едно друго от завист; хитрите пълководци — петлите, подплашени от тая разнообразна сган — групирани настрана своите покорни поданици: клочки, ярчици и пиленца, като протестирали в същото

време за интервенцията на кучетата; глупавите пуйки вирели своите червени глави ту на една, ту на друга страна; хитрите и свирепите котки, въздраснали по плетищата и по чантията, слагали своите глави и стреляли с огнените си очи ту към пилетата, ту към заклетите си вековни душмани — кучетата; а сам Ботйов се наслаждава помежду им.

Той искал да прави опити да ги сближава помежду им, да въдворява братство и съгласие, да се не карат и ядат. Хванал малки кукумявчета и техни яйца, които хвърлял в полозите на кокошките, пак за асимилация. Имал в стаята си и две дърти кукумявки, турени в кафез като канарийки!

Купил си още или сам хванал, защото се занимавал и с ловджилък, няколко малки вълчета. Изкопал им в училищния двор един трап и там ги държал, като ги хранел с ръката си и се занимавал с тях. По едно време дошло му на ума да ги затвори в една клетка заедно с малките палета, да си живеят братски! Палета скимтят и се въртят, като че в запалена пещ ги вкарали, свирепи вълчета с вирнати уши вършат харман и ровят земята с крака да бягат — Ботйов примира от смях и се удовлетворява на братството. Малко по малко всичките животни и гадове от опити и усилия за побратимяване напуснали своя любезен стопанин. Кокошките прехвъркнали в комшийските дворове; кучетата вирнали опашки, накъдето им видят очите, а свирепите вълчета, лишени от свобода, измрели в своя трап. По-после Ботйов, когато се спущал да характеризира своето минало и патимите си, не забравял и домакинството си в Задунайка с концерта от различни гадове и животни, как не сполучил да прокара помежду им братство и съгласие. Най-големите му симпатии оставали на вълчетата, които за своята свобода никакъв компромис не приели, но издъхнали в трапа. Тия характеристики той сравнявал с живота на хората.

Заловил се и на ловджилък, да ходи за зайци, вълци, лисици и други хвърковати гадини. Купил си пушка, фишеклици, паласки, торби и други принадлежности, ходел да обикаля кърищата и друмищата. Една нощ се спрял да пази в селските гробища за лисици и вълци заедно с кучето си. Случайно из ближния път преминавал един селянин с колата си, когото като видяло кучето, впуснало се и го нападнало. Селянинът, който не взел кучето за просто куче, а за нещо свръхестествено, тъй като то се подало из гробето, изревал и търтил да

бяга към селото, като си оставил и колата. За да му дойде на помощ, Ботйов се надигнал от гробищата и извикал на уплашение да не се бои и да чака. Кучето иди-дойди, но излизанието на човек нощно време от гробищата било равносилно с най-опасните срещи в човеческия живот. Полумъртъв пристигнал уплашеният в селото без кола и волове и придал на нощната среща такава боя, която не подлежала на никакви опровержения.

— Най-напред видях, че светна огън в гробищата, а после се появи една бура, от която ми писнаха ушите — разказвал селянинът с поемание на душата си. — Воловете захванаха да треперят и да коленичат на земята. Аз се кръстя и вървя, но ето ти едно куче с рога, което се подаде от един гроб и тръгна към мене. Търтих да бягам и чувам подире си човешки глас, който ми се моли да се спра. Обърнах се — що да видиш? — Кучето с роговете станало на човек с четири очи!...

Селяните от Задунайка, които и така вярвали, че гробищата им не са чисти от сладки и медени, отговорили едногласно: „Боже, пази и брани от такава среща!“

В това време, когато селяните били наобиколили разказвача на страшното произшествие и го слушали сериозно, скръцнала кола из улицата.

— Това са моите кола! — казал селянинът и се разтреперал.

Всички събрани излезли навън не без предубеждение да видят човек ли кара колата, или невидими духове? Замръзнали на мястото си, като видели своя учител, който водел воловете за юларите с пушка на рамо, а кучето с роговете се преплита из краката му, че господарят му спечелил кола.

— Бе, серсем, защо не се спря, като ти виках? Ще те изям ли? Вземай си колата! Развали ми се ловджилъкът — казал Ботйов на зачудения селянин и на още по-зачудените други селяни, които били решили вече, че оттук нататък не трябва да се замръква около гробищата.

Обясненията на Ботйова как е станало произшествието и присъствието на кучето категорически опровергали първото впечатление и заблуждение, произведено от страна на уплашения селянин. Селяните погледнали на нашия герой още с по-голям респект и страх.

И ловджилъкът не наситил разпалената глава. Ней трябвало приключения от по-голяма важност. Намислил да си купи кон и да изучи яздението. Не зная как попада при него някой си малорус, *Иванович*, бивши офицер. Тоя *Иванович*, когото ще да видят читателите по-нататък, е бил човек чиста стока. Никой освен Ботйова не знаел неговото житие-битие, но той бил бежанец от армията за твърде тежко престъпление. Неговото появяване в с. Задунайка било щастие за Ботйова. Той го приел на своята разкошна квартира, хранил го, обличал го, живеели като същински братя, уйдисали си и по мнения и убеждения, и по характер и действия. За голямо съжаление повече ние не знаеме за тоя *Ивановича*, който е другарувал няколко години с Ботйова, следователно интересна и любопитна личност е за нас. Във всеки случай *Иванович* е бил не от простите хора, не за обикновени престъпления е бил станал бежанец и си е оставил офицерския чин. Сам Ботйов, който по-после е изказвал и майчиното си мляко, гдето се е рекло, пред приятели, за миналото на *Ивановича* е пазел най-дълбока тайна. Споменавал само името му, казвал, че бил човек *верен*, другар, блага душа, и нищо повече.

Тоя *Иванович* се завзел да го учи на яздение. В скоро време той можал да напредне дотолкова, щото свободно можел да се смъква под коня отдолу, да се навежда до земята и да усвои всички останали изкуства в яздението.

Все по това време в село Задунайка дошло едно отделение казаци, конница, заедно със своите офицери и подофицери, пратени от правителството за маневри. Като нови хора в селото, предмет за нов живот, и черкези да са били, то пак съставлявали щастие за Ботйова, по-добро занимание, отколкото да въди вълчета, да се бори по сватбите и да живее с кукумявките. Той ги посрещнал като скъпи гости, отрекомандовал им се, прочел им тяхната история с вариация от Гоголевия „Тарас Булба“ и най-после заговорил им по въпроса за добрите коне и по яздението, въпроси, които са най-чувствителната струна на казашкото сърце. Станал той с тях твърде ближен приятел, вземал участие във всичките им веселби. Един техен кон, който бил вече натирен като негоден, Ботйов го взел под свое попечение, церил го, хранил го и след няколко месеца негодният добитък минавал за един от първите коне. Това обстоятелство го препоръчало в казашката среда. Началникът на казашкото отделение имал много добър кон,

който се славел в околността и който притежателят му гледал като свое чедо. Едно високо военно лице из Кишинев, което знаело тоя кон, пратило известие до офицера да му продаде коня си. Офицеринът със сълзи на очите поискал съветите на Ботйова как да постъпи в тоя случай, за да не му вземат любимия кон.

— Много лесно, отрежи му едното ухо! — отговорил Ботйов.

А за да не се помисли, че това е станало нарочно, той научил офицера да разпусне слух, че уж конят бил болен от такава болест, от която само като му се отреже ухото, можел да оздравя и че от тия болести разбирал българският учител в селото, на когото бащата имал в Турция конски завод! Стратегемата сполучила и Ботйов станал още по-уважаем между казаците. В техния лагер се преселил той, с тях ял, лягал и ставал. Техният весел и безгрижен живот, техните песни и игрите „казачок“ и др. като балсам легнали на неговото сърце. А училището, а учениците, а домакинството? — Пак на гаргите и на кукумявките останали.

— Христофор Ботйович! Ти, брат, си настоящий казак-удалец, защо не се запишеш при нас волноопределяющий? Захвърли това бабешко занятие — учителството — му казал един ден началникът на казаците.

Христофор Ботйович не си поплюл на ръката. На втория ден той влачел вече казашка шашка и шинел, влязъл в полка доброволец. Да не кажете, че това е било за чин, за кариера и от голяма нужда? Не; за разнообразие и за удовлетворение на жадната за приключение душа, която не можела да си намери покой никъде, ни в училище, ни по седенки, пехливанлъци, вълчи и кучешки общества. Наскоро се случило да имат казаците маневри. Ботйов получил отличие. Макар и прост солдатин, той бил тесен приятел с офицерите, първо място държал в техните интимни и невоенни работи. Кражбата в казашките полкове не е от големите пороци. Ботйов се подвизавал заедно с вярното товарищество по границата. Една нощ с десетина още казаци той ходил на десет часа разстояние в едно румънско село — да крадат един добър кон, който отдавна съблазнявал казашката алчност за хубави коне. Гдето отивал, все „молодец“ се показвал.

Но дълго ли можеше да остане Ботйов казак и солдатин, гдето все е бил подложен на дисциплина, когато той не можа да стои ученик, несравнено по-свободен, и учител, съвсем независим вече човек? Тоя

въпрос е излишен за всички ония, които дотука са следели нашия човек и неговия характер. Няколко месеца само, дордето казаците били на лагер и на по-леко и весело занятие, стоял той при тях, а после заявил, че му е невъзможно вече да стои. Офицерите, които му били най-близни, не му правили никакви препятствия. Освен това минал по онова време Раковски през селото, който бягал от одеската руска полиция, която искала да го арестува като бунтовник. Той взел на Ботйова коня, да бяга по-скоро, и няколко рублици, които имал спестени, и заминал във влашката граница, а на Ботйова казал, че е срамота да си убива златното време и младините в пиянство с казаците.

V

В 1867 година, кой именно месец — не знаем, Ботйов целунал ръка в Калофер на своите родители. Плакали те от радост и със сълзи прегръщали своето чедо, макар че строгият баща да не бил никак доволен от сина си, който в нищо не му оправдал надеждите; отишел за ученик, а се завърнал казак. Баща му го пита за професорите, за Тошковичови и за други светски знаменитости от Одеса, а той разказва, че се научил да язди на кон, да върти шашка, да прави борш и други такива. Бащата въздъхнал и поклатил глава. Не можел той вече да употреби своята костелива ръка върху гърба на Христа, едно, че на тоя последния горнята устна почнала вече да почернява, а друго — че бил вече остарял.

— Не бой се, тате, ти гледаш и съдиш на работите по старата школа и понятие — възразило чедото, весело и засмяно. — На твоето време хората гълтали и зобали всяка глупост, която излязвала из устата на педанта учител и на още по-педантския учебник. Тия идиотски времена се минаха, няма ги вече в Одеса и другаде, както това е било по твоето време. Аз не зная катехизиса, много аритметически правила и сухи дати от историята и пр., но можа да се боря с всеки професор и учен. Твоите ломоносовци и державиновци, с които ви пълнели едно време главите, днес не струват лула тютюн.

Дали от нужда, или от любов към своите родители и планини се е върнал Ботйов в Калофер, ние не можем да знаеме. По всяка вероятност и едното, и другото е имало ръка в неговото връщане. После гимназията, учителствуванието му в Задунайка и службата му в казашкия полк, което било от трън, та на глог, за него не оставало вече друго поприще в чуждата земя. Калофер, бащината стряха и бащиният му стар занаят — учителството — трябвало да го опират.

От село Задунайка до Калофер в Сливен му вземаме ние дирите, в тоя град показал той, че е Ботйов. По онова време в Сливен квартируваше така нареченият казашки алай на Садък паша, тоя поляк писател, когото руският тиранизъм беше принудил да стане паша и турчин, да си губи времето в различни авантюри. Нашият пътник

кондисал на един хан, гдето имало на конак и солдати, наречени казаци, но чисти българи, от кол и от въже събрани. Според тогавашните господствующи понятия Ботйов не можел да гледа с добро око на тия български синове, които се продали духом и телом да служат и на така силната Турска империя. От дума на дума той се скарал с тях, произлязло скандал, явил се един офицерин. Ботйов му наговорил някои зеде приказки, отвели го на по-голямо място, гдето така също дал свобода на езика си, дордето най-последно пожелал да го види и сам Садък паша, понеже му разправили, че непознатият не е от простите и тукашните хора. Пашата се удивил от свободните му маниери, живия и ораторския тон, с който той почнал да се защищава и оправдава от нападателите солдати. Заговорил му по-меко, а когато захванали да се разговарят на руски, то го поканил и да седне.

А когато разбрал вече от думите му и от патимите му, че той не е руски-панславистически агентин, то станали приятели. Почнало се разискване на политика, литература, оценка на писатели, руски и полски, за които предмети Ботйов давал такова мнение, което възхитило талантливия и учения **паша**. Като го попитал с какво ще да се занимава в Калофер и има ли богат баща, Садък паша поканил нашия пътник да го произведе офицерин и направи свой адютантин, от което той ще да научи много работи. Ботйов, колкото и да бил със съвременни идеи, не можел да мисли като пашата, т.е. че Турция трябва да даде свобода и на неговите поляци, и на Ботйовите българи. Рано било още. Обещал се само, че след като си види родителите, ще да се върне и постъпи в полка. На тръгване дал на Садъка няколко руски книги, между които била и историята на славянската литература от Пипина. Пашата, който бил жаден за всяко ново литературно произведение, а лично положението му не го допускало да получава официално руски книги, останал твърде благодарен от подаръка на Ботйова.

Подир няколко месеца, наврѣх на Великден, в Калофер се явили двама казаци, нарочно пратеници от Садъка, да поканят Ботйова и го отведаат в Сливен, т.е. да си изпълни обещанието и постъпи офицер и адютантин. Сега, при родители и приятели и запознат и ориентиран вече в духа на времето, който владееше по онова време из България, той отказал по начин по-категорически, като благодарил в същото време на Садък паша.

Останал да живее той при своите родители в Калофер. Съвременниците му разказват, че той бил дотолкова весел, доволен и възхитен от второто виждане на Калофер, щото надали би се намерило в селото по-щастлив човек от него. Где седнел и паднел, той идеализирал и възпявал всичко, щото е българско, щото расте, вирее и живее под българското райско небе. Дошел си вечерта късно, станал заранта рано и като погледнал към гордия и величествения Балкан, заиграл като дете и почнал да декламира огнени стихове за войводи, за юнаци, за хайдушки пладница и пр. „В безкрайна скръб, със страшна злоба в гърди влязох в стаята си и се залепих на прозореца — говори той сам в своите възпоминания за Калофер, когато видял как турците мъчели и вързали народните хайдути, другари на Добря войвода, което се случило, когато той уж влязвал в Калофер. — Насреща по кафенетата чорбаджии играеха на табли и книги; други с жените си отиваха на разход и весело разговаряха; черкова клепеше и викаше народа на молитва... А аз — в главата ми се въртяха страшни мисли и думам си: пролели ли са тия, пролял ли съм аз и ще пролея ли толкова кръви, колкото сълзи проля днес невинният народ?...

Бедният народ! Проклети да са предатели, проклет да е всеки тиранин, помазаник божи!“ ...

Жаден и гладен нашият герой за девствената и чистата природа, рипнал като отвързан лъв да отиде и се насити, да пипне сам с ръцете си онова, което му е било най-мило и най-скъпо в разстояние на три години. Ходил той по всичките вирища и водопадчета на Тунджа, ловил раци, търсил риба, къпал се, бягал и скачал, качал се по дърветата, ходил за гъби, пъл, викал и декламирал, с една реч — родил се втори път, радвал се и подскачал като дете, искал да остане да спи в планината.

— Аз се чудя как всичките калоферци не са станали поети и хайдути! — говорел той, като изглеждал високите белокожи букове.

Когато той се наситил вече на поетическия Балкан, тогава чак тръгнал да се вижда и говори с хората. По тогавашния обичай и понятия напразно чакали селските чорбаджии и големци да им отиде Ботйов на крака, да слуша смирено техните наставления и да търси помощта им и протекцията им. По кръчмите, гдето се събирали и си отпочивали така наречените хъшлаци — пьдари, бекчии, кираджии и чужди служители, — там се мъдрел и одеският питомник, синът на

даскал Ботя, обожателят на Пушкина, Белински, Чернишевски и други. Тия момци били: Кара Колю, Стефан Делият, Христо Брадинов, Нено Христов, когото мнозина от читателите са виждали в Народното събрание накачен с 10–15 ордени, Иван Талигаджията, Никола Мутката и др. С тях той разделял мнения и убеждения, с тях се смеел и веселял. Неговият глас се чува само в кръчмата, а всичките го слушат с четири уши. Разказвал им такива работи, които били достъпни на тях и които имали какво-годе съдържание. Описвал им живота на анекдотичните тогава казаци, как те живеели безгрижно, как крадели хитро и изкусно, как се канели да дойдат в България и хвърлят фереджите на всички кадъни.

— Тия са истински хора, които разбират от живот и от тоя свят — говорил той. — Къща, покъщнина, робуване цяла година за парче хляб, треперене над жена и деца са работи смешни и бабешки. Аз като им казах, че ще си дойда да обиколя баща си и майка си, те се хванаха за корема и умряха от смях.

— Ах, дявол да го вземе, как аз да се докопам до такива хора, с тях да си умра! — възразил един Ботйов комшия, който си отивал само посред нощ у тях и който биел жена си всеки ден, че нямала късмет.

— Един кон и една пушка, която се дава от царщината, ето ти покъщнината на казака — продължил Ботйов. — Песни, веселби, рахати, какъвто у нас и чорбаджи Неделчо със своя шиник жълтици не може да види.

Голаците със скъсаните потури си издъхвали от дълбочината на своя гладен стомах при тия разкази, благоприятни за тяхната черга. Разказвал им още Ботйов, че само тука, в България, а най-много в техния Калофер, хората зяпали глупаво в устата на чорбаджиите и се бояли от тях, а сиромаша всеки подритвал. В другите земи, гдето той ходил, светът бил съвсем наопаки. Там, напротив, сиромашта била на почит, а богатите, като кърлежи на чужда пот, всеки ги мразел и презирал. Имало един негов другар, ученик, който излязвал по улиците и в градината по чехли и по бели гащи и покъщнината на когото била само от едно стъкло, което му служело за три работи: за вода, за свещелник и за други нужди... Той се обичал от всичките другари най-много.

— Е в такава земя да изпаднеш, разбирам да бъдеш като нас фукария! — не можал да се стърпи, но се обадил един от слушателите.

— Ами нашите големци, Тошковичови, парите на които казват, че с гемия се стоваряли — как я карат? — със съжаление почти попитал други голак, който в тая минута се чувствувал, че много по-високо и по-щастливо стои от Тошковичови.

— А, на тях им викаме по улицата като на мечка! — отговорил Ботйов. — Те се четат калоферци уж и приятели на баща ми, но само един-два пъти съм ходил на къщата им. Те ходят с файтони из града, а аз съм си кривнал шапката, вървя като бюлюкбашия и им гледам право в лицето.

— Хайдутите и всички горски обитатели — говорил той — са най-честните в България хора, които най-много милеят за сиромашта.

— Ах, техният живот е живот! А ние — ние сме кокошари и само да теглим и да работим сме родени. Оня ми ти войвода, брадат и космат, опасан с четири-пет кратуни барут, с фишеци и старо шишене на рамо, повел си момчетата като пилци — отгдето премине, трева не расте вече и гората му се покланя. Отиде на овчарското пладнище, дръпне костурата и овчарят засуква скути да коли и върти на шиш най-хубавото шиле. Седнат момчетата около своя баща до главата на някой студен извор, изгърмят с пищовите, па тогава захващат да ядат. Цар и султан? Що е царят при един горски войвода?

Това казал пламенният Ботйов и почвал с експромти да декламира някое стихотворение за войводи и хайдути, които въодушевлявали него, запалили и тълпата, сиромашката тълпа, която треперела и която се чувствувала може би за пръв път през живота си, че и тя е нещо, че и от нейните голи лакти и жилави мишници ставало нещо. Тъй и трябвало да бъде. Поет и гений говорел тука, а не някой фалшив и надут агитатор, мирската кал на когото достигала до ушите. Глас и слово божествени се хабели тука, в простата кръчма, които, ако да се раздаваха от някоя трибуна, гдето се решават съдбините народни, или в лагера на някой корпус, то чудеса би произвели. Но кой е крив? Не Ботйова трябва да обвиняваме ние в това, а историята, събитията, българските без цел и без всякакво направление царьове, които са си вадили един други очите, дордето извадят и техните.

И така, в късо време нашият човек запалил духовете в родното си село Калофер. Той бил балсам на рана в тая епоха на Възражданието, на отрицанието и разрушението, следователно той имал почва и прогрес. Другояче не можело и да бъде. Поетите, истинските поети,

само за това са велики, че биват огнище и възпроизведение на ония идеи, теглила, стремления и благоденствия, които са господствующи в народа и епохата, на които принадлежат и живеят. Ботйов, по всичкото свое същество, с което вярваме да са се опознали вече читателите малко-много, не можеше да бъде контраст на окръжащото го сфера и течение. Напротив, той бил верен барометър на най-малките и тънките изменения и течения. Когато той проповядвал и се целувал със своите сиромашки братя в калоферските кръчми, в същото това време, по-рано или по-късно — за нас е безразлично — Филип Тотю „хвърковатият“, Панайот Хитов войводата и неговият байрактар Васил Левски Дяконът, родом от близното Карлово, стоели вече под народните байраци, давали клетва за „свобода или смърт“.

Новината, огнената и хвърчащата новина, че издъхналият преди петстотин години български лев е пак възкръснал; че Филип Тотю се бие при Върбовка с турците, че Панайот Хитов преминал през Марагидик и побил байряк над Карлово, а после хванал златишкия мюдюрин, е била новина, смес от барут и огън, паднал върху слама.

Както ще да видят читателите от самия разказ на Ботйова под заглавие *Примери от турското правосъдие*, освен прости пъдари и кръчмари в това време в Калофер е имало и няколко души истински хайдути, с които най-светли минути бил прекарал от живота си. Те били другари на прочутите войводи: Ангел, Лефтер и Добри Копривщенина. Според думите на Ботйова, когато убили Лефтера, който беше изпоплашил цял Анадол, то Добри Копривщенинът дошел в Калофер и там извел на Стара планина една хайдушка четица, която била бич за турците и чорбаджиите, дордето най-сетне предателска ръка турила край на тия народни защитници. Ботйов сам видял, или пък си представлява минутата, когато юнаците били разбити и хванати, които той ето как оплаква: „... Но кои бяха тия злочести, като зверове заковани в жезла? О, един техен поглед, една тяхна дума, и доста беше... Другарите ми, наши другари, братия! Хайдути, народни хайдути! Мъчно посрещнах техните погледи, ала погледът на едного прониза ме в сърцето, сълза след сълза покапаха по гърдите ми. Никола Делистоянов, болен от треска, осакатен от бой и просветнал от мъки и страдания, качиха го в талига, а той, като метна поглед към народа, който поглед срещнах и аз — извика: «Предатели ме изядоха, майко!»...“

Всички тия трескави събития, стари и нови, океан между ленивото минало и неизвестното, пълно с бури бъдеще, не са били чужди и на калоферските жители, почти първокласни между посъбудените по онова време наши съотечественици.

Моля ви се, Калофер беше село без кааза и без каймакамин, без джамии, без видинска хапусхана, без силистренски Хаджи Ибрахим паша, без шуменски аскерски къшли и ордии, без сливенска фабрика, без варненски гагаузи, без русчукски хадживеличковци, без карловски мютювелии и без софийски шопи; но Калофер би бил в състояние да стъпи върху вратовете на всичките поменати чужди и съмнителни величия. Мънинкият български Калофер е селце със султански ферман, не от новите султани с панталони и с ръкавици; не от ония, които треперят от посланиците на Русия, Англия и пр.; но от ония горди калифи, които носеха на главите си златотъкани чалми, които караха европейските посланици да им се представляват на колене и с отсечена глава към земята, а щом им се разсърдеха нещо, изпращаха ги да им отпорят по няколко сопи в крепостта Едикуле. От ония славни и велики султани, които заповядаха в Пеща, Букурещ, Атина, Загреб, Белград, Одеса и пр.

Ферманът на калоферци е бил „петел“, което само по себе си, без дълги и широки коментарии, значи: свобода, воля, бабаитлък и сербезлик. През улиците на Калофер не е можело да премине турчин с кован кон, нито пък да роди кадъна! Под впечатленията на събитията, в които пишем тия редове, нека ни бъде позволено да се усъмним, че и комунарите да завладеят Европа, пак няма да се намери под ясното небе такъв град или село, който да се сдобие с правата на Калофер. Великодушни султани!

За да изпечели тия права малкият Калофер, като се основаваме на тая класическа истина, че права се не дават от когото и да било, дордето не ги заслужиш и не се препоръчаш, по само себе си излиза, че праотците на днешните калоферци не са се предали кокошарски на чуждия завоевател. Когато на горделивия турчин не се е позволявало да премине с кован кон през калоферските улици, то във Видин на българите не се е позволявало да носят червено, зелено и жълто; в Русчук българинът не е можел да прави свещи, да бръсне, да бъде каикчия, да се занимава с бъчварство и пр.; а в София българите са били в разположение всецяло на своите аги, заедно със своята чест,

живот и имот. От всички българи на Балканския полуостров калоферци са колонизирали най-напред отоманската столица, тогава, когато от другите градове, който се сподобяваше да отиде до Цариград, по десет деня се говорило във всяка къща за това девето чудо и името на героя на деня е оставало „стамболията“. Такива фамилии съществуват в Русчук, Котел, Търново, Пловдив и пр. Султан Махмуд най-напред видял своята рая в лицето на нашите калоферци, питомци от прочутите цариградски хамбари. Един ден той пожелал да му се представят официално, пред палата. Майсторите, с големите махмудии фесове, с черни калоферски мустаки, стоели на първите редове. После тях идели калфите, а най-подир — младите чирачета, всичките с кръстосани на пояса ръце, по турската етикеция. Майсторите държали в ръцете си ножици и аршини. Благородният султан бил във възхищение.

— Нима това са българи, моя рая, в моята държава живеят? — се обърнал той и попитал своите паши, които се трупали около му.

А черните очи на белите ханъмки, за които и най-нищожният вънкашен предмет е интересен, горели като въглени по прозорците и възпявали черните подбалкански мустачуни. Тоя ден имало зефет на хамбарлийската войска и парични подаръци. Такива са били калоферци, така рано са били тия българи, когато съотечествениците им от другите градове спяха още от дълбокия.

Станал учител Хр. Ботйов в родното си село или, по-добре, заместил е стария си вече баща, който се бил тежко разболял по това време. Учителство, възпитание и Христо Ботйов! Това е било подигравка и с двете страни. Скоро родителите на учениците забележили влиянието на новия учител. Правилата и предметите, които били за него чума през целия му живот, били захвърлени в калоферското училище. Неговото преподавание се състояло от разкази, най-много от историята, облечени в груба тенденция. За Бориса, за Симеона, Асена и др., за сръбското и гръцкото освобождение и пр. — ето в какво се е състояло неговото обучение. По едно време захванал да учи учениците на казашкото военно упражнение, което по онова време беше толкова зажигателно измежду българите, както във Франция беше идеята за републиканска и комунарска форма. Строгийт и сериозният баща пъшкал, като гледал как син му разваля направеното от него, но нямало що да чини, едно, че бил болен, а, второ, както казахме, хранил вече известен респект към Христа.

Отличил се още той по това време да говори слова в различни тържествени случаи. В тая епоха на нашето възраждане словата или както ги наричаха, „сказките“, бяха нещо като политическите клубове в навечерието на френските революции, бяха гъби после дъждовно време. Сказка в читалището: „Напредък“, „Здравец“, „Надежда“, „Пчела“, „Сълза“, „Искра“, „Зора“, „Извор“ и пр., в тоя или оня град; сказка при училищните изпити; сказка на Свети братя Кирил и Методия — и ето ти цариградските вестници отворили своите колони и поглъщат с жадност гениалните произведения, наредени една подир друга. „Господине редакторе! Нашият градец, който се мъчи да не остане назад от другите градове в отечеството ни по пътя на просвещението, толкова нужен за нашия непробуден още от летаргическия сън народ, беше щастлив да присъствува миналата неделя на «сказката», която държа главният ни учител“ — и следва вече описанието на това знаменито събитие, както и самата сказка. Болестта на сказките беше достигнала до такова дередже, щото по тях се ценяха и учителите. Комуто работи ченето да бърбори различни фрази ни в клин, ни в ръкав, той се викаше най-много от общините за главен народен учител.

Но сказките на Христа Ботйов не са приличали на ония, които са пели химни на светата екзархия, на човеколюбивия султан, на Кирил и Методия, на ползата на читалищата и просвещението. И в тия сказки той бил цял-целеничък Ботйов, Ботйов на отрицанието и разрушението, Ботйов на новата школа. В едно слово, което той държал на Св. Кирил и Методия в училището, възлязъл отгоре на чешмата, така се увлякъл, тъй надалеч отишел, щото на по-буйните и с ярешката кръв настръхнали космите, а умерените и „консерваторите“ се принудили да го свалят от трибуната. Той пада, но устата му още говорят, така щото станало нужда да затулят тия уста с ръка.

Ножът почнал вече да допира до кокала. Калоферските чорбаджии, които били отговорни по всичките линии за верноподаническите чувства на своето село Калофер, предчувствували, че новият даскал ще да им развали спокойствието, наготвили се вече да отворят против него своите батареи. Най-напред повикали баща му, комуто прочели една дълга и твърде неприятна лекция.

— Ти, кир даскале, знаеш в какви времена живеем — казали тия на нещастния даскал Ботя. — Даскалуваш от петнадесет години, бил си един от най-работните хора по селските ни работи, давал ни си съвет и си ни служил, с общо и братско съгласие много можахме да направим, много бели да отмахнем от селото... Сега всичко наше направено се разваля от дъното и от кого, даскале? От вашия син, бог да го поживи на родителите му! Той разваля и приготвя на селото, на сиромасите такава една беля, която и мъртвите от гроба не ще да могат да отвърнат! Затуй, кир Ботйов, викали сме те, не го вържи за кусур, стори зап Христа — той е умен и учен човек. Ти си баща, всичко имаш право да направиш...

Чувствителният баща, който и така се топял от дертове и кахъри за Христа, сега бил поразен още повече. В разстояние на толкова години не бил научен той да чува лекции от тоя и оня невежа чорбаджия, а, напротив — той сам правел забележки и заповядал на другите. Работата се касаела за неговия син, не можал той да говори така свободно, както му бил обичаят и нравът. Обещал се, че ще да упражни своето родителско право и воля, и станал, та си излязъл с пребити крака. Намръщен и нагрозен вечерта, той почнал със строг и сериозен тон да убеждава и съветва Христа, като му докарал от деветдесет девет дерета вода; а майка му с кръстосани ръце стояла отстрани с пречупени колене и такава поза изобразявала, с която, без да говори, искала да повлияе с майчина и със съпружеска любов и мекост, щото разпрата да бъде решена по любовно.

— Ти ме прости най-напред, тате, че аз съм принуден да не мисля като тебе и да ти доказвам категорически със своите действия, че малко полза ще да видиш от мене на стари години — обадил се да възрази Ботйов на баща си. — Ти си човек умен и достатъчно развит, за да можеш да разбереш, че епохата, в която си живял ти, е била друга, а днешната е съвсем противното. Ти бе верен служител на тая епоха! Позволи и на мен да бъда верен на своята, да си изпълня дълга, да не правя престъпление. Всички ония, които са те съдили и натяквали за мене, са идиоти. Аз съм длъжен да се изповядам пред тебе като пред достоен баща, че никога няма да преклоня глава да стана верен поданик на султана и покорен раб на калоферските чорбаджии! Знай го това за положително, че синът на Ботя Петкова никога през живота си няма да унижи своето човеческо достойнство,

никога няма да отстъпи пред своите свети убеждения, които ти сам си ценил и уважавал за всекиго малко-много развит човек.

— Хайде, слагай да хапваме, че не ми е добре тая вечер — казал нещастният баща и си турил едната ръка върху изпъкналото и набръчкано чело, като се обърнал към старата си стопаница, майката на нашия герой.

Тая последната изпуснала болезнена въздишка и почнала да слага вечеря; а синът, когото не можала да не развълнува тая сцена, излязъл навън на двора и почнал да декламира някакви си стихове. Бащата казал да се слага вечеря, но това било само повод да се премине на друг въпрос. Той не турил тая вечер хапка в устата си и отишел да си легне рано-рано. Христо бил мрачен няколко деня после тия горчиви обяснения със своите родители, но това произхождало не от борба и колебания в своята вяра, а от милост и дълбока любов към ония, които той почитал и любил до последна минута.

ГЛАВА II
ПОЛИТИЧЕСКА И ЛИТЕРАТУРНА
ДЕЯТЕЛНОСТ

I

Под тая рубрика ние ще да опишем Ботйова поета, публициста, вестникаря, революционера, комуниста и най-после — войводата.

Както трябваше и да се чака, скоро се той наситил и на своето родно село Калофер, и на бистрата Тунджа, и на райския Балкан. Огнената натура искала работа, желязна деятелност, бури и крамоли, съсипвания и преврати. Калофер бил тесен за тоя род деятелност, не били всичките калоферци с Ботйова ум, неговите понятия, идеали и темпераменти. Па имало и турско правителство, съществували и отговорни пред властта чорбаджии, които не можеха дълго време да търпят да им се копае пропаст. Словата на Ботйова по кръчмите и измежду хъшлаците били много тънки и отвлечени, не давали още повод за настъпателни действия. Ако нашият херой си позволише да извърши нещо по-реално и по-грубо за оная епоха, то на минутата още щеше да се види вързан и изпратен в Карлово. Сам баща му, тоя честен и родолюбив българин, щеше да бъде принуден да подпише махзар против своя любим сокол.

Такава беше епохата. За негодующите против режима на турската империя нямаше още право на гражданство и свободно съществуване. Мнозина имаше, които скриваха своите чувства и против волята си пееха химни на султана и на чорбаджиите, но трябва да признаеме веднъж завинаги, че Ботйов стоеше по-горе от тия мнозина. Ако влашката и сръбската земя се пълнеше от различни посредствени и обикновени личности, които бяха напуснали България от немайкъде, то Ботйов имаше стотина по-оправдателни причини да стори това. Домъчняло му и докривяло му нему, намислил да потърси за живееение друга земя, нови разнообразности и приключения. Новото и неопитното завинаги притежава по-големи надежди за щастие и благоденствие. Той имал пред вид Румъния и Сърбия, които отдавна били вече Пиемонт за българите, за гонените и нетърпеливите да гледат как турчинът господарува в земята им. Захванал да става Ботйов замислен и сериозен.

От друга страна, баща му не му давал мир и спокойствие. Той искал, било що било, да си довърши син му учението. Всеки ден му четял лекции, привождал му пример, че ако той остане в Калофер, ще да бъде най-нешастният човек. Ще го пъдят всяка година от даскалството, ще принуди хората със своя буен характер да се оплакват от него на правителството, ще го потърси само правителството, ще изгние в хапузханите, ще се опропасти млад и зелен, а най-после ще се завърнат в България по-учени хора, за него няма да остане и просто препитаване.

Дошло се най-после до едно решение: Ботйов да тръгне за Москва с намерение да постъпи в тамошния университет. Новината била разпръсната из цялото село. Радвали се родителите, радвали се роднини, зарадвали се и калоферските първенци, че ще да се отърват от своя неприятел, който не ги оставял на мира и който им висял на вратовете като воденичарски камък.

— Честита радост, даскале! Нека ти е жив и здрав. Тъй трябваше. Като се поскита и похлуска между чуждите хора и капии, ще се завърне момче като ангел, хрисимо и мирно като агне — казал хаджи Неделчо на Ботйовия баща, когато се научил, че той последният оставя Калофер.

Хаджи Неделчо бил по онова време първият чорбаджия в селото. Те се обичали с нашия герой като кучето и котката. Един път при изпит в училището Ботйов седнал до една учителка, с която говорел, и както се вижда, не пазел съвременните строгости на приличието.

— Ти, младо даскалче, вижда се работата, че не правиш разлика между Одесата и Калофер — казал той на Ботйова с чорбаджийско достойнство. — Стари хора са дошли тука, седят като в черкова, а ти правиш безчиние напреде им! Не е тук място за либене!

— Ти си пази устата, защото, като направиш на мене зло, аз ще да направя на сина ти, който е в ръцете ми — отговорил Ботйов, почервенял от срам и от злоба.

С това той искал да каже, че синът на хаджи Неделча, Стефан, е подмамен вече от него за бъдещ комита. Както и да е, но и сам Ботйов се радвал, че ще да напусне вече Калофер, комуто омръзнал, и ще да отиде на нова почва. Радвал се той, но радостта му граничела с оная на родителите му. От гола душа, кое назаем, кое с лихва, сиромасите родители събрали около тридесет и пет лири разноски до Москва.

Много милостиви майки и сестри, които имали синове и братя в Москва и в други градове на Русия, надпреварвали се да носят на пътника разни армагани — пастърма, пестилец, ризка, кърпица и по едно писмо с молба да ги предаде той на тях и да им каже по едно „много здраве“. За пътя към Москва няколко деня било въпрос между бащата и сина. Първият, който изучил вече добре сина си и който имал сведения, че Румъния е станала огнище на хора от неговия косъм и табихят, настоявал, щото Христо да отиде през Цариград, като му обещавал стотини преимущества и му давал рекомандателни писма до много търговци и свои познайници в Одрин, Цариград и Одеса. Синът, който така също не можел да бъде чужд на движенията и новите предприятия в Румъния, който горял от желание да види, изстъпал се с хиляди доказателства да хвали пътя през Габрово — Търново, Русчук — Букурещ. Бащата отстъпил.

Триста заръки и поръки се чели на последната прощателна вечер от практическите родители, най-много от бащата, разбира се, щото синът да се остави вече от своите лудини, да забрави миналото и детинството. Примерите — по-долу ли ще да остане той от сина на еди-кого си, бащата комуто не знае да си запише името, бляскавото и горчивото бъдеще от това или онова поведение — валели като град. Ботйов слушал уж, но с такова благоговение и смиреномудрие, щото няколко пъти ставал на крака да декламира и пее.

— Идиотски свят! Какво ще да го правиш? — казвал той.

В края на същата година 1867, през месец септември, потеглил той от Калофер за Москва. Раздялата с родители, братя и другари била една от най-горещите. Най-много бил трогнат Христо, като че предвиждал, че той няма да види вече своето любимо село, бистрата Тунджа и нейния баща — Балкана. При раздялата с родители и с родно място той не приличал на Христа Ботйова, станал обикновен човек, с обикновени чувства и любов. Целувал ръка на баща и майка, прегръщал се, въздишал и най-последно заплакал. Тая раздяла станала при крушата „Червенак“, въвн от селото, гдето присъствувал и Нено Христов, комуто сме длъжни и за тия сведения.

На втория ден той бил вече освободен от тия родителски дисциплини. Според собствения му разказ на върха на Шипченския балкан, когато се обърнал да погледне ребрата на Марагидик, сините върхове на Средня гора и заклещената помежду им долина със

змийообразна Тунджа, той обикнал втори път България, втори път се запечатил в неговата душа величественият Балкан. Когато слязвал в Търново на хана, в същото време пристигнали и някакви си чужди пътешественици. Те били руска мисия, дошла в България с научна цел. Като ги чул Ботйов да говорят на руски език, безцеремонно се препоръчал. Пътешествениците останали зачудени и възхитени, първо, че срещнали лице, което да говори на руски, а, второ — от дарбите на това лице. Поканили нашия Ботйова да им стане водач и терджуманин из България, като му обещава, че сигурно ще да го поместят в Петербургския университет. Ботйов почти се съгласил и се спрял от пътя си, без да му мисли много-много, при всичко, че два деня не се били изминали още от деня, когато баща му със сълзи на очи му даваше съвети.

Обиколил с пътешествениците всичките търновски развалини, останал при тях няколко деня; но като отишел да си вади друго тескере, обратно за навътре в България, тъй като старото било подписано за Русия през Русчук, ударил на камък, отказали му категорически. Изважданието и каитенето в турско време на пътническо тескере беше въпрос от най-трудните. За най-малките формалности, за инат или просто за кеф на ефендето тескерджият пътникът биваше принуден да изгуби по няколко деня или пък да се отрече от пътуване. Съществува анекдота от областта на тескеретата, че когато един българин отишел да си подписва тескере за Силистра, името на който град ефендето не можел да напише правилно, обърнал се към пътника с такъв един въпрос:

— Бе, чорбаджи, дето ще да ходиш на *Силистра*, не можеш ли да отидеш на *Силиврия*? За тебе е все едно!

Отпосле Ботйов разбрал, че един българин, влиятелно лице в конака, който препоръчал на пътешествениците един свой роднина със същите условия — да го преместят в руските училища, — пошушнал на надлежното място да не му се дава тескере. По тая причина Ботйов бил принуден да си продължи пътя за Русчук. В последния тоя град, без да отиде на хана, той питал за дома на Стоила Попов, калоферец и приятел на баща му. Да се случи, че бае Стоил се женел по това време, подир два-три деня щял да се венчее.

— Е, тя писна! Не те пушам, тенеке с тенеке, оттук дотам да мръднеш, дордето не свършим сватбата — извикал бае Стоил, щом

видял своя съотечественик.

— Само един калоферец ще има на сватбата ми; ти ще да бъдеш и за баща, и за майка.

Съотечественикът на бае Стоила не правил опозиция. Той бил като свой на сватбата. Взел една гайда, играл, та се покъсал. А кой не познава бае Стоила колко е той сарп на моабета, колко му е широко и разпуснато сърцето, как той душа дава за весели, безгрижни и моабетчии хора.

— Що ти трябва тебе московлук, холам? Я си налягай парцалите тука! Баща ти като паса толкова години на патриката магарето из Одеса, много е прокопцал — говорел бае Стоил и давал своите съвети на съотечественика си.

Но на другия ден бае Стоил заговорил на друг език.

— Замириса! Хайде по-скоро да те няма в Русчук, чисти се... Кюлханешка работа! — мъмрил бае Стоил.

Какво е дало повод да „замирише“ — ние не знаем на вярно; но по всяка вероятност непредпазливостта и волните маниери на самия Ботйова, както го видяхме вече един път в Сливен с казаците на Садък паша. Досега той беше живял само в Калофер и Одеса. Русчук, Мидхат пашовата полиция и новите „тефтиши“ били съвсем нов мир за него; Калофер в сравнение с Русчук бил Швейцария. Да не забравяме още, че в тия месеци се решаваше още по турските кетипници и кафенета: дали Тотю войвода е бил роден от майка си още с крила, или отпосле са му пораснали!

II

Румъния, нейните хора, нейната конституция и свобода, а най-много българският хъшовски и хайдушки мир в тая свята земя никак не бяха познати на нашия герой. За всичко това той имаше твърде тъмни понятия. Пристигнал в Гюргево, той исторически за българите градец, и щом се настанил на хана, излязъл да се разходи. Нито език, нито пък някой познайник имал той в тоя градец; но по онова време на всяка крачка и през всеки дюкян имаше и българин. Първата негова грижа и желание било да заприказва с някой българин за едно, за друго от дневните въпроси; а втората — да може да се срещне и се удостои да се запознае с някого от хъшовете и хайдутите, негов идеал, скоро наречени „комити“.

Неговото желание не било от трудните и невъзможните особено като идеал той от Турско и имал в себе си 35 турски лири. На едно място му казал един българин, хлебар, че всичките тукашни българи са хъшове и войводи. На друго място друг един българин с кривнат калпак му се препоръчал, че всяко лято има обичай да минува в Турско и да заклава по десет души турци. Тоя последният дотолкова надменен и горделив бил, щото на няколко пъти докачил и оскърбил нашия честолюбив герой. Но той търпял, благоговял и със смирение заничал тоя непознат още за него свят. На трето място си разказал житието и битието пред такива посредствени и обикновени личности, от които малцина имало да знаят и си запишат името.

— Пуси келеси с келеси! Аз ги мислех, че бог знае какви са гении, а те били кой бозаджия, кой кебапчета пече, кой слуга и пр., всичките кокошари — разказвал той после и примирал да се смее, че много прост излязъл, мислел, че всеки българин, който се е преселил да живее във влашката земя, непременно е горско пиле.

Истинските хъшове били изобилие в Гюргево, но той не познавал още никого, не им знаел гнездото и свърталището. Освен обикновените тук живеел и сам Хаджи Димитър, който още не бил известен, но все за войвода минувал, все имал право да мъмри, да заповяда и наказва по хайдушки другите балкански пилета. Около него

се въртели и други по-забележителни хъшлаци, като дядо Трендафил, Д. Дишлийски, Иван Плюшков от Казанлък, Коджа Ибрахим Захарлията, стар хайдутин с митическо уважение между хъшовете за своята опитност, и много други още. Тяхна милост, всичките почти, били редовни посетители лятно време по Стара планина, под байряците на различни войводи. Тая година — 1867 — те прекарвали нова школа, школа с политическа и революционна тенденция. Те били останки от разбитите чети на дядо Панайота Хитов и на Тотя войвода. Сега, едвам преди няколко деня, те пристигнали в свята Румъния от разни страни и от различни места на Балкана, гонени и преследвани, ранени и полуубити духом. В Балкана се те разделили при нападението на турската потеря, един за другото мислели, че са станали жертва, а тук, в конституционния градец Гюргево, се срещнали, прегърнали се, целунали се и си спомнили за живата раздяла в своето отечество.

И без нашите обяснения читателите ще да могат да си въобразят каква е трябвало да бъде радостта, веселието и животът на тия отчаяни хора, които са прескочили през няколко бюлюкбашийски пусии и пак са се видели и срещнали живо и здраво на безопасно място. Техният живот бил вече харизма, кяр и артък, както се виждават хората от тоя еснаф. Преминали през такива страшни премеждия, румънските закони били за тях нещо като играчка и забава. Щели да ги затворят в „пушкарията“ за няколко деня, да ги питат, изследват и фотографират. Че що значи това? Какво общо между тия коконски работи и турските куршуми, препичания на огъня, бесилниците и бюлюкбашийския даяк? Най-главното и най-утешителното било това, че румънските власти, каквото и да правели, пример нямало, щото да настъпят на своето християнство и предадат някого юнака на турските власти. Правели, стрували, биели, мъчели, но у себе си, дома. По тая причина тия летни птици от Стара планина, видели се един други в свободната земя, празнували своето избавление, своя втори живот и кяр. Мило за драго давали, с благодарение и радост приемали всичките неприятности, които им се случвали от страна на полицията. Съществувало още и това преимущество, че наскоро дошли от печалба от Турция, от страната, в която за тях нищо свято не съществувало освен сиромасите раи; следователно, гдето им прилегнало, пообрали, близнали някоя и друга пара за черни дни за Влашко, за шестмесечната зима, през която те трябвало да квартируват пасивно, да ядат готово.

Сезонът за тяхното тръгване за Стара планина беше от Гергьовден до Петровден, а връщанието им — от Кръстовден до Димитровден, следователно месец септември и октомври биваха за тях най-тържествените, най-плодородните откъм пари. През зимата, през месец март особено, те се обираха, вмирисваха и разпадаха.

На шестия ден от своето пристигване в Гюргево Ботйов можал да се ориентира и да подуши и научи кои са истинските хъшове и где може да се срещне човек с тях. Научил и той, че деня и нощя, особено вечер, те се веселели в кръчмата на някого си Дочо Царски, българин, близо до черковата „Успение“. Пригответил се той отрано, като че щял да се явява на аудиенция при някоя коронована особа. Щом мръкнало, той се отправил за това хайдушко свърталище. Минал един път, минал два, потретил, а все не смее да бутне, стеснявал се да се подаде и излезе лице срещу лице с големите хора, които той мислел бог знае за какви надменни и горделиви, както си ги представлявала неговата отънчена фантазия. Чувал вътре викове, смехове, песни, псувни, шум и глъчки, които още повече го навеждали на мисълта, че тия хора са неприкосновени. Най-после настъпил на своето малодушие и бутнал вратата с поемане на душата си. Той си въображавал, че всички погледи ще да се стрелнат върху му, ще го запитат отгде е, кой е, какво търси между тях и пр., и пр.

Напротив, никой не обърнал внимание на неговото появяване, никой го не запитал нищо, нито го пък поканил някой да се приближи и седне. Па и кой ли го е забележил? Когато той влязъл в палатите на Доча Царски, то от тютюнев дим и от печение на кебапчета, пастърма и други артикули такава дебела мъгла се влякла и плувала между четирите стени, щото кирлявата ламбичка, около която бръмчели няколко хиляди мухи, мъждеела, като че била покрита с девет ката сертми. Физиономиите на присъстващите гости блещукали като сенки и изображавали някакви си нощни видения. Нашият херой пристъпял по ноти с молитвено благоговение и се спрял до една маса, след като поздравил присъстващите, от които само няколко души му отговорили. На кръчмицата, принадлежаща на Доча Царски, бил ударен печатът на всичката сиромашия, мизерия и на епохата на хъшлакълъка и хайдушкото царство. Две-три маси, криви като самото здание, купувани все от стария пазар, кърпени с боядисани и с небоядисани дъски; десетина стола, от десет форми, плетени с лико и с

гемиджийски сиджимчета; околоръст канапета от голи окаляни и кирляви дъски; в едното къше малка преградка, с наредени стъкла, оки, половиници и чаши; по-навътре оджаче за правение на кафе; таванът от посещението на многобройните мухи и постоянния дим приел свой колорит, така щото, за да го опиташ с каква краска е вапцан, трябва да стържеш с нож. Наоколо стените, работа на един габровчанин иконопис, представляват Стара планина с всичките нейни прелести: зелени буки, долини, рътлини и реки. От един бук България във вид на жена, вързана с тежки синджири от ръцете за шията и краката. До нея турчин с голяма гъжва, с чибук и натъкнат с пищови прави кеф. По-нататък, под най-гъстите букове, хъшове с левове и пера на главите се бият с турците и замечателно, че един от тях не паднал мъртъв, когато от турците се натъркаляли половината. Ония от тях, които се крепят още на крака, очите им избодени с ножове от разни разпалени посетители на заведението. Посред тия стени и мобили се разхожда Дочо Царски с бяла престилка на пояса, нашарена с деветдесет дамги, и с кривнат до ухото калпак, което значи, че и нему едното око е в Балкана.

А дружината била в най-весело настроение. Тя яла и пила, смеела се и се разговаряла с оная безгрижност и охолност, която може да се прояви само в хора хъшлаци, без дете и коте и без никакви занятия. Дордето едни яли, други пели; втори играели на ръченици; трети разказвал и представлявал как заклал един турчин на едно беклеме; четвърти ахал и охал защо господ дал зима и ограничил лятото, така щото трябвало да се напуца Балканът и да се прави политика на разпасаните власи; пети удрял от земята всичките винени чаши, които му подали да пие, и господарски сочел с пръста си на строшените останки, като викал:

— Пиши, Царски! Пиши, куче ниедно, да не ми го опяваш утре, че съм те батърдисал. Това аз не приемам, харча пари, с нож печелени!

— Да пукне Царски! Парите ни взема и злото ни мисли, гарги и свраки го яли — обадили се, та извикали няколко души.

— А бе, пезевенк, ти защо вчера се отказа да дойдеш с нас в каика по Дунава към Русчук, да продадем малко чалъм на Мидхат паша? — се обърнало към Царски едно младо хъшовче, което приличало повечето на мома, отколкото на хайдутин.

— Защо, твърде просто и ясно — отговорил за свое оправдание Царски. — Първо, че аз не влизам в къща без корени. Кой знае, една буря излезе ненадейно, и хайде Царски в Дунава на дъното — да го ядат рибите! После кой ще да причаква и изпраща като вас млади момчета? Гладни и жадни измирате. Второ, че аз не съм като вас хъшлаци, но съм голям човек. Дочо Царски, за всеки косъм от главата ми турците дават по хиляда жълтици. Отгде знаете, че Мидхат паша не е турил хора по Дунава да ме пазят и хванат? Тогава не пропада ли България? Аджайп хора сте вие!

Веселата дружина се изсмяла презглава от тия шеги на Царски, засмял се и нашият екзалтиран херой, който все продължавал още да стои отстрана. Дочо Царски бил от ония спекуланти кръчмари в Румъния, които отрано усетили течението и духа на времето и с разни емблеми от хъшовско-хайдутските идеали, като изписване картинки по стените на Стара планина, даване стотини клетви, че те са отворили кръчми само за *народност* и отечество, псувание най-много султана и Мидхат паша, изцеждали от хъшовския джеб и последния гологан. Освен това Царски имал секретен кабинет в кръчмата си, гдето церял от разни болести хъшляците по своя метода и със свои собствени лекарства. За настинка той употребявал следующата рецепта: вземал малки пиперки, наречени петелки, сварявал ги във вода, изваждал ги в малка паничка, размазвал ги на кашица, капвал вътре спирт и с тоя смес мажел тялото на своя пациент. Ботйов разказва, че сам бил очевидец един ден, когато съблекли един хъш да го разтриват по тоя начин. Хропутница или хрема Царски церял със синя дебела книга, с която увиват захара на глави, и с трици. Както книгата, така и триците се туряли върху една керемидата жарава, а болният със загъната глава се кадял над керемидата, а господин докторът викал над главата му:

— Зяпай, зяпай да отиде димът по всичките ти дамари!

И с лечението на тая болест, както и на други неспокойните момчетия се подигравали. Болестта за тях представлявало нещо коконско и изнежено. Когато зяпал един болен над керемидата, друг един негов по оръжие другар, като искал да се подиграе, минало му на ръката парче от галош, което той хързулил в керемидката. Страшна удушителна миризма, като на умряла котка, изпълнила стаичката, т.е.

секретния кабинет на Царски, който не бил по-голям от един-два брашовски сандъци.

— Зяпай, зяпай да не отиде напусто илачът! Пари ще даваш за него — викал майтапчията хъш и си стискал юмука над главата на Царски — да не казва тайната.

— Ох бе, Царски! На поган мирише тоя пусти цяр; ще бълвам — пъшкал и говорил подкаденият.

За сърцебол и суха кашлица Царски давал рецепта ракия и черен пипер, стоплени на огъня; за рани предписвал една вода, която се наричала калъчоту, а ако не можело да замине от нея, тогава пуцал в ход по-радикални средства — средата от бял хляб, натопен в оцет. А венерическите болести лекувал с бял тамян, който трябвало да гълта на гладно сърце болният, и т.н.

Подир шегите и закачките тая вечер в заведението на Царски дружината пристъпила към политически въпроси, които най-много настроили нашия пътник да слуша и внимава. Разбира се, че не Наполеон и руският цар трябвало да бъдат предмет на техния разговор. Сиромашката Турция и нейният злочест султан си попатели тая вечер, както и за винаги бивало това.

— До пролет, ако е рекъл господ да доживееме, да не се хваля и да не казвам голяма дума, но в тая кръчма на Царски ще да пиеме и ядеме заедно с Мидхат паша! — казал един от хъшлаците и тупнал масата със своята костелива ръка. — С петдесет души момчета, каквито аз зная да си избира, ако не вляза в Русчук в харема на това мръсно куче, да го вържа като овца, то тия ги обръсвам и хвърлям — прибавил той, като стиснал с едната си ръка краищата на своя половин мустак.

— И аз ще да дойда — прибързал и възразил Царски. — Друго не ми трябва: само герданите на ханъмките да пипна!

— Мълчи, хей, гарга с гарга! — отговорил друг един хъш, който полувярвал в думите на първия, че е възможно да се влезе в Русчук.

— И ти ако можеш се озъби, както трябва, на едно келево заптие в Русчук, то аз ей сега отивам в конаците на Мидхата и му оставам чибукчия — се обадил трети.

— Че вие какво мислите турците бе? Какво става от тия табансъс хора? — викал и се сърдел душманинът на Мидхат паша. — Един казак или един българин — това е все едно — може да гони напреде си

и да се бие със сто души читащи! Какво ми вие мене байте за бълхи? И турчинът може ли да има отгоре си юначество? Той има само сербезлик, защото има царщина. А аз като му се подам изненадейно, като го нападна нощно време, ще бяга напреде ми като овце.

— Ако това го би казал Панайот войвода или Тотю, няма какво да се припирам. Но твоя милост, който си още чирак в тия работи — да ме простиш — се обадил трети хъш.

— Аз ще да кажа пък друго. Ако Мидхат паша живееше в Сливенския балкан, на *Вратника*, в *Джсендемите* или на *Самодивското кладенче*, разбирам да го хванеме. Но сред Русчук да стори човек това, не ми се вярва — заключил други.

— Царски! Какво слушаш бе, серсем? Войвода ли имаш намерение да ставаш? Напълни и от мене — казал други.

Разговорът на дружината се мятал от събитие на събитие и от въпрос на въпрос с поразително разнообразие, както е разнообразен и самият живот на хората, а най-повече на ония, които не били никому поданици и владеели Стара планина. Един или няколко души говорели и критикували управлението на Мидхат паша, а други двама си припомняли с чашите в ръка за таягодишните приключения в Балкана, когато трети се радвали и разказвали как еди-кой от полицията сержант или жандарм с едно почерпване само казал, че вие сте добри момчета и наши братя, ние нямаме нищо против нас, всинца ви в града познаваме. И всички тия разговори и разнообразни разисквания се говорели и критикували на такъв висок глас, така явно, щото присъстващите в кръчмата вземали участие в препирните, не само жандармите, които се трупали около вратата на кръчмата и час по час влязвали вътре уж да си палят цигарата и да видят часът колко е, слушали; но и проходящите по улицата имали възможност да разбират от всичко.

— Помниш ли, бае Димитре, като ме накара над Мъглиш на Балкана да отрежа главата на оная зелка? — попитало едно младо хъшче не че имало да говори по тоя предмет, но просто така да спомене и отвори дума за това важно приключение. — Пустото му куче, свраки очите му да кълват, девет деня наред го сънувах! Турчин, турчин, ама все човек, бей! За пръв път, като не си вършил такива работи, бая се изпотяваш — свършило младото хъшовче.

— Стига холам, стига си се хвалил с тоя пусти турчин, ушите ми проглуши! Той беше умрял бе, а войводата да те изпита колко пари ти струва келът, накара те да го колиш и ти в страха си не можа да го познаеш! — възразил други от дружината, думите на когото произвели всеобщ смях.

— Ти ще да си знаеш устата какво дрънкаш, че като подигна половиницата, ей сега ще потече маджунът! — извикало докаченото хъшче.

— Мирно, мирно, че ще да чупя зъби — казал важно оня хъшлак, който говорел най-малко, като погледнал изкриво и двамата противници.

Ботйов, който стрелял с очите си и изпитвал всичките момчета, отдавна успял да забележи вече, че човекът, който стоял подпрян важно и сериозно, който говорел най-малко и който следял за тишината, като казал, че ще да чупи зъби, имал най-голямо уважение. Него гледали всички, той като почвал да говори — всички мълчали, той бил облечен с най-скъпи дрехи: с писани колчаклии потури, с чепкен, подплатен отдолу с алено сукно, с чохон джамадан, на който висели пискюли, и с черно астраганено калпаче, което стояло нахлупено до самите му вежди. Той бил сам Хаджи Димитър, бъдещ за идущето лято херой в караесенските лозя, в Кална кория и на Бузлуджа. Разговорът се видоизменил в кръчмата после строгата бележка на Хаджията.

— Космите ми на главата настръхват, като си помисля само, че цели шест месеца ще да трябва да се пасландисваме тука по тия пиянски кръчми, да слагаме глава пред сополивите полицаи, да ги черпим и целуваме — казал с въздишка Коджа Ибрахим Захарлията.

— Ох, сякаш че съм вързан на кол! Нито ми се яде, нито ми се пие — възразил други.

— Хайде попейте, джанъм, стига толкова философии! — се обадил пак Хаджи Димитър. — Нека бъде благословена земята, в която така свободно можем да се разполагаме и да ходим в конака с хайдушките си дрехи.

— Да живеј царя ромъняска! — извикал Дочо Царски.

Две-три млади момчета се приближили до Хаджията и го замолили той да викне някоя старовремска песен, от ония, които пеел по Стара планина.

— Попей, бае Хаджи, „Алтън Стояновата“, ние ще да ти пригласяме — говорели момчетата.

— Нека се чуе гласът на дядо Трендафила, па тогава аз — отговорил Хаджията.

Дядо Трендафил се изкашлил, опънал едно вино, чалдисал мустаките си с два пръста, подпрял си главата и кимнал на няколко момчета да се доближат до него. Стиснал си той очите, дигнал си главата към тавана и почнал:

*Вълко, Вълко, Вълко баш байрактар,
свивай байряк, дъжд да го не вали.
„Нек го вали, огън да го гори!
Ние бяхме деветима братя:
осемтина под байряк измрели —
добър господ и заради мене.“
Още Вълко това неизрекъл —
пукна пушка из гора зелена,
та удари Вълка в клето сърце.
Вълко викна, та гората екна:
„Ей ви вази, ви, верна дружино,
несете ме и занесете ме.
Занесете ме на път, на кръстопът;
на крака ми байряка побийте,
за байряка коня ми вържете.
Кой е младо, коня да възседне,
да възседне тая врана коня,
да понесе тоя кръстат байряк,
да спомене Вълка баш байрактар.“*

Дядо Трендафил сам захванал песента, а когато я довършил, то всичките пеели с него, заедно и Хаджи Димитър. Провиквания — хе-е-е-е!! — удряне масата и стената, поръчвания на кръчмаря да донесе вино и пр., и пр. били на мястото си. Някой от по-нетърпеливите и по със запалената кръв, като си напомнили за Стара планина и за нейните райски къшета, похванали се на гърба, отгдето извадили скрити

тапанджи да изгърмят, което действие е апогеята на всеки хайдушки моабет.

— Долу ръцете! Долу, че ще да блъскам... — казал Хаджи Димитър и си посочил стиснатия юмрук към запалените.

— А бе, бати Хаджи — само по един път да си гръмнем, да си припомним Балкана — се молели момчетиите.

— Не може! — отговорил той диктаторски.

Изпели се още много песни. На пая на Хаджи Димитра паднала следующата, която той сам си избрал:

*Янка през гора вървеше,
с крушев листец свиреше
и на гората думаше:
„Горо ле, горо зелена,
и ти, водица студена!
Вижда ли, горо, хайдуци
Кара Танаса войвода
из тебе, горо, да ходи
и мойто братче да води?“
Птичка изпиця в усое:
„Янке ле, булка хубава!
Защо си толкоз хубава,
кога си така глупава?
Ако би гора думала,
не би я секли дървари,
не би я пасли овчари,
не би тя крила хайдуци
под своя бука зелена.“
Още пиленце пееше —
ето че иде дружина;
Кара Танас я водеше,
Иванчо байряк носеше;
дълги им пушки на рамо,
златен ятаган на пояс,
от чисто злато паласки
и двойка пъстри пищови —*

*не можеш да ги познаеш
кой им е юнак войвода!
Янка си отри сълзите,
па ми се викна, провикна:
„Горо ле, горо зелена!
Я развий листи широко,
изкарай клони високо,
направи сянка дебела,
че имам братец хайдутин —
под твойте сенки да ходи,
отбор юнаци да води,
да сече наши душмани
и цариградски султани.“*

Когато и тая песен се свършила, то всички чаши и стъкла, които стърчели по масата, изгърмели на земята, разбити на няколко парчета, всеки по едно хвърлил на своя сметка, за душата на Кара Танаса войвода и неговата дружина.

— Такива войводи е имало едно време, преди нас — започнал Хаджията, който сам немалко бил възхитен. — Кара Танас е родом от с. Катунища, близо до р. Кобилишница, гдето в 1862 г. обрахме хазната с Панайот войвода. Песента право казва. Кара Танас е водел само осем момчета, всичките в едни дрехи облечени, с едни пушки и с едни пищови. Дрехите им са били само сърма и клаподан. По неговото време, както разказват стари хора, Букурещ и Гюргево като са били в турската царщина, на дюлгери и други работници плащали тука по пет гроша гюндюлик, когато по нас се работело по 15 пари на ден. По тая причина мало и голямо дохождало да работи във Влашко. И Кара Танас с момчетата си тръгнал пролетно време за Влашко, с тесли и триони, които закопавали в земята и нарамяли пушките. Като падал листът на гората, скривали пушките и пак изваждали сечивата, които изтривали добре, уж че работили с тях, и хайде в селото. Где тогавашното?... Тескерета не били излезли още. Съмнителните хора, които лятно време липсували от селата си, като се връщали есенно време, аените и субашите им гледали ръцете. Ако по ръцете им имало слинове, пришки и пукнатини, признаци на работнически ръце —

оставяли ги свободни. Нашите юнаци не пасели трева. Като наближавало време да се върнат, вземали дървета и ги удряли от земята, дордето им излязат рани на ръцете, па тогава си тръгвали. Някои от тях пък, които са били под крилото на някой ага, тоя последният им давал да работят на хармана му и удрят с тояги сламата пак за същата цел.

Дружината като онемяла слушала тия лекции и въздишала. Но най-много ги слушал Ботйов, комуто ние сме длъжни за предаването на тая среща в кръчмата на Доча Царски, както той я разказвал по-после на приятелите си. Страшно впечатление му е произвела нему тая хайдушка дружина в Гюргево, нейните разговори, веселби и животът им въобще. Той излязвал нея вечер няколко пъти навън от кръчмата, за да го не видят, като си трие сълзите, сълзи от радост и възхищение. Най-много му било тежко нему, че не е техен другар, че не може да им се препоръча и ги увери, че е техен брат; а те не подозирали даже, че веселието им е удостоено от оногова, който е живеел само с техните идеали, който умря в тяхната Стара планина! Млад и неопитен още, с калоферо-одески понятия, той си въображавал, че хайдутите от Стара планина са авторитет и с претенции на етикеция, при които трябвало да се приближи човек с препоръки.

Дружината в кръчмата оставила песните и почнало хоро, хоро хайдушко, ръченици и капитан-Николовата песен, която две момчета чудесно играели с голи ножове в ръка. Хитрият полицаин, на когото изтекли очите да гледа през стъклата на кръчмата от пътя, като видял, че блещят ножове, нарекъл се, че ще си пали цигарата, и бутнал вратата съвсем ахмашката.

— Домну полицай, да живееш! — извикала още по-хитрата дружина и всеки грабнал чаша да го черпи с вино и тютюн, който е разковничето на всеки румънин. — Ще пиеш с нас, ние сме братя! — говорели хъшовете и хиляди комплименти правели.

— Е, *сатраяска*^[1] България, да пукне царя турчаска — казал домну полицай и изсушил няколко чаши с вино.

Е, после това туря ли влахът хамен току-така ръка на своите *братия* хъшлаци? Че дава не си е изял ума в гладните години!

Между хайдушката дружина се намерил и един кавалджия. Той извадил из пояса си своя кавал, запретнал ръце, намазал го с масло, стъпил гордо, навел си главата, затворил очи, за да изобрази

безсъзнателно богинята на музите, и го надул. Тук Ботйовата натура пламнала вече цяла-целеничка, сърцето му подскочило, забравил се и в това електрисано състояние доближил до големеца на дружината, до Хаджи Димитра.

— Ваш покорен Христо Петков, родом от Калофер, бивши ученик в Одеса, да ви се препоръчам — казал той. — Господине! Бъдете уверени, че през целия си живот едвам тая вечер аз усетих, че съм българин, че има защо да живея и да се гордея на тоя свят! Да ви е живо името, да живеят славната ви дружина, да живеят народните хайдути! Оттука нататък аз съм ваш верен и неразделен другар, ако ме приемете, разбира се.

Тя няколко думи Ботйов изказал с такъв огън и с такива чувства, щото сам Хаджи-Димитровото кораво сърце и на дружината му били трогнати. Той подал своята груба ръка на Ботйова по хайдушки и го поканил да се приближи и седне на общата трапеза.

— Слушай, байо! — извикал Ботйов. — Всичкият масраф, който е направен тая вечер от почтената дружина, да го минеш на моя сметка. Сега дай две-три оки вино да се почерпим и запознаем — притурил той и сложил на масата две турски лири, от ония, които баща му бог знае как беше събрал в Калофер за пътни разноски до Москва.

— Живо-здро, байо! Как е работата? — се доближил един хъшлак от дружината и си протегнал ръката на Ботйова твърде учтиво.

— Хайде, добре дошел, господине! — казал други, който така също подал ръка.

— Охо, добре сме се видели, приятелю! Кога допадна? От Турско идеш? — казал трети.

— Как си, младо момче? Какво правят турците? Имат ли хабер, че напролет, ако е рекъл господ, ще разиграваме кадъни по червени гащи? — добавил най-послед четвърти с хайдушка гордост.

Нашият херой, вън от себе си, давал със свойствената нему разпаленост нужните отговори и обяснения, които му се задавали от дружината повече от това, че той взел със себе си техния масраф и дръннал на масата двете лири. Те го помислили, че е някой кескин търговче от Турско, дошло в Румъния да яде на баща си парите, или пък избягало с крадени пари. Отпослед се разбрали един други. Той станал редовен посетител в кръчмата на Царски. Говорел слова,

възпявал хайдутлука и неговата полза за България. Когато една вечер издекламирал:

*Я надуй, дядо, кавала,
след теб да викна — запея
песни юнашки, хайдушки,
песни за вехти войводи —
за Чавдар страшен хайдутин,
за Чавдар вехта войвода —
сина на Петка Страшника!
Да чуят моми и момци
по сборове и по седенки;
юнаци по планините
и мъже в хладни механи:
какви е деца раждала,
раждала, ражда и сега
българка майка юнашка,
какви е момци хранила,
хранила, храни и днеска
нашата земя хубава!
Ах, че мен, дядо, додея
любовни песни да слушам,
а сам за тегло да пея,
за тегло, дядо, сюрмашко,
и за своите си кахъри,
кахъри черни ядове!
Тъжно ми й, дядо, жално ми й,
ала засвири — не бой се...*

*Кой не знай Чавдар войвода,
кой не е слушал за него?
Чорбаджия ли изедник,
или турските сердари?
Овчар ли по планината,
или пък клетки сюрмаси!
Водил бе Чавдар дружина*

*тъкмо до два̀сет години,
и страшен беше хайдутин,
за чорбаджи и турци;
ала за клетки сюрмаси
крило бе Чавдар войвода!
Затуй му пее песента
на Странджа баир гората,
на Ирин-Пирин тревата;
меден им кавал приглаша
от Цариграда до Сръбско,
и с ясен ми глас жътварка
от Бяло море до Дунав —
по Румелийски полета...*

Когато той издекламирал тая песен, казваме ние, със свойствения нему огън, то хайдушките груби выражения били приведени в изстъпление. На мнозина от тях се явили сълзи върху загорелите им очи, те пляскали с ръце и прегръщали Ботйова.

— Пустото му момче, сякаш че ангел говореше! — говорели те настрана.

— Разплака ме на стари години! — казал други.

— Хората не са като нас недодялани буки! Учението какво не прави — оба̀дил се трети.

— Добър писар става за четата — повторил четвърти.

[1] Да живе́й. ↑

III

В десетина-петнадесет деня бавене в Гюргево нашият пътник и ученик не само се запознал със своите идеализирани хора, но им станал вече и неразделен приятел. С тях лягал и ставал, с тях се разхождал и веселял. Заедно с по-немирните момчета слизали деня към скелята да се закачат с турците и да им правят различни пакости. Един от тях се изпречи пред турчина да си пали уж цигарата, а другият го издебне изотзад, пъхне в чалмата му цяла кутия кафкибрит, запали я и всички те се изстъпят настрана, примрели от смях. Турчинът с турско бабайство пристъпя из улиците, а гъжвата се пуши като купа сено, без той да подозира дотогава, дордето не му припари на обръснатата глава. Снема гъжвата, лъсне се фенерът — още по-голям смях. После ходели на митницата, гдето скоро ставали приятели със стражарите за малко тютюн или за едно почерпване, и агитирали, щото когато се претърсват турците, да ги карат да изпълнят ония формалности, които са за тях най-противни и най-унизителни. Например да си смъквали чалмите и да си отвързвали потурите, уж че търсят тютюн и други артикули. Тогавашната епоха и духът на времето считаше подобни работи от сферата на патриотизма.

Армаганите, които, както видяхме вече, много калоферски майки пратили до своите синове в Русия чрез Ботйова, тук, в кръчмата на Царски, се изяли между дружината. А писмата, които придружавали тия армагани, Ботйов ги турил в един плик и ги възвърнал обратно в Калофер, понеже не им знаел адресите в Русия. Писмата се получили благополучно и произвели своето действие на зачудване. Родителите му се безпокоили, и твърде основателно, да не е постигнала сина им по пътя някоя бяля. Писали, питали разни познайници в Москва и други градове, но никакво известие, никой не виждал и не чувал Христа Ботйова, пропаднал без вести.

Но ние заедно с читателите нито се боим, нито се безпокоим, както в Калофер, защото знаеме Христа, че не е на лошо място, в Гюргево е, жив и здрав, прекарва с другари най-щастливите минути от живота си. Трябва ли да казваме, че тая му среща с хъшовете в

Гюргево е решила по-нататъшната негова съдба и участ? Тук той се е опростил веднъж завсякога и с университет, и с учение, и с мирен и тих живот, и с родители и роднини: решил да стане хайдутин, да се бори против реда и законите на своето отечество, да тръгне в нелегалния път, да разрушава и събаря. Ето защо ние така надълго се разпространихме в описание Гюргево и българската хайдушка чета в тоя град, които са имали решаващо влияние в неговата съдба, както той сам е уверявал за това. С Хаджи Димитра той вървял вече подръка, заедно с него и с други кроял планове за бъдещи напролет действия по Балкана.

— Ти си луд, ако изпуснеш това време и отидеш да си губиш времето в Русия — му казал един ден Хаджията, когато той спомнил, че е тръгнал за Русия за учение, а много се забавил в Гюргево.

Тридесетте пет лири, които му събрал и дал баща му в Калофер, в Гюргево още били намалени наполовина. Безпокойната му натура не можала да го задържи само в Гюргево. Искал той да обиколи и на други места, да се срещне и с други българи, да види и чуе навсякъде. Подир двадесет деня бавение в Гюргево заедно с Хаджи Димитра и с други още хъшове заминал за Букурещ. В последния тоя град той слязъл в хотел „България“, който по самото си име трябваше да бъде изпълнен и посещаван от много българи, всичките от „непримиримите“. И тук се повторило същото, което видяхме в Гюргево. Наместо да търсят него хъшлаците като новодошел от Турция с 15–20 лири в джеба, които по онова време не бяха малко пара и които той не скривал, защото наляво и надясно черпел — той сам ги търсел и се запознавал с тях, като им събирал мненията и възгледовете. Месец и повече се въртял из Букурещ без никаква работа, само с емигрантите да събира и проповядва идеята за в Стара планина. Захванали да му се довършват вече парите, които той раздавал наляво и надясно, който му поиска. Наситил се и на Букурещ, както и на Гюргево, наотвил се да пътува по други градове. По онова време в Букурещ не съществуваше още никакъв хъшовски център, нямало революционен комитет, нямало Л. Каравелова със своята „Свобода“, а Раковски бил починал вече.

Градът Браила беше тогава, току-речи, български град, с българска интелигенция, с български печатници, с български вестници — *Дунавска зора* и *Зорница*. За там решил да отиде нашият пътник, гдето и пристигнал около края на месец октомври 1867. Нов и

неопитен още, но и тук той успял в късо време да се запознае както с хъшовете, така и с младежите от по-лека ръка. В Браила се намирал по онова време, освен многобройно число момчета, обитатели на Стара планина, и сам дядо Жельо войвода, помощникът на П. Хитова, който така също едвам-що беше се завърнал от Стара планина със своята смела четица. Няма защо да разправяме и повтаряме, че той бил приет в хъшовската среда като балсам. Дядо Жельо го обикнал с първо виждане и издал указ за назначението му бъдещ негов байрактар в Стара планина за идущето лято. А в Браила той станал писар на стария войвода, понеже той последният е безкнижен. Запознал се той и с браилската интелигенция, но отбягвал от нея, странял и тая последната много пъти бивала свидетел как Ботйов посред пладне, обиколен от десетина души горски пилета, разхождал се горделиво из улиците, без да обръща внимание на полицията, която ги следяла от четири страни. Чудели се и маяли браилските интелигенти, как е възможно и мислимо, щото човек като Ботйова, млад, красив, умен, деликатен и учен, да отбягва подобни нему, а да ходи с голите и простите хайдути, на които никой светски човек не би си унижил достойнството да им подаде ръка публично? Трябва да констатираме и тоя факт, че както в Браила, така и по другите румънски градове имаше много поклонници на сиромасите братия хъшове, но малцина имаха гражданска доблест да им подадат ръка, да тръгнат и седнат с тях или пък да ги поканят на къщите си. Те ги обикваха тях чак тогава, когато се чуеше вече, че са избити в Турско. Ако някой им спущаше в попуканата ръка два-три цванца, то ставаше тайно, зад вратата, и нищо повече.

С Ботйова ставало противното. Той бил най-честит, когато яде и пие, ходи и разговаря с тия хора. По тая причина, едновременно когато за него захванали да приказват из града и да го хвалят, че е дошло едно учено българче, в същото това време циркулирала мълвата, че това учено българче е забележено вече от полицията. Но само това се знаело за Христа, че бил младо и учено българче. Че той е поет, талант, велик и предназначен да създава епохи — за това никой го не подозирал, в това число и най-близките му другари — хъшовете. Около един месец — дордето се привършат парите, било неговите, било на другарите му, спечелени в Турско — братството и съгласието владеело, политиката отивала добре, моабети, разни веселия и пр. били в реда си. Но щом настъпило криза и в двете страни, щом повеял

северният вятър и замръзнал Дунавът, борсата дала фалит. Практическите хъшлаци излезли на лагер: кой в колибата на някой градинар вън от града, кой на някоя мошия, гдето имал свои познайници, кой слуга и пр., и пр. Нашият херой, който не бил в състояние да направи нито едното, нито другото, па и не приемал да го направи, опитал за пръв път горчивините на живота, които го последвали до края на живота му и на които той отпосле обръгнал. Дядо Жельо, като всеки войвода, трябвало да ходи по разни градове на Румъния, едно, да се храни на юнашка вересия, а друго, да наглежда момчетата. И неговите финанси били в разбъркано положение. Войвода и големец да му се слуша гласът той бил на Стара планина, под зелените буки. А тука, в конституционна и мирна Румъния, дереджето му било равноправно заедно с останалия гурбетлик.

В това време Киро Тулешков сварил Ботйов в печатницата на прочутия дядо Паничка, словослагател на в. „Дунавска зора“, издаван от покойния Д. Войникова. Какво е било неговото словослагателство и колко е деня траяло то, читателите може да си обяснят сами, като знаят колко е мирен и спокоен човек бил той. Няколко деня само се повъртял той из печатницата, скарал се или друго нещо такова и си взел сбогом. Но успял и да се отличи в нещо, за да покаже, че е Христо Ботйов. В словослагателството или в коректурата тикнал някои остри и неприлични думи за турците и чорбаджиите, които излезли във вестника, без да ги съгледа отговорникът редактор. Тоя последният бил принуден да си събере и задържи вестника.

Все по това време в Белград се нареди известната Българска легия, гдето се затекоха млади разпалени момчета от всичките краища на Румъния, от Балкана хъшовете, па и от някои още градове из България. Наготвили се от Браила да отидат няколко момчета, с които бил и Ботйов. Но дядо Жельо ги раздумал, па и сам Ботйов, който не можел да изтърпи гражданската дисциплина в едно училище, не е жelaел да си впрегне врата в суровата военщина. И така, той станал жител на Браила през цялата зима (1868) и през лятото до месец юли, като ходил няколко пъти насам-нататък, но пак се завръщал.

Наумяват си читателите, че по онова време на нашето възраждане театралните представления бяха на мода както в собствена България, така и в Румъния. На тях се стичаха мало и голямо, старо и младо, сиромашко и богато. Те бяха за нас, българите,

като нещо новооткрито, както по-после телефоните, електрическото осветление и пр. Криво-ляво, през куп за грош, в зданието на училището, занавеса от черга, оркестър — цигулари или кавали; актьорите — учители; актрисите — някой двапет пет годишен бабаджан; осветлението с лоени свещи — ето ти театър. Гръм — той най-много се нравеше, — вик, учудване, задоволствие и пр., край нямат. Казаха сме на друго място, че тия представления на пиесите като „Изгубена Станка“, „Покръщение на българите“, „Геновева“ и други още бяха действителна народна школа в тях времена. Тяхната полза ще да бъде констатирана от всекиго повествовател на тая епоха.

Душата на българската драматургия и театър живееше в Румъния, в Браила. Той беше покойният учител Д. Войников, който, макар и посредствен и ефектиран, можел е да заслужи на времето си и да бъде един от сериозните мостове за събужданието на своите съвременници. Той учителствуваше, издаваше вестник, пишеше драми и ги представляваше, като кръстосваше по разни градове из Румъния. Имаше си нещо и като своя трупица. На 11 май, деня на нашите апостоли, поменатият Войников, по желанията на браилските българи, пригответил се да представи за пръв път българска пиеса в тоя град, новата своя драма „Покръщението на българите“. То не било току-така просто представление, но цяло събитие както за българите от града, без разлика на еснафи, така и между власите. И гърците даже, тоя враждебен по онова време на българите елемент, усетил събитието и се разшавал. Най-много билети купили тия и си напълнили джобовете с лук — да хвърлят на актьорите, да подсвиркват и да правят различни скандали, тъй като били убедени, че от простите българи нищо добро не може да излезе. А българската колония шавала, като че се приготвявала не за представление, а за действителност, да посрещне самого царя Бориса. Репетиции, готвение на дрехи, на оръжие и други потребни декорации; продавания билети, разисквания кому каква е униформата и какво са говорили власите, гърците и евреите — били въпроси текущи. Няколко деня до представлението актьорите демонстрирали по улиците, къщите и кафенетата, отдавна се именуваха с имената на действащите лица от драмата, всеки ги сочел с пръст, завиждал им на славата. Взели участие в представлението и аристократическите фамилии, като Матилда Попович и други.

Нашият херой падал като мехлем за такива работи. Макар и да изгорил вече един път душата на директора на театъра, Д. Войников, но тоя последният, като признавал в него талант и дарба, поканил го да му даде някоя роля. Ботйов, който знаел вече на пръсти тая драма и нейните герои, поискал сам да си избере роля. Той си избрал и предпочел жреца Светолида, който бунтува народа да не слуша царя си и да се не покръщава.

Залата на представлението побирала в своите стени тая вечер всичко, щото е българско. Имало и много румъни и представители на властта. Разбира се, че странните костюми, появляението на българи на сцената и без никаква драма, само да излязат и се скарат, пак щяло да произведе своето действие. Харесало се на чуждите, а за българите не иска и дума: те хвърчали по седмото небе и се подгигилвали на гърците, които от гняв и завист, че представлението било увлекателно, забравили своите лукови глави и си отишли. Но най-много харесал и привлякъл на хората вниманието нашият човек. Така би трябвало да бъде. Колко души е имало като него на сцената? Разбира се, че ни един. Цялото му отечество не е раждало още подобен нему, та Браила ли ще да заявява претенция!

В една българска драма, в своята роля на Светолида, на сцената, в присъствието на такава публика, в идеалите му и стремленията му за бъдещи геройства в Стара планина — той бил в апогеята на своята поетическа фантазия и величие.

Щом се подал с всичките жестове на бунтовник, щом заговорил със свойственото нему красноречие и огън — ръкоплясканията гръмнали измежду публиката. Той бил велик наистина. Когато му известили на сцената, че българският цар Борис изневерил вече и приел християнството, той скокнал, разлютил се като тигър и тропнал с крак. Публиката онемяла. Като клекнал на коляно, като си разпрострял ръцете към идолопоклонския бог, така гръмливо и страшно апелирал на бога Перуна, щото множество дами измежду публиката си закрили лицата с ръцете.

— Какъв страшен, боже мой! Ох, пазете ме от него! — казала една госпожа съвсем безсъзнателно.

Подир онемяванието и стресванието на публиката тая последната изревала „Браво!“, „Да живееш“ и продължила своето ръкопляскание на няколко минути. Гласове: „Кой беше тоя момък? Как му е името?“ и

пр., циркулирали по столовете. Сам Войников, авторът на драмата, в своето възхищение имал смелост да си въобрази, че тоя огън, тоя ентузиазъм било от страна на актьора, било от публиката се дължи на неговото скромно перо. Радвал се най-много от всички и провокирал публиката да го поздравява. Той не подозирал, сиромашът, че актьорът, когото взел по милост, почти е велик.

Тия представления, от една страна, давали на Хр. Ботйова храна на неговата неспокойна натура, а, от друга, станали причина да се прочуе повече измежду румънските българи. Онова, което горяло в неговите гърди и намерения, той си изпълнял акта и волята временно и мислимо на театралната сцена. В „Покръщението на българите“ ние видяхме, че той си избра роля в лицето на бунтовника Светолида — да бунтува народа да се не покорява на своя владетел. В драмата „Иванко“ той си избрал ролята на самия Иванка, за да убие царя! В „Стоян войвода“ той дигнал източен въпрос да вземе ролята на войводата, да води юнаци, да бунтува народа. За да вземе ролята на Иванка, той отишел нарочно в Букурещ, там да убие стария български цар. Съжалявал пред приятели, че Иванко, бунтовникът, цареубиецът, е нарисуван много слабодушен и нерешителен, но той пак го приемал само за факта — че ще убива цар!

— Жално ми е — казал той един път на Вазова, — че няма да се представи скоро у нас драмата на Шилера. Аз бих играл Карла Моора, аз непременно искам да съм Карл Моор.

В горещото си желание, че на лято непременно ще да стане хайдутин, ще да захване живот нелегален и бунтовнически, той продължавал да живее съвсем разпуснато и волно, да не кажем нещо повече. Със своя образ на живот той протестираше и горчиво се подигравал със съществуващия политически и нравствен катехизис и с понятията на хората. Нищо не било добро за него освен пълните с дим и с нечистотии кръчми, гдето се събирали голите, бездомните, отритнатите, презрените и докараните до такова положение хора, щото да им е черно всичко на света. „Бог да го прости, колко съм го мърмрал и учил да си гледа работата, да седне и се залови за талантливото си перо — разказва добродушният дядо Паничка. — А бе, Христо, а бе, чедо, защо не бъдеш по-мирничък? На кого си се метнал? Баща ти беше човек строг, но работеше, умно и разумно постъпяше, а пък ти? Много ще си оплакваш младините! — съм говорил често, пък той

умира да се смее. Запозна се с едно калоферче на име Дишката и Стойно Троенчето, от които орталъкът пропищя от тях в Браила. Нощя ходеха с пушки, а деня спяха в тавана на печатничката ми.“

Че българският народ е роб, че Стара планина е омърсена, че в Цариград царува султан, а в Калофер — чорбаджии, тая мисъл така заседнала в поетическата и буйната глава, щото само куршумът в челото можал да я избие и угаси. Прочее, всеки, който не гледал така мрачно на своето отечество, който не намирал, че хайдутите и хъшлаците са най-съвременните и полезни за уважение хора — то тоя всеки бил за него вреден, ненужен и непотребен. Що да прави сам? Не била епохата на Чингиз хана, на Атила и други, а то той би събрал орда и би унищожил всичко нему ненавистно. Искат да кажат, че великите нации раждали и велики хора, по наследство. Това правило или закон нямат в себе си нищо правдоподобно, защото не личностите се раждат велики и стават такива в утробата на майка си, а условията, събитията и обстоятелствата ги правят такива, отпосле вече. Колко българи са се родили за наполеоновци, робеспьеровци, гарибалдевци коштуовци и пр., но мизерното положение на своя народ създадо е от тях дребни чорбаджии в някое село, хайдути по Балкана или незаметни доброволци в Гърция, в Сърбия или в руските полкове. Впрочем, за тия въпроси ние говорихме и на друго място в настоящата книга.

По това време Ботйов си спуснал черните лъскави коси, които достигали до раменете му.

— Ти изобразяваш от себе си руски студент, без да си бил такъв — го попитал един път един влашки адвокатин, според както съобщава Киро Тулешков.

— Не, лъжете се, господине! С дълги коси са ходели старите български войводи по Балкана, които са защитавали сиромасите и угнетените и на които аз съм поклонник и обожател. Тях аз подражавам — отговорил Ботйов.

IV

Но приближил хайдушкият и хъшовският сезон, жегата била убийствена в крайдунавските градове, прахът излизал като от пещ, мътната дунавска вода миришела на всякакви нечистотии... А Балканът? Неговите дебели сенки, бистрата му и студена като лед вода, божественият му въздух, байракът, потерите, печените агнета, най-после светата идея и златната надежда карали момчетата сън да не спят, да сънуват и бълнуват Агликина поляна, Вратника, Чемерина, Марагидик и други балкански сборища. Нито им се яло, нито им се пило, нито се пък на работа захващали. Не е шега. Тая година беше знаменитото за хъшовете лято — 1868 г.

— Язык, пропаднахме, засрамахме се, останахме в тая пуста Влахия — да ни ядат въшки и да се кланяме на влашките жандарми! — говорели те. — Тефтерът на Хаджи Димитра се изпълнил вече, както говорят, где ще ние да отидем, под кой байряк ще да се запишем? Ето на, лятото се минува вече, месец и нещо остана до богородични пости! Дядо Жельо отиде и пропадна... Няма и писаря му.

Дядо Жельо и писаря, който не е друг никой освен нашия герой, действително ги нямало по това време в Браила между своите момчета. За да поздравят Балкана по-тържествено, за да дадат страх на неприятеля, те намислили да заминат с Хаджи Димитра и Караджата. Кроели да извадят една чета най-малко от 500 души момчета, с която да се вмъкнат в България през Делиорман, около Тутракан. Момчета имало доста, но най-главното — оръжия липсвали. Николай М. Тошкович от Одеса, с кантората на когото са запознати вече читателите, когато описвахме Ботйова в тоя град, имал около 3000 и повече пушки, купени нарочно за въстание в България. По настояванието на Ботйова, че той се познава с Тошковича, че има надежда да се вземат пушките, ако не всичките, то поне няколко стотини, заедно с дяда Желя заминали за Одеса в началото на юли същата година. Войводата и писарят много прага изтрили, на мнозина се молели, казвали, че идат от страната на хиляди юнаци, готови на Дунава; че народът в България ги чака с отворени ръце, но нищо не

помогнало. Тошкович, когото отделяла пропаст от понятията на двамата почтени делегати, пукната пара не давал за всяко движение и работа, което ставало без волята на государ-императора. Той чакал онова щастливо време, когато запеели казаците.

И така нашите хора се върнали из Одеса с празни ръце и с убит кураж. В тяхно отсъствие се получила телеграма в Браила от войводите Хаджи Димитра и Стефан Караджа, която канела, разбира се, условно, дяда Желя, Пехливанина и Ботйова да тръгнат вече през Дунава. „Да се видим на *Агликина поляна*“^[1], свършвала депешата. Покойният Пехливанин, който се намерил в Браила да чака своите другари из Одеса, получил телеграмата, но се отказал да тръгне без дяда Желя и без Ботйова, за което бил в правото си. Когато Жельо се завърнал в Браила, то той обявил своето намерение на браилските по-богати и патриоти българи, които се завзели според силите си да му стъкмят четицата. Приготовлението било още в своето начало, когато румънското правителство било сериозно заплашено, че позволява на разбойниците да се въоръжават в неговата земя и минуват в империята. Причината на тая строгост била, че Хаджи Димитър и Караджата със своите 125 души юнаци правели вече първа битка между Саръяр и Караесен (7 юли). Браилските власти подирили закъснелите другари на Хаджи Димитра, които лесно сполучили да напипат при заварено престъпление, като готвят едно-друго. Дядо Жельо, Пехливанинът и мнозина още от първа ръка момчета били хванати и затворени на минутата. Подбрали и нашия херой. Той се отървал със своите дълги коси, като казал, че е член на българската театрална труппа под директорството на професор Войникова!

По тоя начин той не можал да види тая година Стара планина, кривото хайдушко хоро, байряка и боя, негови горещи идеали, за които останал в Румъния, за които бълнувал деня и нощя. Той си бил приготвил вече дрехите, цървулите, един револвер и други още принадлежности. Бил се приготвил вече да мре, направил и своето завещание към родителите си, което се състои в песента „На прощаване в 1868 година“^[2]:

*Не плачи, майко, не тъжи,
че станах ази хайдутин...*

и пр.

Где, как и при какво положение и състояние на духа се е написала тая песен, Киро Тулешков, деветгодишният неразделим приятел на Ботйова и неговият съучастник във всичките неволи ни обажда обстоятелствено... „Един ден аз отидох на българското кафене *Стара планина* и го заварих седнал до една маса, вдълбочил се и пише — разказва Тулешков в своите неиздадени мемоари. — Приблжих се до него и го попитах какво драще, а той нито главата си дигна да ме погледне, нито ми отговори. Оставих го спокоен и седнах настрана при друга маса. След няколко минути той престана да пише и си дигна главата. Като ме съгледа, поздрави ме и ме попита кога съм дошел. Повикна ме при себе си и почна да ми чете стихотворението «На прощаване», което каза, че написал в кафенето, като ме питаше харесвам ли го. «Аз съм уверен, продължи той после, че щом освободят дяда Желя, то ние пак ще да можем да преминем. И ти ще да дойдеш ли с нас?» Отговорих му, че няма се върна от думата си, никога няма да го оставя. Разговорът ни се продължи около половина час. Той се прозява, протяга и най-после ми каза: нямал ли съм някоя пара да му дам назаем, защото два деня ставало, как не бил хапвал, а нощно време спял по пейките на кафенетата. Отговорих му, че и аз страдая от същата болест. «Тогавя не можеш ли да отидеш и намериш поне една *топка*» (хляб по хъшовски), каза той засмяно и пак се наведе да продължава своята песен.^[3]«

По-напред, преди да ходи той в Одеса с дяда Желя, имал един скандал в браилската градина, който се състоял в следуюцето. Заедно с И. Кършовски се разхождали в градината, гдето имало и няколко души турци от многобройните в Браила гемии. Като преминали край една група от тия последните, Ботйов горд и надменен, с вирната глава и с дълги до раменете коси, както казахме вече, и като ги изгледал кръвнишки, с който поглед искал да излее всичката си ненавист, която храни към тяхното племе, един се обадил и казал:

— Тоя кяфирин кому продава чалъм? Поп ли е, какъв дявол, но не прилича на влах.

Ботйов, който чул и разбрал тия думи, не искал да ги прегълне. Преминал покрай турците втори и трети път, пак ги изгледал, пак същите докачения от тяхната страна. На третия път взел отдалеч още пясък в кривача си, който хвърля на турчина в лицето, като го и

напсувал в същото време. Турците, които били повече от десетина души и които го разбрали, че е българин, нахвърляли се върху му твърде яростно. Той беше човек здрав и физически, разбирал и от пехливанство, както го видяхме в село Задунайка. Едному ударил муцра, другото плеснал, трети блъснал, а четвърти хваща за гръкляна, който примира и пада на земята. Друг един турчин се затичва, грабва един остър камък и посяга да удари Ботйова по главата. Той отърва из ръцете му камъка и него самого стоварва по главата, който така също полита да пада. Турците дохождат до последно отчаяние, нападат по-смело, Ботйов се изскубва от ръцете им и иска да бяга, но един от тях го хваща за палтото и се влече подире му. Той ще го съблече, но мисълта, че няма друго, спира го още от тоя риск.

Българи, власи и гърци, които се намирали в градината, обикалят арената и само по себе си се разбира, че симпатиите им са за нашия нападател. Те го насърчават и съветват да съблече дрехата, което и направя. Турците следват още да го гонят, но той сварил и се бутва в кафенето на Сима, наш българин, и като такъв, няма нужда да казваме коя страна е държал. Противниците му чакат пред затворената врата на кафененцето, блъскат, дигат шум, викат полиция и не се вижда, че ще се помирят, защото двамата им другари лежат още в градината. Работата взела дебел край, трябвало се предпазливост. Дордето турците и полицията, която успяла вече да дойде на мястото, се разправяли и споразумявали, някой си дядо Иванчо, волентир от севастополската война, извадил едни ножички, остригал дългите коси на Христа, дал му своето палто и му казал да се не мае.

— Да не е тоя? — попитали жандармите, когато се подал от кафенето Ботйов.

— Не! Оня прилича на поп — казали турците.

Така евтино отърван, Ботйов се затекъл и се мръднал в печатницата на „Дунавска зора“, в писалището на Войникова, когато нямало в това време. Полицията, като имала отметки, че човекът с попската коса се навъртал в тая печатница, не се забавила да я нападне. Тя се придружавала и от драгоманина на турското консулато. Ботйов одраскал и оттука и се скрил в тавана на българското училище, което било в един двор с печатницата и в което нямало ученици по причина на ваканциите. Около четиридесет деня той останал скрит, дордето го забравят комисарите.

Пуснали Желя войвода от затвора, макар и наскоро, но работите се обърнали така, щото птиче не можело да прехвъркне през Дунава, а не и чета. Хаджи Димитър със своите двадесет и четири души смели другари бил погребан вече на върховете на Бузлуджа. Настанала реакция и униние в средата на хъшовете, изчезнала вече братска любов и духовни свръзки, онемяла славата на Стара планина, гладът и голотията се представили с всичката своя свирепост, нещо, което по-напред не било забележено в такава остра форма. Всеки си потърсил гечинмека във влашката земя, всеки забравил буквата сянка и байряка и се помирил с всичките наредби и закони на Румъния. Едни станали градинари; втори отишли по мошии; трети керемидари; четвърти задигнали стомните с бозата и така нататък. Ботйов се видял в скоро време оставен от любимите нему хора и другари. Не можел той да предприеме ни едно от техните занятия. То би било голяма несправедливост да утвърждаваме, че като е имало в Румъния прехрана за хора от най-долня и проста ръка, хора като Ботйова са можели да останат на улицата. Напротив, в Румъния по онова време е имало по-голяма кариера за българите, отколкото в собственото им отечество. Достатъчно е да си припомним само имената на Христа и Евлогия Георгиеви, роднина на Ботйова; дядо Маринчо Бенли; Стефан Берон; владиката Рашев, Грудов; Станкович; Колони и др. много, които от прости чирачета бяха заминали степената на чокои. В Браила много търговски къщи го канили да им стане писар, но той все отказвал, считал го за унижение на своето достойнство и на идеите си да се помири и слугува на ония, които считал, че трябва да се унищожават и преобърнат в хайдути.

Останал гладен сред улиците на чуждия град, без никакви надежди за бъдещи идеали, той си решил да вземе такава работа, която никак не го стеснявала и която можел да зареже, когато му скимне. Войников готвел трупа от любители да замине за Букурещ, за да даде „Покръщението на Преславския двор“ на букурещката сцена. Най-голям интерес имал той да тури на ръка и Ботйова. Последният се съгласил, но поискал да му даде Войников някоя и друга пара да си купи дрехи и заприлича на човек малко, защото ония, които имал на гърба си, отдавна били излезли от употреба. Практичният Войников се съгнал от най-напред, не му давала ръка да брои на Ботйова напред пари, защото го познавал горе-долу от коя е пасмина.

Но като го уверил и дал честно слово, че ще си изпълни задълженията да отиде до Букурещ, дал му стотина-двеста франка. Очевидци разказват, че тоя ден по браилските улици подир Ботйова вървели 7–8 души хъшове, понеже го усетили, па и той сам им се похвалил, че има пари. Успял да си купи само един кат дрехи, които пазарили и избрали няколко души; а останалите пари се раздали по приятели и съчувственици, така щото на другия ден той бил пак без пет пари в джеба.

Отишли любителите в Букурещ, но нямали чест да дадат представление. Румънското правителство, насилено и бомбардирано тогава с ноти от В. порта по причина на Хаджи Димитра, бояло се от всеки българин, особено от различни трупи, любители и дружества, така щото запретило на Д. Войникова да дава каквито и да било пиеси. Разбира се по само себе си, че трупата от любители, хора практични и скромни, пръснали се да си търсят гечинмека, а нашият херой останал в Букурещ, сред улицата. Потърсил той тогова и оногова от хъшлаците, с които се запознал преди няколко месеца, както го видяхме; обиколил хотел „България“, „Габровени“ и „Трансилвания“, но няма никого, все хора непознати и чужди. Неговите познайници, в това число и Хаджи Димитър, били изядени вече от балканските орли, спуснали своята лепта върху народния жертвеник.

Ходил ден, ходил два и повече, а никъде няма среда като за него, не може да срещне хора, хора от неговата черга, сиромаси, голи и боси, които били билка на неговите рани. Жив бил още по онова време Христо Георгиев, негов съотечественик и роднина, парите на когото излизали на милиони; който хранил и поддържал стотина западнали и негови служители; който би приел и Ботйова с отворени обятия и го би направил човек, в съвременна смисъл на тая дума, и пр., и пр. Но кой е Христо Ботйов? Можел ли е той да бъде човек? Приличал ли е той на другите? Възможно ли е било да стане той пръв писар на Христа Георгиева и да забрави и презре своите любими хора? Нека читателите съдят на основание на казаното дотука за него, а ние ще да продължим да нареждаме фактите из собствения му живот.

Той не попитал даже где живее Христо Георгиев, не знаел улицата, в която се намират неговите палати. Срецнал се в Букурещ с някого си Христа Карловченина, такъв тънък гурбет, около когото с огниво да цъкнеш, дрехите му ще да се подпалят като суха прахан.

Когато станала първата среща, Ботйов не бил ял от един ден, а Христо — от два.

— Ако си българин, братко, и ако знаеш какво ще да каже сиромашия, то купи ми един хляб! — казал Христо Карловченинът и задръстил със сълзи своите хлътнали очи. — Не се умира, господине, душа кучешка, а то хиляди пъти би бил по-благодарен.

— Знаеш ли где се продават и купуват тука вехти дрехи? — бил отговорът на Ботйова.

— Ей тука близичко; преди една неделя си продадох балтона — отговорил с очарование Христо Карловченинът.

Това били първите обяснения между двамата Христовци, единът калоферец, а другият — карловец. Отишли на стария пазар, Ботйов влязъл вътре в един еврейски дюген, затулил се между разнообразните дрипи и попитал евреина: колко цванца ще да даде за всичките му дрехи, които са по гърба му.

— А ти няма гол ще да останеш? — запитал евреинът зачудено.

— Ще да ми дадеш едни по-стари, а остатъка на парите ще броиш — отговорил нашият.

Лесно се съгласили. От еврейския дюген двамата Христовци отишли право на една мизерна гостилничка, гдето хапнали и сръбнали братски. Наближило да се мръква, да се прибира всеки в дома си, нашият Христо казал на чуждия Христа, че е време да намерят някое сиромашко ханче, гдето се плаща най-евтино, като го попитал в същото време дали не знае там наблизко подобно заведение.

— Не зная твоя милост дали ще да приеме, но аз си имам ятак, без да плащам пукната пара — казал Христо чуждият след едно малко заекване. — Това място е една опустяла воденица без врата и без сайбия, в която правели някога си брашно за фиде.

Нашият Христо се съгласил и тръгнал подир своя адаш в тъмната нощ. Преминали чаршията, влезли в най-тъмната на града махала, изминали и фабриките, оставили вече Букурещ на няколко крачки зад гърба си, а няма още безплатната квартира.

— Още малко, още малко, дойдохме вече! — бърбал чуждият Христо в отговор на нашия, който захванал да се безпокои.

Дошли най-после до пустото здание, което тъмнеело още пострашно от нощния мрак, а вратата му зеели, свободни и достъпни за всекиго, за всичките нощни гадове и животни. Сам Ботйов разказва, че

като приближили да влязат, чували се отвътре отчаяна разпра на кучета, събрани от разни махали на нощно спокойствие, които не можели да разделят помежду си къшета. Когато пристъпили през прага, Христо Карловченинът им направил приличните забележки, като въртял в същото време наляво и надясно с една цепеница. По-учтивите и подисциплинираните подгънали опашки и дали отпор нанавън из вратата, а една бяла кучка, която завзела най-почетното място, един напълнен сандък със слама, гдето бил собственият покой на Христо Карловченина, турила се в опозиция. Без да стане от мястото си, което била вече затоплила, следвала да лае на тревога и заявявала своите права през очите си, които блещукали в нощната тъмнина като два запалени въглена. Христо Карловченинът, като по-домашен и по-фамилиарен в заведението, взел нападателно положение, пуснал в ход цепеницата и скоро превзел позицията, а конкурентката му одраскала из вратата и там наблизко по поляната апелирала към стихииите със своя тънък и пронизителен глас.

— Пущината, всяка вечер ми прави тия главоболия — прибавил Христо Карловченинът и поканил нашия Христа да се успокои вече.

В един сандък от брашно или от друго, напълнен със слама, сено и други парцалаци, легнали двамата Христовци и подир няколко минути сладко-сладко заспали! За завивка им служели техните собствени дрехи, за възглавница — едната им ръка, а за постелка — сламата и сеното, както казахме. Зданието, като всяко пусто, без врата и прозорци, стените му и покривът били покрити с паяжини, а подът му постлан с една педя боклук и нечистотии. Туй, гдето го казват дървеници, бълхи и други от тяхната пасмина животни обитавали и царствували в апогеята на своето величие. Тая воденица сега не съществува вече. Ние ходихме лично да я търсим, показаха ни само семта ѝ, гдето са въздигнати други нови здания. Това място е от североизточна страна на града, близо до табашката махала.

От месец октомври 1868 г. до месец февруари 1869 двамата Христовци са живели в тая воденица, гдето са се прибирали вечер късно за спане, а заран рано, щом се е зазорявало, тичали в града да влязат в някое хъшлашко кафене или кръчма — да си огреят вкочанясалите крака и ръце. Тая епоха от мизерния живот на нашия херой, без преувеличение може да се каже, е най-отчаяната и критическата. Не е било ден, не е било два, а цяла зима остра като

калъч, със студове и мразове, и карпатски ветрове, а той гладен по два и повече деня, гол и бос, с разбити идеали се е влякъл като пребит из разкошните букурещки улици. Казахме вече на няколко места, че той е теглил от своите строги понятия за достойнството на човека, за несправедливостта в света, с която веднъж завинаги решил да се не помирява. Доволно бе от негова страна само едно желание, и той можеше да има топла стая, хубави и чисти дрехи, човешко ядение и питие, нравствено и физическо спокойствие, а не да спи с кучетата в пустиите и развалините, гдето не приемал да стъпи и последният букурещки пияница и просяк. Но Ботйов е това, а не друг някой. Човекът се решил да разваля и да унищожава щастливи, а да облагодетелствува поробени и презрени — прочее, той сам трябвало да бъде презрян, сам да показва примери на жестока злоба и ненавист на заклетите врагове на човечеството!

Тяхното жилище във воденицата пораствало и се намалявало периодически от членове голи българи от техния еснаф. Един път оставали трима, после четирима, петима, а сетне пак двама с Христа си оставали. Новодошлите нямали кучешката душа на двамата Христовци да им се тракат по цяла нощ зъбите и да отмаляват от стискане и прегъване. Дневната храна се добивала по няколко пътя, от които по-главните били следующите. Христо Карловецът притежавал два занаята: да играе на билиард, от която игра ако не всякога, то повечето пъти можел да спечелва по два-три бана, които били общо достояние. Вторият му занаят бил да купува за по десетина пари нещо и да дава по-голяма монета: като цваниц и пр. Когато вземал на ръката си парите да ги брои, така устремително ударял с едина си пръст един или два бана, щото се спирали под ръкава му чак до лакътя. После заявявал, че парите са екстик, и дюгенджията, който бил далеч от всякакво подозрение, защото всичко отпреде му се вършело, дотъкмявал сумицата. И Ботйов от своя страна не стоял със сгърнати ръце пред жестоката борба на глада, и той се мърдал. Нароч-но отивали понякога да ядат на някоя гурбетска ахчийничка, гдето той икономисвал под дрехата си било хляб, било лъжици, фърколица, пията, нож и пр. ахчийски принадлежности, а после ги оставяли депозит на някой верен българин!

Той ходел и в букурещкото българско читалище „Братска любов“ да чете вестници и книги, гдето никой не обръщал на него внимание,

гледали го като един от стотината българи емигранти, които пълнеха по онова време румънските градове. Свивал се в едно кьоше, навеждал очи и чел, без да се казва кой е и да се препоръча някому. Вижда се работата, че мизерията, която го е блокирала от всяка страна, дрехите по гърба му и окъсаните му обуца, които зяпали като ламя, произвеждали са известна скромност и срам. Трябва да кажем и това, че Ботйов е обичал твърде много да се носи чисто и прилично, с бяла риза и с черни дрехи. В това отношение той не прилича на хората с неговите идеи и принципи било в Русия, било другаде. Веднъж, когато имало в читалището високи посетители със самурените кожухи, той откачил на едного палтото, което изпукало на гърба му, и станал невидим към воденицата. Една нощ само се загънали с тая топла дрешка, защото по-скоро трябвало да се продава.

— Тая нощ все чорбаджийски манджи и топли соби сънувах — казал Христо Карловецът на заранта, когато трябвало да се прости с шубата и да остане пак със своите голи лакти.

Шубата била променена с едно старо и охлузено палто, което Ботйов облякъл. Случвало се да няма той панталони и това палто, което било до земята дълго, изпълняло длъжността и на панталони. По бели гащи, ботуши до коленете и палтото отгоре — никакво подозрение не можело да се възбуди, че съществувало криза в тоалета, свободно ходел той по „Поду Могушой“. Един път, когато бил в залата на читалището, гдето имало невиносима горещина от собата, един аристократ забележил на Ботйов — защо той е дотолкова грубиян, та не си хвърля миризливото палто? Ботйов навел глава и излязъл без всякакви критики, но задигнал галошите на аристократа, които дал да носи другарят му Христо, който бил останал съвсем бос. Когато замръквали във воденицата гладни от целия ден, нашият Христо, комуто не се спяло, обикалял около стените и декламирал разни стихове, като се прозявал от време на време, псувал и се смеел.

— Ти не правиш добре — се обаждал от време на време чуждият Христо да прави бележки на своя съжител, който не лягал като него в сламения сандък. — Многого говорение и ходение твърде удря на глад. Ако искаш да се рахатлъндисаш, легни си като мене и се замисли все за големи работи, уж че ти ги правиш. Няма да усетиш по тоя начин как ще да заспиш.

Ботйов бил на противното мнение по тоя жизнен въпрос. Със смях, с горчиви подигравки и иронии искал той да убие своето отчаяно положение.

— Ей, Христо, да ти е сега един печен свински кебап, както го правят по нас в Карлово и Калофер, отъркалян в кайдисан лучец, насолен с чер пипер и захлупен в саханче! — говорел той на своя другар, който се мъчел да спи в сандъка. — Па една препечена питка, пресена през тънкото сито и остъргана по краищата, и бъклицата да се мъдри до коляното ти като млада булка! Олеле, мале, че зъб им бих ударил! Ами, Христо, я слушай: помисли си сега, че на скарата се пекат няколко пресни скумрии и ти режеш лимона на две части да го изцедиш отгоре им...

— Моля ти се, адаш, за всичко хортувай, само лимон недей споменава, че устата ми се напълниха с лиги, драци ме нещо в корема — отговарял сиромас Христо, комуто ченетата се били склучили от глад.

Това давало повод на Ботйова да се смее в тъмнината и шегува; но смехът му бил горчив и свиреп. Една вечер, когато обитателите на воденицата си били легнали гладни и сънували топъл хляб и карначета, пред вратата на зданието се чули стъпки от хора и човешки глас, нещо необикновено и ново.

— Драги, аз ме е страх да вляза в това здание, вертеп на дяволите! — бърборел непознат женски глас.

— Ох, душице, как смееш да се боиш ти, докато съм аз при тебе? — се обадил мъжки глас, в който звънтяло и решителност, и отчаяност, и страст, и смес от любов.

Непознатите, само двама, влезли във воденицата, преминали покрай сандъка на нашите приятели и се спрели там наблизко до стената. Целувки, мляскания, ах и ох, обяснения в любов, думи пламенни и страстни и пр. били пуснати в ход и чути от нашите двама Христовци, които мълчели убийствено и чакали по-положителни разстояния.

— Драга, дордето се съмне, има още година — казал мъжкият глас. — Може да изгладнеем. Хайде ти постой тука, а аз да се спусна набързо до първата кръчма и взема едно-друго за хапване.

— Ох, да се не събуди пустото дете на коконата! Ще да полудей да ме вика и търси... Боже мой, какво ще да правя? — говорел

женският глас нерешително и двусмислено.

Няма нужда да хвърляме светлина върху непознатите двоица, които и така читателите са разбрали, че не са интересни, нямат отгоре си нищо романтично: слуга и слугиня, каквито има в разкошния Букурещ с хиляди, откраднали се от надзора на своите господари и дошли в пустото здание да прекарат насаме няколко щастливи минути, без да знаят, разбира се, за високото присъствие на нашите хора. Кавалерът настоял на своето и се затекъл там наблизко да вземе нещо за хапване; а дамата останала да го чака в разтреперано състояние. Почнала тя да си говори сама на себе си, да се стряска от всяко скръцване на мишките и да подозира стените, а нашите хора, които разбрали всичкия драматизъм на работата, с пипание се споразумявали дали не е време да излязат от пасивност. Христо чуждият хакал с ръка наш Христа да му иска съветите, а тоя последният му взел ръката и я натъкнал в устата му, което значело: да чакат, дордето дойде кавалерът с хапванието, и тогава да направят постъпки. Последният не закъснял. Щом той сложил едно-друго на земята и поканил Долцина Тобоска да хапне, Ботйов се изправил на ръцете си и изревал колкото се може на влашки: „Бре, кучи синове, какво търсите тука? Дръжте, жандарми!...“ Нещо като светкавица се премърчало на вратата и нищо повече. Удрянието на четири пети от земята приличало на четири конски крака.

— Ох, господ живот и здраве да ви дава, добри хорица! Либете се, вземете се, челедта ви да се плоди като звездите на небето — казал Христо Карловченинът и изскокнал из сандъка като лев да отиде и обира баберки върху мястото на престъплението. — Христо, аратлик, я ела да видиш! Цял хляб, стъкло с вино и нещо завито в книга, което прилича да е кокошчица — продължил той.

Всичко това било истина. Двамата адаши хапнали и сръбнали богато, като на заговезни, и на всяка дума благодарили на виновниците на тържеството. Като съмнало заранта, те намерили още: един калпак, галоши и шал, които същия още ден икономисали на еврейския дюген.

Неумолимата съдба завидяла на живота на двамата Христовци, вмъкнала се помежду им и успяла да отвори зинала пропаст на техния другарлък. Една нощ, нощ тъмна и свирепа, студ и мраз — камък и дърво се пукало, букурещките кокони и чокои го считали за риск и героизъм, който от тях се решавал да отиде с купето си до „Theatre

national“. Нощта била между Игнажден и Рождество Христово, двамата другари спели по обикновеному в пустата воденица. По петляно време било, когато нашият Христо се събудил от необикновена глъчка.

— Кой съм аз бреее! Кой съм? Наполеон има да ми дава хиляди минца... Цар Александър ми праща писмо да се оженя за дъщеря му, султанът ми иска прошка, ама да има да взема!... Кой съм аз, кой съм! На караул!... Удряйте!... — викал човек из воденицата толкова нависоко, щото разбудил и кучетата от ближната табашка махала.

Тоя глас бил на сиромах Христа Карловченина, верния съжител на нашия херой. Думите му показват, че той бил изгубен вече за тоя свят: полудял. Щом Ботйов го чува, отива, та го намира в мърчината и почва да го утешава и смирява с другарска нежност да млъкне и да си легне, да не чуе полицията, като го уверявал, че тук няма нито Наполеон, нито Александър, а само другаря му Христо.

— Караул! Тичайте, че къщата гори!... — викал нещастният Христо, а после паднал в несвяст и заспал.

Заспал и Ботйов подир няколко часа; но като се разбудил заранта и потърсил Христа, намерил му само дрешките, съблечени сред воденицата, а него нямало, изхулил се като змия от своята пролетна риза. Надникнал из вратата и видял Христа, че тича по замръзналата земя гол-голеничък, както го е майка му родила. Достигнал го Ботйов, грабнал го през кръста и го донесъл на гърба си пак във воденицата, а той се чупи и крещи, като че го носят на касапница. Ботйов се моли и го прегръща, но сиромахът бил далеч вече да разбира от подобни нежности. Принуден бил вече нашият херой да излезе официално, да изкара наяве тайното жилище — воденицата, — само и само да спомогне на своя нещастен другар. Оставил го във воденицата и се затекъл до в града да събира помощ и му спомогне. Най-напред хлътнал в магазинята на някого си богаташ българин — Станкович. Със скрита гордост, с презрение и с явно унижение той разправил накратко хала на своя другар и помолил богаташа да му спомогне с някоя пара или с влиянието си да спаси една млада душа. Станкович се изсмял през рамо и му посочил вратата.

— Да бъдете проклетни, зверове и разбойници! Змия да се вие в пълните ви със злато сандъци!... — казал той и си излязал.

Успял да събере само няколко хляба, един-два цванца и едно старо палто, които му дали от познатите кръчми и с които се той върнал скоро във воденицата. После няколко деня, една заран, той се надвесил над Христа, хванал го за ръката — студена; послушал го — тих и мирен; съзрял му ушите и носа — изгризани от мишките! Простил се сиромаш Христо с всичките световни блаженства. Ботйов изтървал няколко сълзи над мъченическите му останки и отишел да съобщи на надлежното място. На другия ден една проста каруца, един кон, един талигаджия и един пиян поп влизали в гробищата на болницата „Колентина“. Скоро-скоро, надве-натри, запъпрали те покойника и си тръгнали, без да се обърнат да погледнат на странника, който обиколил два-три пъти гроба с наведена глава и прибирал с ръце пръстта. Тоя странник бил Христо Ботйов... А за покойния Христа ние не знаем повече подробности, що за човек е бил той и с какво минало?

[1] Гледай книгата „Четите в България“. ↑

[2] Погрешно е казано в изданията на Манчева „1879“ г. ↑

[3] Тук му е мястото да забележим, че всяко Ботйово стихотворение си има своята история и причина, не без повод и хамен току-така е написано, от гевезелик и нямание какво да прави. По-надолу ще говорим обстоятелствено по тоя предмет. ↑

V

Тежко било на Ботйов после тая участ с верния му съжител. Той влизал вечер във воденицата с някакви си отвлечени предразсъждения, оглеждал се, слушвал се, мъчно затварял очи, все му се струвало, че ще да дойде Христо. Но щастieto му помогнало да си намери друг другар, другар подобен нему, другар скъп и велик, в лицето на когото той скоро се опростил с паметта на Христа. Тоя другар бил сам Васил Левски, пак карловчанин, който по онова време не беше още прочут, както и сам хероят на настоящата книга, не беше си определил и начертал великото и благородното звание — апостол на свободата. Васил Левски наскоро се бил завърнал от Белград в Букурещ, гдето (Белград) лежеше в болницата от една тежка операция. Щом се побавил в Букурещ, запознали се двамата едномисленици, двамата бъдещи огнени хора и като нямаме никакво съмнение, че и Левски не е бил в положението на Ботйова, то не е мъчно да си обясним защо и той е станал гост на последния в пустата воденица. Левски бил нравствено тържество за Ботйова. Като по-опитен, по с твърда българска натура, той го съветвал да не бъде толкова краен, странен и да почне да живее малко по-човешки, за да бъде пример на другите във всичко.

— Вие сте хора учени, постъпвайте така, щото да произвеждате почит на другите ни братя. Учете ги с перо и с думи какво значи свобода, отечество, човещина, честност, постоянство и любов един към другиго — говорел Левски на Ботйова. — А ти си се затворил във воденицата като изпаднал търговец. Да знаех аз колкото тебе, то чудеса щях да направя. Вземи пример от Раковски. Ако Хаджията умря със сто и двайсет души, ние трябва да умреме с хиляда!...

Ботйов слушал и се оправдавал, че духът на българите е убит именно от горчивата участ на Хаджията и на неговите другари. Както и да е, но по това време той се запознал с някои българи от читалището „Братска любов“, влязъл с тях в разговор по разни въпроси, политически и обществени, а за Ботйова било доволно да размени само няколко думи и даде на своя събеседник да разбере с кого има

работа. Заинтересували се хората, намерили се мнозина, които почнали да го зяпат в устата.

— Твоя милост кога допадна в Букурещ и где си се спрял? — попитали го някои търговчета, които желаели да влязат по-тясно в неговата съдба.

— Скоро съм дошел в една частна къща, там на края живея — отговорил нашият сериозно и си представил воденицата във всичкия ѝ разкош.

Подир няколко деня при входа на това заведение било залепено известие: „Идущата неделя ще да се държи сказка от младия българин Христо Петков“ (така се наричаше тогава Ботйов — вместо името на баща си туряше онова на дяда си). Сказката му била политическа, със скрита революционна тенденция, за старото величие, за настоящото рабско и унижително положение на българския народ и средствата за подобрене. Сказките се повторили и потретили, младежите били трогнати, името на Христа Петков, който тайно продължавал да живее в познатата воденица, захванало да става предмет в много аристократически къщи. Когато той си държал сказката в читалището, то и Васил Левски присъствувал там, скромно и сиромашко седял в най-затънтеното къше и се радвал в душата си на тоя прогрес.

За живота му в тая воденица и за сказките в читалището „Братска любов“ той пише на Кира Тулешков, по това време в Браила, следуюцето:

„... Пиша ти, приятелю, че аз останах тука (Букурещ) с намерение да стана учител на българското училище; но силно се излъгах. Достигнах до такова жалостно положение, което не можа ти описа. Живея съвършено бедно, дрипите, които имах, се съдраха и мен ме е срам да изляза деня по улиците. Живея на самия край в Букурещ, в една вятърничава воденица, заедно с моя съотечественик Васил Дяконът. За препитанието ни не питай, защото едвам на два и три деня намираме хляб да си уталожим глада... Тия дни мисля да държа сказка в читалището «Братска любов», но как ще да се явя, не зная! При всичкото това критическо положение аз пак си не губя дързостта и си не изменявам честното слово... Приятелят ми Левски, с когото живеем, е нечут характер. Когато ние се намираме в най-критическо положение, то той и тогава си е такъв весел, както и когато се намираме в най-добро положение. Студ, дърво и камък се пука, гладни

от два или три деня, а той пее и все весел. Вечер, дордето ще легнем, той пее; сутринта, щом си отвори очите, пак пее. Колкото и да се намираш в отчаяност, той ще те развесели и ще те накара да забравиш всичките тъги и страдания. Приятно е човеку да живее с подобни личности!!!...“

Букурещките младежи и на дело поискали да засвидетелствуват своите симпатии към младото „българче“. Те му предложили да завежда читалището, да бъде нещо като библиотекар, служител и пр. с една скромна заплата от 40–50 франка. Ботйов приел, но нали има дисциплина, отговорност, заповеди, подчинения и чорбаджилък, подир няколко деня той хвърлил ключовете и се озовал пак в старото си жилище, воденицата, при своите другари. Някои от букурещките българи патриоти пак не искали да го оставят, при всичко че той строго скривал своето просяшко положение и квартирата си — воденицата. Мнозина му предлагали парични и други помощи, но той ги отхвърлял с Ботйовска гордост. А Димитър Ценович, познат деятел на българските патриотически движения в Румъния, излязъл по-практичен. Скритом от всекиго, той се приближавал до нашия херой и му спущал в джеба, тайно и от него, по няколко жълтици. Ботйов, след като ги намирал, събирал него ден всичките голтаци около си и ги угощавал на своя сметка.

Пак по ходатайството на тия българи той успял да постъпи в букурещкото медицинско училище на разноски на правителството. Бил осигурен от всяка страна. Когато баща му се научил за това, то той тържествувал него ден, на сина си написал писмо, че му прощава всичко досега, че го обича като свой достоен наследник и моли всевишния да бди над него. Зарадвал се и Левски, зарадвали се всички, които познавали редките способности на Ботйова, но чакайте да видим, какво ще да каже сам предметът на тая радост, сам Ботйов? Потърпял няколко месеца и скоро се наситил. Програма, изпити, дисциплини и пр. били смъртен приговор за Христо Ботйов. Той подал прошение да го освободят, като турил за причина, че баща му е зле болен. Ако той се излъгал да постъпи в медицината, това било само за разнообразие, да опита няма ли неспокойната му натура да намери удовлетворение поне в едно румънско учебно заведение. Освободили го от училището и хайде пак във воденицата, в сандъка със сламата!

Седем-осем месеца се изминали вече, как той живеел все в един град, все с едни хора, все при едни предмети, а това било твърде много за него, наказание за характера му. В една зима да се услови за актьор, да стане библиотекар на читалището за няколко недели, ученик в медицината няколко месеца, с жилище пустата воденица — малко наказание ли е било това за него? Нему ли се даде да търпи и кюхне все на едно място? Трябвало да се поразтъпче малко, да си промени хавата, да се срещне с нови хора, нови местности, та дано поне там намери лек за своите болки. Пролетта през месец май 1869 г. той тръгнал за румънския град Александрия, гдето му обадили, че има празно място за учител в българското училище. На тръгване се простили братски с Васил Левски, който го изпроводил докрай града. Ботйов го закле в името на вярното им другарство, че щом се появи нещо народно движение или чета за Стара планина, то да не тръгва без него. Левски, както е известно, наскоро през това лято тръгна вече за България по своята трудна мисия и разбира се, че е нямало защо да известява и Ботйова в своите първоначални опити.

В Александрия Ботйов действително останал учител на българското училище, но колко време е стоял, с какво характерно се е отличил, защо е напуснал — нам е неизвестно. Но като знаем миналото му по-преди и по-после, то аналогията нека допълни тая празнота. Знаем само това, че на отивание, по пътя между Букурещ и Александрия, спрял се да нощува в едно ханче, което се намирало на полето, само-саменичко, доволно подозрително. Каруцаринът, който го карал, много го убеждавал да не слизат на това ханче, което било „алдраколе“ (дяволско) и в което пропадали много пътници.

— Трябва да знаеш, че аз съм от ония, които си търсят смъртта и белята — отговорил Ботйов и заповядал на каруцарина да тегли право в ханчето.

Действително, всичко било подозрително в това ханче. И стопанинът, и гостите му, па и самите стаички, които били тесни и продълговати като гробове. В една от тия Ботйов бил въведен сам. Приготовлявал се вече за спане, когато се зачул в стаичката му, в едно от къошетата ѝ, страшен и гръмлив глас, като че излязвал изпод земята. Ботйов се уплашил от най-напред и тъкмо-що се przygotowлявал да духне свещта и вземе позиции в тъмнината, вратата се отворила и той се намерил лице срещу лице с такова едно страшно чудовище, което

било в състояние да замрази на мястото си всекиго жив човек. То било облечено с червена дреха, ръцете му черни като катран, на лицето му безобразна маска с дълъг нос и със свински зъби, на главата му три рогове с разни величини, а в ръката му коса. Ботйов трепнал още повече от първото появяване на чудовището, но скоро се съвзел. Сиромах и обитател на воденицата, но той никога не ходел без револвер, който му бил душата. Чудовището заревало свирепо, разтреперило ръце и потръгнало към него да го нападне.

— Стой и не мърдай, че ей сега ще да прокарам шест куршума през гърдите ти! — извикал той още по-гръмогласно и опрял револвера в гърдите на сатаната.

— Авулуй, домну търговец!... Аз се шегувам с тебе!... — заговорила сатаната и полетяла да рухне на земята.

Нашият херой я стиснал за врата, съборил я долу, стъпил ѝ на гърдите и гръмнал с револвера си на въздуха, като извикал, колкото си може: „Тичайте!“ Най-напред довтасал стопанинът на ханчето, уплашен и разтреперан, помолил Ботйова да пусне своята жертва, която не е друго нищо освен неговата мила женица и обичай ѝ било да се облича в такива дрехи и плаши пътниците. Ботйов насочил към него оръжието си и той избягал. Дошли други гости и каруцари, които плашливо се приближавали до сцената, а всякой се кръстел.

По настояванието на Ботйова проводили за примарина в близното село.

— Дойдете да разгледаме дявола — казал той и съблякъл червената му дреха с рогавете.

Действително излязла жената на ханджията, която над своята басмена роклица облякла дяволското рухо. Арести и претърсвания се извършили още заранта. Намерило се, че от кладенеца, който бил пред ханчето, имало прекарани тръби под земята, които отивали в стаите на пътниците и влизали в една празна стомна, закопана в земята. Когато приближавало да се яви в стаята чудовището, сам стопанинът отивал на кладенеца и почвал да вика през тръбата, гласът на когото къртял в празната стомна. Тоя глас чул най-напред и нашият пътник. По тоя начин открило се едно разбойническо гнездо с много участници — каруцари и други, — които обирали пътниците, като ги уплашвали от най-напред чрез чудовището, а някои и убивали. Ето защо ханчето се наричало „дяволско“ и сеело ужас и трепет на пътниците и в околията.

Заранта още се разчуло в близните села за геройството на нашия пътник и жителите не се забавили да се явят и да се надпреварват един пред други да му благодарят, че ги е отървал от това разбойническо гнездо. Той тържествувал.

Учителствуванието му в Александрия не е било повече от 7–8 месеца най-много. Но ние се съмняваме и в тоя срок. Как е можал Ботйов да протегли такова едно наказание в малкото граденце Александрия, да остане там осем месеца? За невярване! Както и да е, като не знаем на вярно, прекланяме глава пред невероятността. Но за да наваксува изгубеното толкова дълго време все в един град и все в едно занятие, намислил да си отмъсти. Като се дръпва от Александрия, почти от западния край на Румъния, озовава се чак в Измаил, на противоположната граница. Викал ли го е някой в тоя град, той ли е чул, че там живеел някой негов приятел, ние не знаем. Последното е за вярване, защото в Измаил живеел неговият съотечественик доктор Чобанов.

През лятото на 1870 г. ние го намираме в балтата, която е сред Дунава между Измаил и Тулча, заедно с малорусина Ивановича, руски офицер, с който го видяхме вече един път в село Задунайка, когато беше учител. Как са се подушили, случайна ли им е била срещата, или са се търсили, ние пак не знаем. С ловджийски пушки на рамо, с хляб в чантите и с една тенджерата те се преселили да живеят в тоя остров, в една рибарска колиба. Биели птици, лебеди и други, ловили риба, клали огън с безплатни дърва, а тенджерата стояла постоянно на огъня, турена върху два камъка. В нея се варяло ту риба, ту птици и други гадове. Дунавът шумял, слънцето греело, вятърът бил прохладен, ясното небе поетическо, с една реч, живот и царство, каквото търсела душата на Ботйова. Те ходели тук по бели гащи, с блузи, обуца от най-простите, на бос крак, неумити и несчесани. От никого не зависели, никой им не заповядал и не искал данък, а тенджерата ври на огъня! В своето възпоминание за миналото си Ботйов мислел и спомнял най-много за тоя остров.

— Друго на тоя свят не искам: да ме направят цар на циганите и да ми дадат право да им наредя царството на тоя остров — говорел той на смях.

Въртели се рибари казаци (некрасовци) около тоя остров. Ботйов и Иван Иванович се сдружили с тях, ходели с каиците им на риба,

гледали им сметките, помирявали ги, като се карали помежду си, учили ги на нравственост и пр.

Същата година, през месец септември, той постъпил учител в измаилското българско училище. Направил си черни салонни дрехи, наконтил се, в скоро време станал предмет в малкото граденце и на българи, и на руси, и на румъни, с една реч имало данни, че той ще да почне вече мирен, редовен и човечески живот. Запознал се с началници, съдници, аристократи и учени, между които може би той е бил най-развитият. Посетил много семейства, вземал участие в балове и други увеселителни събрания. Със свободното говорение на трите местни езика — български, руски и румънски, — щом се отваряло дума за политика, литература и други предмети, то неговият глас се слушал най-много. Счесан, умит и наконтен, със своето класическо чело и къдрава глава, със своите орлови очи и маниери, Ботйов бил идол между женския свят. Най-много той посещавал къщата на известния български богаташ Шопова. Храненицата на последния, младо и хубаво момиче, останали му очите подир нашия херой. Не знаело то сиромашкото, че Ботйов не е от обикновените хора, не е той роден да либи и обича само един предмет! Веднъж, когато си отишел дома от къщата на Шопова, намерил в палтото си, което бил съблякъл отвън, нежно писъмце от поменатата храненица, която си откривала сърцето пред него, и няколко бонбони, завити в книжка. На това писмо той отговорил на момата, че я обича, но не е за нея, защото ще да я направи най-злощастната на света, от глад трябва да умре. Друга една дама, някоя си мадам Петрович, малко останало да напусне мъжа си за Ботйова. Тя просто била омаяна от него, полудявала, ако го не види през деня.

Въобще тая зима в Измаил той живеел така, щото нямал нищо общо с оня Ботйов, какъвто го видяхме преминалата зима във воденицата с Христа Карловченина. С тоя образ на живот той е искал може би да докаже сам на себе си, че може и знае да живее като другите хора. Но Иван Иванович, тоя тайнствен казак, в продължение на това време не оставял Ботйова. Имало още други две непознати лица в Измаил, които му държели под козираг като солдати. Имало и един евреин, учител на еврейската община, с когото имал тесни сношения и за когото е често споменавал, че бил човек с „ангелска душа“. Както за него, така и за Иван Ивановича, за Флореска, когото

читателите ще да срещнат по-нататък, Ботйов не е искал да говори по-подробно. Няма съмнение, че те са били хора нелегални, за тежко престъпление избягали от своето отечество Русия, така щото и имената си скрили. А кое е най-тежкото престъпление в Русия? Социализмът, конституционизмът и всички въобще хора, които желаят да се промени в тая държава татаро-монголската система. Дали те, Иван Иванович, Флореско и други още, повечето малоруси, които са се явявали при него сегиз-тогиз, са били военни, учени, студенти и пр. — тая тайна била известна само Ботйову, който я занесъл със себе си в гроба.

В Измаил българската община не му платила учителската заплата за цяла половин година, макар той и да си искал правото всеки ден. Никой не изваждал да му даде пукната пара, а той се бил наситил вече на пустото еднообразие, омръзнало му и занятие, и хора, и увеселения, искал да отиде и търси нови хора, нови приключения. Било срещу Свети Кирил и Методия, които и измаилските българи намислили да празнуват ако не за друго, то поне да продадат малко салтанат на гърците. Трябвало се пари. Кой ще да ги събира от тогова и оногова? Разбира се, учителят. Захванал Ботйов от богатите и свършил със среднята ръка, станало една сума от около 20–30 жълтици. На другия ден трябвало да се почне приготвянето, имало вече наредено и нещо като програмица, от която се виждало, че даскалът замръкнал в Измаил и не осъмнал. Събрал всичките парици, събирани от него, и одраскал неизвестно накъде заедно с Иван Иванович. Сумата, която отвякъл, покривала горе-долу неговото вземание от общината, така щото работата се замълчала и станала к в и т, само празникът не можал да стане тържествено. Измаилчени дълго време не вярвали, че даскалът им е одраскал, защото, като отишли да го потърсят в квартирата му, намерили всичките му вещи на мястото си, нищо не взел със себе си. Що му трябват подобни главоболия?... Чак на третия ден един негов верен приятел, комуто той съобщил всичко, казал му в същото време да обади на гражданите какво го е принудило да направи това.

VI

От Измаил Ботйов отишел право в Браила. 20–30 жълтици в джеба му така чувствително го бодели, щото той мислел деня и нощя що да прави с тях, в какво да ги употреби? И измислил той дело благородно, дело, за което престъпление би било от негова страна, ако го не захванеше, вместо да ходи с тенджера по балтите и да скита тук-там съвсем безцелно. Той намислил да стане публицист, да си опита силите в полето на журналистиката и литературата, усещал се, че е в състояние да направи това и си изпълни съвестно високата задачата. За пръв път в своя живот, на 10 юни 1871 г., почти месец след избягването му от Измаил, той издал първия брой на своя политически вестник под заглавие *Дума на българските емигранти*. Вестникът е напечатан в печатницата на Х. Д. Паничкова, Браила, редактор е Д. Чавдар (псевдонимът на Ботйова). В заглавието стои: „Думата ще да излазя всеки четвъртък. Цената е годишна и предплатена: за Румъния фр. 10, повън фр. 12“. От дясна страна на вестника има мото: „Истината е свята“, а от лява — „Свободата е мила“. Първият член в I брой, който носи заглавие „Наместо програма“, е следующият, който ние заемаме изцяло, за да го четете всеки и си състави понятие за идеите и направлението на редактора.

„Една от най-главните причини за неуспеха на нашите вестници, особено на тия, що са се издавали и издават отсам Дунава, е и тая, дето програмата и съдържанието на всеки почти вестник, между обещанията и изпълнението на редакторите, почти всякога е имало такава разлика, каквато има между мохамеданския *рай* и християнската *мъка*. Нашите редактори в програмите си обещаваха са златни гори на читателите си, но тутакси след тези обещания, след тези сладки и медени, вестникът им замязва на голо поле без цел, без характер, на кое наместо обещаните гори читателят вижда някакви си тръне, случайно накачени с безцветни дрипи от разни материи, пригответни за дреха на оголелия народ. И робът, който чака да му

покажат враговете на неговото нравствено и политическо освобождение, да види помощ във вековната си инстинктивна борба срещу тях, вижда само пилинките в очите си, увеличени в куб и квадрат, а горите, що тежат на плещите му и възпират дишането му, означени с едни само точки. Тъй едни от враговете му се потулиха, други оставиха, а трети се дору показаха за негови приятели — за патриоти. Такъв е бил Всеобщият български вестник (?), който отначало докрай беше орган на някакви си *млади чорбаджии*; такъв стана вестникът на волните българи, който избръщолеви най-сериозната страна на политическия ни въпрос с устата на един луд Див дядо; такъв е и сега недоносеният изтърсак на нашите двигатели на пицеварението — политическият и книжовен вестник «Отечество».

Този триумвират, който искаше да представя уж мненията и стремленията емиграционни, падна именно затова, защото нямаше нищо общо с емиграцията: първият бягаше от нея, вторий се смееше и подиграваше, а третият от височината на чорбаджилъка си дълбоко я презираше и презира, и всичко това ставаше от туй, че те служеха на някакви си партидки, кои^[1] нито народа познаваха, нито пък народът тях. Всяка от тях викаше, крещеше и проповядваше свобода, всяка насърчаше войводите и емигрантите и в същото време всички бягаха и никому ръка не подаваха; тъй щото думата „хъш“ беше станала дума за укор, за презрение, за недоверие, и тези, що имаха злочестината да я носят, теглеха крайни нужди, като не намираха нийде място за работа, или ако и да намираха, то със сигоранца, че трудът им ще е изяден...

Но „Народност“^[2] и „Дунавска зора“ умряха и погребяха се в самите си идеи, а „Отечество“, ако и да не е още погребано, за кое трябва да благодари влиятелните си агенти, кои по низкопоклонничество към патроните му изпольгали са свят простаци, за да му съберат няколкостотин абонати — но и то е отдавна вече умряло и неговата мъчителна смърт е отвратителната категория, в която се намират „Право“ и „Турция“.

За да не падне и нашата „Дума“, ако ще би и в категорията на споменатите блаженопочишви *средновековни рицари*, ний ще се въздържим от всякакви обещания и като мислим, че съдържанието на първите два-три броя от вестника ни ще обясни и програмата му, възпираме се само да кажем нещо върх названието му *Дума на българските емигранти*.

На последната нова емиграция, коя от ден на ден се умножава с бежанци и изгнаници от вси слоеве на наша народ, ний гледаме като на пръв гранитен камък, който се хвърли сред пладне върху голата тиква на тиранина, като на същ народен протест против общественото му положение между народите — дору и повече, нашият емигрант, *като прав и законен наследник на класическия ни хайдутин*, приел и опазил е завещаната борба с всичките му социални стремления, които са едни от най-хубавите черти на народния ни характер. Полякът люби и пролива кръвта си за всичко, що е полско, що говори езика му — за магнати, за шляхта, за йезуити. Българинът, напротив, каквато омраза храни против турчина, такава (може и по-дълбока, като е повета) и към чорбаджият и духовенството, тази непорината византийска воня, коя продаде и съсипа народа, а днес носи на шия ключовете на неговите окови.

Който иска да се увери в това, нека вникне в смисъла на нашия хайдушки епос, нека припомни шопското, браилското и дядовото Николово въстание; за нас са доста отношенията на чорбаджийството отвъд и отсам Дунава към днешната емиграция и онези на народа, и обратно. С какви трепетни надежди, с каква трогателна гордост се отзовава бедният народ към своите си прокудени синове и каква антипатия показват неговите изедници — чорбаджиите и по-горното духовенство!

Сами сме били свидетели и сами на себе си сме изпитали това като пропагандист отвъд и емигрантин отсам Дунава... И то само ний ли? Колко други злочести проповедници се продадоха от тези народни пиявици и колко други се укриваха и крият в народа! А тука, тука не направиха ли ни вагабонти, шарлатани, чапкъни и всичко, що може да излезе из устата на едни баснословни невежи, каквито са нашите чорбаджии? Или бяхме глухи и слепи, та не видяхме техния пръст и в несполуката на Петрушанското събитие и на решителните приготовления на Желя и Филип Тотя? Нека ни възрази някой на това — с фактове, с живи фактове ще му избодем очите и ще му докажем, че несполуката ни не бе, че идеята за освобождението не е развита у народа, както мислят *ивановци* и *стояновци*, частните тези ненародни препятствия. Собствено идеята за освобождение не е никога угасвала у народа и ако неговата емиграция днес за днес приутихна, то тя не е

умряла и не спи, а се е сложила да си почине и отдъхне от несполуки и изново, с нови сили да се залови за работа и пригответи за удари.

Ето с какви убеждения, с какви надежди и мисли ний разкриваме уста и викаме пред грозния час всеки емигрантин, всяка благородна душа, всеки свестен българин, който е оставил бащино огнище не за да промени едно робство на друго; викаме ги да издумама всичко, що се е набрало в гърди, в *тези злочести четири години*, да повдигнем въпроса за нравствено-политическата свобода и да се откликнем на страждущия народ, който зад расата и калимавката посяга връх чалмата на босфорския болван и гледа да ритне и едното, и другото. Откъм Дунава, белия Дунав, е чакал той някога си своите освободители от византийско иго, към Дунава и сега обръща очи! Затова ний трябва да се сплотим, да мислим, да думама и да работим. Пък ако е имало досега ръка, коя да ни отбий или възпре ударите, то къса ще е вече да ни затули устата и прекъсне думата...

*И глас искрен, благороден
в сърца отзив ще намери,
той е станал глас народен,
та врагът ще потрепери!...*

Тая програма от първата литературна и публицистична деятелност на нашия херой така ясно говори сама за себе си, така открито характеризира нейния автор, щото нам малко остава да говорим. Чорбаджии, расо, калимавка и пр. били ненавистта народна, а хайдутите, хайдушкият славен епос трябвало да бъде идеалът народни! Епохата тогавашна, духът и душата велика и неспокойна са изобразени в тая програма с поетическо наблюдение. В тая програма ние виждаме Ботйова цял-целеничек, какъвто той беше в поемата „Хайдутите“, в „Борба“ по-после, в „Моята молитва“, в „Жив е той, жив“ и пр., и пр. читателите, които с нас заедно видяха Ботйова, когато той се бореше по сватбите в с. Задунайка и хранеше вълчета, когато спеше във воденицата с Христа Карловеца и когато се сражаваше с таласъмните в ханчето „Алдракулуй“, едва ли ще да повярват, че същият Ботйов пише горнята програма, в същите тия гърди се е криел тоя огън. Такива биват истинските поети!

Редакцията, администрацията, печатарството и техническата част на вестника се разпределяла на равни части така: Ботйов — редактор; дядо Паничка — печатар; Киро Тулешков Гурбетът — словослагател; а братя Василеви, тютюнджии в Браила — касиери и нещо като гарант за сигурността на вестника. С една реч, всичко наред. В заглавието добре стои, че вестникът ще да излиза всяка неделя — четвъртък. В практика излязла съвсем противното. Петте броя, които имаме на ръка, са излезли, както следва: първи брой, както казахме — на 10 юни, втори — на 25 същия месец, трети брой — на 8 юли; четвърти — на 17 юли (слава богу); а пети — на 25 август! Редовно си вършил човекът работата, нямало е защо да негодуват абонатите му. В първия и втория брой няма никакво оплакване относително финансовата част и другите стопански потребности. Но в третия брой под заглавие: „От редакцията“, четем:

„До настоящия трети брой *Думата* не можа да излязва редовно по причини, че печатаринът, после и словослагателите бяха се поболели (сиромасите, как пък така от един път да ги налегне болест — р.) — и друго — няхахме гарант и покровител. Днес с благодарение известявам, че всичко това се оправи и ний ще следваме редовно, като г-да бр. Василеви от съчувствие към идеите ни приеха длъжността на гарант на *емигрантската ни Дума*.

Подир това нека някои си интриганти в Браила, на кои като трън в очите е политическият ни вопрос и кои се зарадваха за спирането на «Свобода» и намръщиха на появяването на «Думата» — нека пръскат слухове, че ний не ще можем да следваме. Признаваме се, със слаби средства начнахме (то не може де бъде! — р.), но вестникът ни няма разноските на «Свобода» и редакторът му не живее по хотели и не държи цийтори като тези, що пръскат подобни слухове... Свободните хора под всичките меридиани съчувствуват един другиму и нашите емигранти няма да ни оставят да млъкнем“...

После това известие, което има духа на ултиматум, в което с благодарение се обажда на читателите, че „Думата“ е гарантирана и си има вече своя управител, всеки трябва да чака и се надява, че тя тръгва

вече редовно. Но само последующият брой IV, както казахме по-горе, се явил навреме — 17 юли — и без оплакване. А пети — чак на 5 август се отпечатва, и то с такова мършаво съдържание, което ясно показва, като белия ден, че Ботйовото перо е отсъствувало вече. Няма ни едно стихотворение, както е било в I, II, III и IV броеве, гдето ги има по едно и по две; няма никаква статийка, която да пуца искри, с изключение на подлистника „Българските въстания на 1868 г. под войводството на Хаджи Димитра и Стефан Караджа“, разказа „Примери от турско правосъдие“, които са продължение от другите броеве, и подпис *Д. Чавдар*. Известието даже, турено начело на 5-и брой, в което се обаждат причините на закъсняването, и то е писано от чужда посредствена ръка. Вмествяваме го за любопитство:

„По причина, че редакторът беше яко болен, вестникът не можа да излезе редовно минавшата седмица. Затова и ние съчувствувахме, като не можахме да съобщиме един яко относителен член за неугодието на «Книжевното дружество», неугодие, което действително съществува, как се уже видя в годишното му на 25 юли събрание.“

Подир това известие следва една глупа и преглупа статия с още по-глупо заглавие, наречено „Граждански изглед“, в която се разправя с един варварски стил как Стефан Берон се изправил на крака и подарил на „Дружеството книжевно“ сърцето на Д. Берона, заключено в една обработена отому способу от аржант-плака кутия! Среccат се и такива фрази: „Вот и резоните от тому способу“ и други още русизми и малорусизми, от които заключаваме, че ближните тайнствени приятели на Ботйова, малоруси, като: Иван Иванович, А. Шапченко, Гримарди Флореско и други, са написали и изпълнили 5-и брой от „Думата“.

За да напусне Ботйов вестника си и да позволи да се пишат в него такива безграмотни и безсъдържателни статии, главната и уважителната причина е била тая, че той е паднал в това време тежко болен, както гласи и самото известие. Болестта му била тифус. Печатарят му дядо Паничка и словослагателят му К. Тулешков разказват, че той заболял, след като изкарал четвъртия брой на „Дума“.

Петият излязъл, когато бил вече болен, а шестият, за съществуването на който ние лично се съмняваме, излязъл уж по-после, и това е то всичкото съществуване на в. „Дума“. За болестта и положението на Ботйова по това време К. Тулешков, който му е служил завинаги като адютантин, разказва... „Той нямаше ни една пробита пара, когато легна болен, нямах аз, нямаха и ония негови другари, които се въртяха около му. Отидох да заложа часа си, но никой не рачи да го приеме (защото е бил много добър по всяка вероятност и от достоверно и неподозрително лице се е залагал — р.). А той болен на умиране и гладен. Най-после отидох при негов един приятел, на Ботйова, комуто известих за критическото положение на последния. Тоя Ботйов приятел, когото като че гледам сега напреде си, щом чу, тръгна с мене заедно и отидохме при един доктор, когото повикахме и го заведохме в стаята на болния. Прегледа го и написа рецепта и като се научи, че болният е бил вестникар и редактор, отказа да иска пари за труда си. Всичко излезе добро, но кой ще да заплати рецептата! Спицеринът приготви лека, но го тури настрана, като се и разсърди още защо не съм му казал, че нямам пари. Какво да правя? Отивам при Ангелака Савич, но и тоя добродушен и искрен патриот беше изпаднал по това време. Той се трогна и начаса скочи да отиде при Стефан Берон, когото помоли да спаси един млад момък. Берон прати една картичка до спицерина, който даде церовете. Дордето ги вземем, минаха се два-три часа, а онова, което трябваше да се заплати, не надминаваше 2–3 франка...“

Четири броя, но и те са достатъчно да може да се определи и характеризира Ботйов, било неговите политически убеждения по разни въпроси, било литературните му и поетически дарби. За България, както сме казали вече на много места, той желае изтребванието на всичките основи, които прямо или косвено поддържат „босфорския болван“. Чорбаджии, духовенство, мършави вестникари без идея и строга определеност и всякакви други просветители са за него вредителни и пусти елементи. Хайдутите, пред техните идеали и последователи се кланя той само, те трябвало да бъдат знамето на честните емигранти... „Нашият емигрантин, като прав и законен наследник на класическия хайдутин, приел и опазил е завещаната борба с всичките му социални стремления, които са едни от най-хубавите черти на народния ни характер“ — говори той.

В това малко вестниче от три тесни колонки, в четирите му броя, успял да каже и няколко думи за славянската конфедерация, толкова още нова в онова време. За това му е подало повод новопоявившият се сръбски вестник „Югославия“.

„Честитим появяванието на българо-сръбския вестник «Югославия» — говори той... — Идеята за югославянска конфедерация е идея на западните панслависти, в противност на оная на руските, програмата на които се заключава в думите на великия им поет: «Славянските ли реки ще се влеят в руското море, или то ще пресъхне...» Няма славянин, южен или западен, няма свестен човек, кой би можал да съчувствува на такава абстрактна идея, каквато е тази на русите, с осъществяванието на коя се поглъщат цели народности, отделени една от друга, с история, литература, нрави и обичаи. С химическото сливание на подобни народности става композицията на робството, на яда, кой приема почти цяло столетие болната Полша. Напротив, няма славянин, южен или западен, няма свестен човек, който да не съчувствува на идеята за югославянска конфедерация, коя няма принципа на робството и сливанието на разни народности; а, напротив, сигуранца е за свободно развитие на тия народи, които ще я съставят.

Отскоро се е появила тази идея между южните славяни; но малко е развита тя между наша народ по причини, че му е проповядвана неискрено и с ущърб за целостта му. Германското съединение със своята деспотическа Прусия и италианското единство със своя Пиемонт и под своя Виктор-Емануил са примери, които плашат наша народ, защото нито Русия е за него Прусия, нито Сърбия — Пиемонт. *Югославянската конфедерация* трябва да се проповядва и основе на други, свободни начала, тъй щото ни една от народностите да не бъде онеправдана. *Прусецът* е немец, *пиемонтецът* — италианец; но нито *българинът* е сърбин, нито *сърбинът* — русец...“

Тия начала и идеи, изказани в тая кратка забележка, най-ясно характеризират Христа Ботйов и като българин, и като славянин, и като човек най-последно. Той е гледал още тогава, преди 17–18 години, така на

тоя въпрос, както днес гледат вече в отечеството му българските патриоти. Но за тия последните, в сравнение с Ботйова, не съществува почти никаква палма, защото очите им се отвориха от оглушителния гърмеж на факти и събития (1885–1888 г.). Слепи да бяхме ние съвременниците, пак трябваше да си отворим очите и се осветлим по въпроса на славянството — кое именно славянство е спасителното и желателното и от кое пада носът само като се помирише. С Ботйова е въпросът съвсем другояче. На основание на дълбоко изучаване само историята на славянските племена и техния жесток покровител, съгласно своите собствени чувства и патриотически побуждения той можал да отгадае и предвиди онова, което обикновените разбраха само след грубите факти и събития. Така би трябвало и да бъде.

В това време, когато той издаваше своята Дума, във Франция, собствено в Париж, се бяха извършили велики събития. Френските работници в Париж, възползувани от паданието на своя авантюрист император, Наполеон III наречен, дигнаха глава против своите угнетители аристократи, буржоази, чиновници, попове, калугери и пр. Основаха временно правителство, изгориха палата на класическите тирани, събориха паметника на Наполеона I, изклаха лицемерните попове и калугери, с една реч, за свой пай нанесоха пръв удар на старата цезаровска школа. Хората от Версайл-Фавр, Мак-Махон, Тиер и пр. — събраха сили, жандарми, войска и свои верни последователи, удариха на комунарския Париж и след една отчаяна битка станаха му господари. Сеч, огън и кръв, каквито не е виждал ни Батак от башибозуците, ни Дамаска от арапите, се захвана между един и същ народ, между работници и чорбаджии. Дребни деца, наречени *петриолчици*, се колежа по улиците, ранените се убиваха по болниците с митральози, републиката мина през труповете на около 25 000 сиромаси и побѝ знамето на своето тържество, след като проводи на заточение още няколко хиляди. Това страшно клане в цивилизования Париж, тая борба между сиромаси и богати едвам-що беше се извършила преди няколко месеца, когато Ботйов почна своята Дума.

Разбира се, че симпатиите на света бяха за версайлското правителство, което въведе в Париж *порядъка*. Думите *комуна* и *комунари* бяха равносилни с някаква си кучешка породица, хора вагабонти, разбойници, плячкаджии и грабители като нашите башибозуци и черкези. „Изгорили най-хубавите палати и паметници,

опустошили прекрасния град“ и пр. още охания и ахания се чуваха от всекиго любителя на хубавото. И жителите на града Браила били на такава мнение, т.е. и те не можали да намерят думи, с които да окачествят и изпсуват комунарите. Ботйов правел изключение заедно с тайнствения Флореска. Те ходели от кафене на кафене и други публични заведения, гдето се събирали българи и гдето им минувала думата, за да проповядват и разясняват, че комунарите са спасители на човечеството, мъченици за сиромасите, робите и пр., но глупците не можели още да разберат тая тайна. В такава едно кафене един път едно младо търговче, което се отличавало с това, че знаело да държи добре тефтери и сметки, обадило се и възразило, че парижките комунари са кучета.

— Долу шапките! На колене, подлеци! — извикал разярено Флореско, като плеснал шапката от главата на умното търговче. — На колене, когато говорите за сто хиляди души, паднали за една идея!...

Търговчето се навело, та си взело шапчицата и заедно с другата публика покорно излязло из вратата. Всички се разбягали. Според някои сведения, пак от самия Ботйова, Флореско е бил не само комунист по теория, но се е сражавал на парижките барикади с версайлската войска, а после сполучил да побегне, като сименявал името във всеки град и държава. Иван Вазов ми разказваше, че по това време нашият герой е бил такъв лют комунист и защитник на парижките събития, щото в няколко срещи с него той, Вазов, захванал да вярва, че комуната ще да спаси света. Когато и хора като Вазова с хрисими характери и с благи души са можали да се увлекат, то всеки може да съди за красноречивото и убедителното слово на Ботйова.

Най-последно, ето и самата негова защита на комунарите, напечатана във 2-и брой на Дума, под заглавие *Смешен плач*:

„Плачете за Париж, столицата на разврата, на цивилизацията, школата на шпионството и робството; плачете, филантропи, за палатите на страшните вампири, на великите тирани — за паметниците на глупостта, на варварството, изградени с отсечените глави на толкова предтечи, на толкова велики мислители и поети, с оглозганите кости на толкова мъченици на насущния хляб — плачете! — Лудите не може никой утеша, бесните не може никой укроти!

Кълнете комунистите, че съсипаха столицата ви и измряха с разбойническите за вас думи: свобода или смърт, хляб или куршум! Плюйте на техните трупове и на труповете на онези жертви на цивилизацията, кои сте прегръщали и прегръщате в лицето на жените си, на сестрите си, на майките си, и днес наричате бесни блудници, защото имаха още сила да се хванат на оръжие и избавят от вертепа на разврата! Хвърляйте кал и камъни върху гроба на Домбровски^[3], защото не стана слуга на някоя коронясана глава, а поборник на велика идея, на висока цел и с гърди твърди се опря на предателите на Франция и виновниците на толкова злочестини в човештината.

Цял свят оплака Париж, цял свят прокле комунистите, и нашата бедна журналистика и тя не остана надире, и тя заплака за бездушното и прокле разумното. Смешен плач! Като че от Нимврода до Наполеона, от Камбиза до Вилхелма войната не представя едни и същите зрелища, една и същата цел с едни и същите средства. Като че Наполеон в името на цивилизацията и Вилхелм в името на божия промисъл не направиха повече зло, повече варварство в 19-и век, отколкото направи Александър Македонски с походите си преди толкова векове. Но там е варварството, там са укорите и проклятията, дето робът, човекът, като не чуят думите му, разума му, улавя се за крайност и се бори на живот и смърт, доколкото му позволяват средствата, които са низки, защото са малки, а малки само затуй, защото им са ги отнели господарите. Тогавачовека наричат разбойник, развратник, низък и варварин! Такива бяха и комунистите.

Християнството има своите мъченици, доде нарече роба «син божи, син човечески»; има ги и революцията, за да «направи скитника гражданин»; има ги и ще ги има и социализмът, който «иска да *направи човека* повече от син божи и гражданин — не идеал, а същ човек и от него да зависи градът, а не той от града». Християнството, революцията и социализмът — монархията, конституцията и републиката, — те са си фактове и епохи исторически, кои ще отрече само тоя ум, който не признава прогреса в човечеството.

Училището и само училището, казва баба «Македония», ще избави Европа от социален преврат — училището и само училището, повтаряме ний, ще я приготви за тоя преврат; но не училището на Златоуста и Лойола, на Вилхелма и Наполеона, а онова на Фурие и Прудона, на Кювие и Нютона — и училището житейско.

Комунистите са мъченици; защото не са важни средствата в борбата им за свобода, а идеята на тази борба. «И свободата ще има своите йезуити», казва Хайне.

Нека сега нашата журналистика задържи сълзите си, както ще ги задържи и европейската — за да оплаче други столици, други варварства и страдания, кога робът извика на господаря си: «Кой си ти, що плачеш? Мъж ли си, жена ли или хермафродит — звяр или риба?»... И ще бъде ден — ден първий!...”

И тука ние няма да приложим нищо на онова, което казал сам Ботйов за комунарите. В своите горещи симпатии за тях той е доказал, че е човек, че желае за свободата и правата на целия свят, на всичките народности, без да му пречи за това неговата българщина и славянщина. С това той е показал, че е истински поет, че е най-напред човек роден, после българин и тогава славянин. Затуй ще да бъде и велик. И в България желаел ли е той Парижка комуна? Ние ще да протестираме в името на неговата памет, че това не е вярно. „Полякът, говори той, пролива кръвта си за *всичко*, що е полско, що говори езика му — за магнати, за шляхта, за йезуити. Българинът е съвсем противното.“ За България той желаел политическа свобода и демократическо управление с републиканска форма, ако е възможно, както това същото е желаел и Любен Каравелов, Левски, Кънчев и пр. Школата беше една. В качеството си на революционер за своето отечество, съвременник на Наполеона III, на Александра II и на усмиряването на Полша, естествено и логически той трябваше да симпатизира на комунистите във Франция и на нихилистите в Русия. Егоизъм, фанатизъм в патриотизма би било от негова страна, ако той мразеше само султан Абдул Азиза, а защитаваше Лудовик, Наполеона и Александра II, че са по-свободолюбиви монарси. Тая позорна рол би била достояние на посредствените националисти, на православните аскетици и пр., а не и на Ботйова поета. Махни в България турското управление и чорбаджиите или пък само първото, защото чорбаджия без паша и кадия е нищо — ето ти че в България се въвежда цял комунизъм и нихилизъм, какъвто желаели във Франция и Русия.

Ако Ботйов, един руски нихилист и един френски комунист би се срещнали и почнали помежду си такъв един разговор: Ботйов ги кълне

и напада, че имат свое народно правителство, своя войска, своя литература, всичко свое и пак се бунтуват и колят, когато трябваше да се съединят и помогнат за изгонванието на султаните и пашите. Защо? — питат събеседниците му. — Защото българският народ страдае и пъшка под турците — ще отговори по всяка вероятност нашият херой. Всеки умен човек, знаещи френския и руския народ, да би бил на мястото на комуниста и нихилиста, би запушил устата на Ботйова, защото във Франция и Русия народът е теглил сто пъти повече, отколкото българите. Българинът в турско време е бил господар на себе си, какъвто френецът и русинът не са сънували. Българинът е бил само обиран, бит понякога и псуван, раб политически. Френецът е имал гола свобода, носил е пищов на гол корем, а е гладувал и живял така, както у нас малцина. Нещастният пък русин не е имал и пищов на гол корем. Той е теглил и едното, и другото, той живял по-скотски, отколкото добитъкът на българина. Ако по цяла България се е случвало, щото в годината да отвлекат турците четири-пет момичета, повечето с тяхно съгласие, то във велика Русия това се е вършело съвсем по християнски. Ние можем да наброим от нейните помешчици няколко души, които са обезчестили на своя глава по 50, дору и 80 момичета. Такъв турчин, бей, ага, паша ние не знаем в България. Но що говорим? В Русия са се продавали две момичета за една кучка! Всичко това го е знаел Ботйов, ето защо си е издигал гласа, гдето е робът, тоя негов брат, без разлика на вяра и на народност. Не беше той министър, държавен мъж, консул и пр., та за хатъра и за играта на дипломацията и политиката да мълчи и да се държи в резерва. Понататък, когато дойдем до втория му политически вестник — Знаме, — ще да поговорим по-напространно за неговите възгледи на различни обществени въпроси и политическите му убеждения като човек, славянин и българин.

Думата на българските емигранти се е отличавала още с поетическите произведения на нашия херой. И в четирите броя, които имаме на ръка, има по едно стихотворение, а в някои — в първия брой — две: *До моето първо либе*^[4] и *Делба*, посветена на Л. Каравелова. Във втория брой е: *На прощаване 1868*; в третия: *Хайдути*; а в четвъртия: *Пристанала* (посветена на г-ца М. И. Г-ва^[5]). В първия още брой той побързал да обади на своето първо либе Ш... да млъкне, да забрави минало детинство и лудории:

*Остави таз песен любовна,
не вливай ми в сърце отрова —
млад съм аз, но младост не помня.
Пък и да помня, не ровя
туй, що съм ази намразил
и пред тебе с крака погазил.
Забрави туй време, га плачех
за поглед мил и за въздишка:
роб бях тогаз — вериги влачех,
та за една твоя усмивка
безумен аз света презирах
и чувства си в калта увирах!
Забрави ти онез полуди,
в тез гърди веч любов не грее
и не можеш я ти събуди...*

...

*Ти имаш глас чуден — млада си,
но чуйш ли как пее гората?
Чуйш ли как плачат сиромаси? —
За тоз глас ми копней душата
и там тегли сърце ранено,
там, де е все с кърви облено!...*

Четете това стихотворение *До моето първо либе*, от което заемаме горните откъслеци, и вие ще да видите вътре Ботйова цял-целеничек, заедно с епохата, с всичката своя мрачност, отчаяност и злоба към всичко, щото е доволно, сито, благодарно и има чувства да либи, обича и се увлича. Било едно време, казва той, когато за поглед мил и въздишка плачел; но това време загинало безвъзвратно, роб бил тогаз и безумен. И действително, животът на Ботйов бил вече отровен, нямало за него спокойствие и мирен живот. Още повече. Той забранява и на другите да бъдат весели и доволни, иска целият свят да стане като него, в това число и любовницата му, слабо и некадърно същество.

Велико Попов, така също негов верен другар, разказва, че когато издавал *Думата на българските емигранти* и боледувал, положението му било такова: Край града имало някой си калоферец, кръчмарин от

най-долна степен, гдето се събирали талигаджии, хамали и слуги. В същата тая кръчма живеел и Ботйов, без пара и без кредит. На същата оная маса, гдето си чукали чашите пияните власи и българи, гдето говорели двајсе души, а само той слушал, се пишели ръкописите за *Думата*, за правото на комунарите и за зверствата на монарсите! Тук се съчинявали и стихотворенията *До моето първо либе*, *Пристанала* и пр. и пр. Тук, в тая кръчмица, му било и леглото, ноцните покои. Креватът му се състоял от една дъска — пейка, — която деня и вечер до късно служела за сядание на гостите и чак посред ноц, когато тия последните благоволявали да си отидат, тогава той си лягал. Няколко пъти нахоквал тия гости да си излязат и го оставят спокоен, но стопанинът кръчмар се начумерил и дал ултиматум на хероя ни, че неговият живот и хляб излиза от тия пияници, които той пѣдел. Много пъти, подпрян на едната си ръка и свит на кълбо — да има място и за други, — четял вестници и книги, а някои от пияните посетители, които са душмани на подобни занятия, правели му различни пакости. Едни му затуляли светлината от малката ламбичка, втори го питали скоро ли ще има война с *царя турчаска*, трети му казвали поп ли ще да става, та все чете, и т.н. За постелка, покривало и възглавница му служели собствените дрехи и обуца. Когато нямало дърва, запалял вестници и на тях си печал месо! Като стѣмвало, рано-рано трябвало да дава аудиенция на своите многобройни адютанти и другари, десет пъти по-голи и по сиромаси от него. Завиждали му, че той спи в кръчма и на дъски, когато те нощували из върбалака и по улиците.

— Хляб, господин Христо — говорели те отчаяно. — Ако и ти не ни помогнеш, то ще да трябва да се нахвърляме в Дунава.

[1] В първото свое появяване на литературното поле Ботйов е писал относителните местоимения без членове. Това по примера на Раковски може би. А останалото му правописание е на Л. Каравелова.

↑

[2] Редактор Ив. Касабов. ↑

[3] *Домбровски* (Ярослав) е поляк. Дете още, бил взет от своите родители и даден във военното училище на благородните, наречено Константиновско, заедно с други млади поляци. Целта на император Николая е била, щото те да забравят своята народност. На 17 год. бил артилерийски поручик, бил се по Кавказ и после постѣпил и свършил

военната академия и назначен във варшавския гарнизон. Тук той станал член от революционния Център. комитет на полските патриоти. Хванали го до въстанието и го осъдили на смърт, но по нямаие още по-сериозни следи — бил опростен и изпратен в Сибир на 15-годишно заточение. Сполучил после и избягал. В борбата на парижаните с Версайл той предложил на първите своите услуги, т.е. на комунарите. Назначили го командантин на Париж. Неговата енергия и хладнокръвието му поразили не само парижкото население, но и неговите врагове. Тиер и министрите му не един път се опитвали да го подкупят, но със срам трябвало да се съзнаят, че Домбровски не е човек от тяхната нравствена страна. Домбровски падна убит на барикадите. Не е чудно, че Флореско, тайнственият другар на Ботйова, е бил под командата на Домбровски. ↑

[4] Първото издание — „Дума“ — е: *До либето ми*, а във второто — *До моето първо либе*. ↑

[5] Неизвестно коя е тая М. И. Г-ва. ↑

VII

Оздравял Ботйов съвършено от своя тифус, стъпил пак на юнашка нога, събрал си силите да запее пак със своята *Дума*, но едно го бъркало, едно му не достигало, лисица му минала път: парици нямал. Дядо Паничка, печатарят му, се борил наполеоновски с пустата сухоежбина; а Киро Тулешков, словослагателят му, се кокорел оттатък Дунава в турския град Мачин, пратен на заточение за примерно поведение и тих, спокоен живот! До десетина-петнадесет души гладници — българи, руси, евреи и други вери — влечели се подир Ботйова като мъгла и викали: „Хляб, бае Христо!“

Тая епоха от живота на Ботйов, както ще да се види, после преставанието на *Думата* е една от най-мрачните, отчаяните, авантюрните и пропадналите. Ние се чудим, като я изучаваме, как той е можал да изплува от нея, как не е станал пияница, комарджия, контрабандист; не са го намерили удавен на дунавския бряг или изпратен до живот във влашките тузли? Чудим се. Само неговият железен характер, неговата твърда воля и яка натура му са спомогнали да го видим подир година-две пак редактор, пак поет, обществен деятел и завоевател най-после на *Радецки*. Казахме вече, че после поражението четата на Хаджи Димитра и Стефан Караджа в средата на българските хъшове в Румъния настана реакция. Ботйовата буйна фантазия не искала да се склони пред фактите и събитията. Той кроял и измислял планове, уверявал, че една чета, по-голяма от Хаджи-Димитровата, ще да може да направи чудеса отвъд Дунава. Веднъж тая идея заседнала в главата му, той издал приказ по кръчмите и градините, че където има гладно, голо и недовошно, да се стяга за напролет. Все по това време, прочут вече от своята *Дума*, галацките българи го избрали за свой представител в Браилското „книжовно дружество“, гдето той развил с удивително красноречие най-жизнените въпроси и цели на това дружество. Деня заседавал в дружеството, разисквал въпроси за прогрес, наука и литература, вечер, щом се мръквало, тръгвал по затъntenите кръчмички да прави съвещания с хъшлаците комити.

По само себе си се разбира, че всичките авторитети от хъшовската среда, до най-долния, едностранно се изказвали, че се трябва *пари*. Без пари оттук дотам не могат те мръдна; а останалото от задачата им като: преминуване, купуване оръжие, успехи по Балкана и пр., и пр. били море до коляно. Ботйов станал и казал официално, че за пари няма какво да се грижат, то не е тяхна работа, те са готови. Това той казал официално, а в себе си сам знаел, че другарите му имали пълно право, защото и той сам не бил ял от няколко деня. Какво да прави? Подир много мисления как да поддържа духа на ония, за които мислел, че те ще да спасят България, решил да се възползува от чуждото злато. Тъкмо по това време той разнасял по хъшовете в Браила едно писмо от Левски, в което му пишел така: „Българският народ отдавна престана да е рая на султана. Той слуша мене, готов е всеки час да дигне революция, но где е оръжието му? Пари и пак пари. Който намери пари и въоръжи българския народ, той ще да бъде най-големият патриот. Ето защо ти недей спа, но намери злато във влашката и руската земя, по който начин можеш...“ Ботйов пламнал от това писмо, писано от патриарха на революционерите. Той разсъждавал така: да оберя един богаташ, ще да положа известен риск, когато той, за да спечели своите пари, без всякакъв риск ползувал се е само от подлости, грабил е хората не за някаква си идея, за общо благо, но да даде на дъщерите си по-голяма зестра. Той е разплакал много вдовици и сирачета. Напротив, аз съм съвсем противното. Ако има 5000 жълтици, ще му взема само половината, ще го увредя, щото наместо да си направи къща на три ката, ще се задоволи само с два, от което българският народ няма да изгуби нищо. С тия пари аз ще да направя чудеса. Ще купя пушки, които ще изгърмят за българската свобода, за щастието, за роба. Ще да дам тия пушки на хора, които ще да отидат да умрат за доброто на другиго... Като тръгвал Ботйов от тая точка, естествено е, че неговото дело се явявало не само простително, но и едно от най-благородните. Той се решил да обира...

Заедно с него ние няма да се посвеним от читателите си да изложим всичките негови подвизи по тая част. Хора като него, като Раковски, Левски, Хаджията, Караджата и пр., които самото провидение е определило да помагат на слабите, да умрат за свободата на другите; които са си продавали и кирлявата риза от гърба за великата идея, такива хора трябва да направят изключение от общия

кодекс. Те и техните дела са неподсъдни на общите съдилища за обикновените хора. Тях ги съди по-висша инстанция — историята. Хора, които са можели да бъдат най-щастливите на тоя свят, а са лягали и ставали с последните сиромаси и са си давали на тях, както казахме, щото са имали, с подобни хора ние, обикновените, не можем да се сравним. Позорно, осъдително и безнравствено е за ония кални и мазни същества, които са крали и убивали за собственото свое гърло, за увеличение капитала си и зестрата на чедата си.

Тоя свой план Ботйов съобщил само на най-изпечените и верни хъшове, които били в същото време достойни за тая работа. Тия негови другари били: две калоферчета, наречени Дишката и Кьосето, Стойно Троенчето, Иван Дългият, Киро Тулешков, тайнственият комунист Флореско, А. Шапченко и още едно малорусче, избягало от Киевския университет. С тия последните иностранци Ботйов имал особени цели и планове. Велико Попов участвувал един път в събранието им и чул, че тия цели били следующите: да се съставело едно социалистическо-хъшовско общество от българи-емигранти, което да имало своя печатница, свой орган, библиотека, програма, устави и пр. Да влезело в съобщения с другите социалисти и конспиратори по Европа, в програмата на които можело да влезе и освобождението на България. Флореско предложил и настоявал да се приеме, щото за тая висока и благородна цел да се употребят простени и непростени средства, да се не обръщало внимание на подлите буржоазни морали, да се гледа на тяхната плячка, наречена *собственост*, като на кражба, ограбена и отнета хайдушки от сиромасите. Ботйов се съгласил и одобрил това мнение, а после се впуснал да идеализира доколко полезно ще да бъде това общество. Подир два-три деня една вечер, когато В. Попов си влизал в квартирата, достигнал го Ботйов и с някакво си унижение поискал му един-два гроша да си купи един хляб и маслини, защото от два деня не бил ял. По това време той не бил още интимен с В. Попова. Тоя последният, учител в Галац, най-учтиво го поканил да отидат и вечерят заедно на гостилницата.

— Имам и другари — отговорил Ботйов.

Подир един час нашият херой влизал в една кръчма с хляб под мишницата и книга с маслини. На една маса седели пет-шест души одрипани емигранти. Ботйов ги напусвал най-напред, а после сложил маслините и разчупил хляба напреде им.

— Господ живот и здраве да ти дава, бати Христо — казали те и заедно с батя си Христа се навели върху скромната вечеря.

Ние казахме на едно място, че когато Ботйов живееше през 1869 г. във воденицата, е водил най-буен живот. Но подир спиранieto на *Думата*, през 1871–1872 г., той излиза вече съвсем от пътя, става нетърпим в очите на всичките хора освен на хъшовете, на Флореска и други. В 1869 г. той беше отчаян скиталец, но пасивен. В 1871–1872 г. той става вече активен, пицят от него двата крайдунавски града Браила и Галац. В кръчмата на някого си Софийски в Галац случайно Ботйов се запознава с някого си румънски младеж, доволно чисто облечен, който се препоръчал, че е бивши прокурор, но пострадал и отчислен за своите убеждения, че бил демократ, против чокоите и богаташите. Като видял вече, че за него няма живот в тая Румъния, земя на подлостта и на благородния грабеж, стягал се да заминува за Америка, гдето имало настояще братство и идеално право. Ботйов, който и под земята търсел протестующи елементи, зяпал в устата на непознатия страдалец за идеи и убеждения.

— Но имам на ума си един план, който мисля да изпълня, па тогава да тръгна — казал тайнствено непознатият и се огледал наоколо си. — Тоя план е да туря на ръка златото на някой разбойник аристократ, което според мене е нещо простително — пришепнал непознатият на ухото на нашия Христо.

Това било доволно. От тая вечер Ботйов и непознатият бивши прокурор се побратимили за взаимни действия. А знаете ли кой е бил негова милост бившият прокурор? Нико Георгеско, познат вече на българските читатели по-късно по своите действия в Стара и Нова Загора.^[1] И започнали вече борба срещу буржоазната собственост, която се нарича на комунистически език *кражба*. При Флореска, Шапченко, Кьосето, Дишката, Троенчето и пр. присъединил се и Нико Георгеско. Научили се, че в Мачин имало някой си турчин митничар, който имал няколко хиляди лири и живеел усамотен на края на града, до Дунава. Нощно време, когато Дунавът бил замръзнал, дружината минала в Мачин и сполучила да влезе в жилището на турчина. Мъчили го, търсили лирите, но напусто. Кьосето и други искали да заколят жертвата, но Ботйов го запазил. В къщата му намерили много тютюн, на денкове, за които разсъдили и намерили, че струва да се вземат и пренесат в Браила. Всеки задигнал по един денк, а някой имало, който

взема и по два. Но когато приближили града, напада ги румънският караул. Бяг, кой накъдето види и кой както може да хвърли денка. Никакви следи се не открили.

Но станалото — станало. Трябвало да се пристъпи към други, по-реални предприятия, Флореско и Георгеско си имали грижата за приготвянето на инструментите, с които ще да чупят и режат врати и каси. За нашия герой оставала командата. По верни сведения научили, че в касата на един румънски търговец, който продавал каси, имало до 30 000 наполеона. Търговецът живеел в Галац, следователно и дружината отишла там. Щом се прибират хората от чаршията, нашите търговци спускат котва до вратата на магазина. Тая врата била дотолкова здрава, щото дордето я разбият или прережат, минало се среднощ. Понеже търговецът, както казахме, бил продавач на каси, то пред дружината се изпречил океан — в коя именно каса са парите. Георгеско решил задачата. С малко фенерче в ръка, като биволско око, той отивал при всяка каса, която чукал с пръстите си, като кога се опитват узрелите дини. „Гая е тя“ — казал той и дружината се налепила около показаната виновница, която като легнала на земята, червата ѝ се обадили със своя нежен глас и вдъхнали сила и живот на борците. Касата с парите били вече в своята агония, когато започнало да се чува нещо шум отвън. Проводили едного да види какво е, той не се върнал вече. Проводили втори, също. Отишел най-послед сам Ботйов. Щом надникнал от вратата, повече не му трябвало вече: било се съмнало и хората си отваряли наоколо дюгените. Той се върнал и извикал на останалите, които режели и чупели още, да бягат, като им казал, че сам господ ги наказал. Всичките търтили да бягат, но Георгеско се залепил като пиявица от студено желязо, не иска да знае. Ботйов го опъва за дрехата, а той си забива ноктите в жертвата.

— Бягай да бягаме, че се съмна! — говори Ботйов.

— Остави ме, братко, остави ме по-добре тук да умра, отколкото да излязвам с празни ръце — отговаря Георгеско.

Най-послед излезли и господарят на мазата влязъл. Щом той съгледал своята любима каса повалена на земята и проядена от едната страна, изревал, колкото си може, и паднал пред вратата в безчувствие.

Разтичали се съседи — кой за полиция, кой за доктор, кой да помага лично на пострадалия, — цялата чаршия блокирала в късо време мястото на престъплението. Появил се и прокурорът със

свойствената на чина му важност. Примъкналисе издалеч-издалеч и нашите хора — Ботйов, Георгеско, Флореско и други, — отишли да гледат и те своето дело. Почнало се опис на вещевени доказателства, оставени от нашите, като: инструменти, кърпи, бастуни и пр. Трябва да забележим, че тук Ботйов си забравил шапката. Щом прокурорът я взел в ръка и почнал да я обръща насам-натам, в. *Дума* искочила изпомежду. Всичките любопитни се втурнали да видят дали тоя вестник няма да открие разбойниците. За да излезе *Думата* на мегдан, причината била твърде проста и обикновена. Понеже шапката на Христа била голяма, той напъхал един брой от вестника отвътре. Като видял своята шапка, а най-повече любезната си *Думица*, Ботйов изтръпнал и си стиснал юмруците да отдраще измежду навалищата, дордето е рано.

— Чакай, недей става дете! Ако ти си издавал вестник, то аз съм го турил в шапката си — сбутал го и му прошепнал Георгеско.

Ботйов се спрял. Като се свестил стопанинът на мазата и отворил касата, от която започнали да вадят торбите с наполеоните, то Георгеско избъбрал:

— Дръжете ме, че ми припада!

— Ах, разбойници купци! — казал Флореско.

— Нещастна била България! 5000 души можех да стъкмя с това злато — казал най-после нашият човек и изчезнал с дружината си.

В същия ден В. Попов сварил Ботйова на едно търговско кафене, гдето се надпирал с един влашки учен на генерацията на румъните в настоящо време. Румънинът говорил, че инженеринът, който е правил моста на Траяна върху Дунава, бил коренен жител на града Т. Северин. Ботйов възразявал, че в жилите на настоящите румъни тече най-много българска кръв, че културата им е славянска. На тръгване румънинът се простил с Ботйова твърде ласкаво, като казал, че му е приятно да спори с такива интелигенти и *благородни* хора, какъвто бил противникът му!

На втория или на третия ден Ботйов заедно със своите артисти пак се завърнал в Браила. С него заедно поискали да вървят около 10–15 души други хъшове, които знаели, че около него все ще да се намери хляб поне един път на ден и между които той минувал вече за авторитет и техен защитник. Купил им за няколко цванца хляб и им казал да чакат и не тръгват наникъде без негово знание. Реформирала

се, наредила се и се приготвила смесената дружина за нови походи. Ако румънската полиция била малко по-добра, тя би забележила, че има нещо, защото в това време Ботйов бил облечен с нови дрехи, в кръчмата на калофереца край града няколко вечера се осъмвало с песни и с игри; много хъшлаци, които се влечели по улиците като пребити, сега вървели с вирната глава. Това нещо било, че дордето стане готов новият поход, Ботйов се ударил и на *паракенде*, т.е. на дребна търговия. Един руски скопец, който продавал икони, Ботйов се запознал с него и го викнал да го заведе дома си уж, да си купи фамилията му няколко парчета. Скопецът бил възхитен, че се срещнал с човек *земляк*, който му говорил езика. Като вървели из една тъмна улица, Иван Дългият натисва скопецът изотзад, у когото намерили около 500 рубли. Ботйов набързо сграбил половината и ги върнал на стопанина им, за което по-после го осъждала хъшовската среда, че не правел добро. До вечерта още рубли били сортиrovани между гладните хъшлаци. Ботйов си купил само едни дрехи, а десет рубли оставил на кръчмаря, като му поръчал пред свидетели, че тия пари ще да ги даде само тогава, когато види някого от тях, че не може да говори от глад.

Тежката артилерия била готова вече да настъпи в пълен състав. Най-напред пострадала касата на браилския гражданин Скарлат Стратович. Желязната каса се разбила твърде сполучливо, но напусто. Намерили вътре много часовници, залог, види се, но часовник можеш ли продаде? Пари имало, но слаба работа, само за цилиндър на Георгеска и храна за Ботйовите адютанти на два-три деня. Второ жребие паднало върху касата на някого си Коста Василев, който бил заклет враг на емигрантите. В тая каса съвсем силно духал вятърът: 50–60 франка, само гологани, намерили и един запис от 1000 наполеона, който бил оставен от братя Симови. С гологаните си напълнили джебове и си излезли почтено, като ревизори.

Трябва да кажа, че и тия нощни обири на Ботйова са били достояние на всичките му малко-много приближени. Той не ги е криел от никого, на всички ги е разказвал с най-дребните подробности, считал ги е за нещо обикновено, за негова длъжност. В. Попов, който го е наблюдавал най-внимателно, разказва, че когато разбили първата каса с Георгеско, който режел най-много, то Ботйов бил на другия ден във възхищение.

— Той е гений, той е талант, той е човек за обичане! — говорел Ботйов пред двама-трима души. — Ако вие го би видели как той се приближава до касата с генералско хладнокръвие, как си поплюва на ръцете и как реже желязото като прясно сирене, то би го целунали. Велик човек! Рядко се раждат подобни личности.

В Браила живеели някои си сливнелии, братя Симови, богати търговци. Ботйов изпитал, че около 1848 г. покойният Раковски ограбил един влашки капитанин. Взетата сума, която била около 5000 жълтици, останала на хранение в поменатите братя, с която си накупили мошии и хотели, станали страшно богати. Тук закипяло и някакво си отмъщение в гърдите на Христа.

— Това е светотатство — да се тури ръка на хайдушка и хъшовска мъка, приготвена за велики цели! — извикал той.

Ботйов, Флореско, К. Тулешков^[2] и др. написват на П. Симова безименно писмо, в което му се обаждало, че той трябва да им даде 1000 жълтици, като му и определили място где да ги остави. В противен случай ще играят ножовете. П. Симов връзва в една кърпа 700–800 гологани, виква полицията, оставя парите на показаното място и се скрива отстрани с жандармите. Едно копеле, търновче, слуга в кръчмата, гдето се писало писмото, прислушвало, когато се кроял планът, разбрало всичко и осъмнало на мястото, гдето щели да се донесат 1000-та лири, т.е. преварило майсторите. Тъкмо-що посегнало с разтрепераната си ръчица да поеме кърпицата, пушките на доробанците се запрегнаха и насочили върху му със заповед да се не мърда от мястото си (това място било край града). Хванали го. Бой! Ама какъв бой? — На скъсване.

— Олеле, майчице, не съм аз крив! — викало хлапето.

— Кой, казвай! — питали жандармите.

— Бате Христо писа писмото — говорело момчето.

— Кой ти бате Христо? — пита любопитната полиция.

— Оня, който пише вестници, който хортува много и който храни хъшовете — обяснявало пустото му копеле.

Бате Христо помирил и осъмнал в Галац, в тавана на българското училище при В. Попова. Потърсили второстепенните автори, всеки мръднал, наш Киро Тулешков останал да дава джевап. Търколили го в драголника. Питат, следват, експертиза правят — а Киро не е вчерашен, мълчи и протестира, но уликите си били улики.

Стоял Киро ден, стоял два, минало се десет, прехвърлило двайсет, станало месец и половина. Когато Киро се бил вече отчаял, че никой от приятелите му не го забиколил да го пита гладен ли е, жаден ли е; че на тоя свят няма и братство, ето че го вика прокурорът и му казва, че той е невинен човек; никой не се тъжи за него, но понеже е без местожителство и занятие, ще го проводят да се поразходи до Мачин, един вид деликатно заточение, а после, като се позабрави работата, пак нека се върне. И действително, Киро бил пратен под конвой в Мачин и пак се завърнал живо и здраво подир няколко деня, без да му придадат турците политическо значение.

Каква била работата. На Ботйова домъчн्याло за Кира, който изплащал в пушкарията повече неговите грехове. Става една вечер и с последния параход влиза късно в Браила. Скрито и предпазливо от полицията и от граждани, без да се яви някому, прескача в двора на П. Симова, свива се тук-там покрай стените и чака сгоден случай. Тъкмо посред нощ той почва работа, като пробива стената на дома, колкото да влезе. Пробитото място било някакъв си килер или готварница. Подпира се на ръцете си и си пъха главата най-напред. До кръста бил влязъл, когато го ухапва за носа такава едно неизвестно животно, щото той от болести, от сюрприз и страх като смок се дръпва нанаяд. Помислил, че може да е и човек, и куче, и котка, и змия най-после. Неизвестното животно издало някакъв си глас, когато го целунало, но той не можал да разбира тоя глас. Нищо не последвало. Да било човек, щеше да се дигне гюрултия. Почакал отстрана с револвер в ръка, пак отишел да надникне в дупката на стената. Опитва отдалеч с ръката си, пак го убожда нещо, пак шум и движение на някаква си твар, но какво е? Ето трънливият въпрос. Най-после разбрали се приятелите. То било страшен неприятел: една квачка, насадена в едно сито да мъти яйца! Обърната с гърди към неприятеля, пази Термопилския проход с всичката си сила и каканиже на тревога. Пипва ѝ Ботйов крехкото вратленце и го усуква няколко пъти на бурма. Като стъпва на юнашкото ѝ тяло, чрез много вратца и врати изписва се вътре в салона. Толкова дебнешком влязъл, щото нито слугите го усетили, нито стопаницата на Симова, която спала в своето легло през всичкото време. В леглото си бил и П. Симов. Като мълния, като душегубеца архангел Гаврила се приближил той до него с гола като змия кама в ръката.

— Заклан си като пиле, ако мръднеш, ако извикаш и ако се противиш! — казал той хайдушки и стиснал за гушата Симова с едната си ръка, а с другата, в която била камата, надвесил я над гърдите му.

Симов примрял, сънувал, а после се вече събудил и погледнал на своя нападател.

— Аз съм Христо Ботйов, аз ти написах онова писмо, ставай и ме заведи при касата си с парите — пришепнал той на жертвата решително и разтреперано.

Симов се дигнал по бели гащи и на кокили. Поискал вода, но Ботйов го хванал за косите. Завел го при касата — няма ключовете. Върнал го назад, минали много стаи, бъркали тук-там, набутали сноп ключове в едно чекмедже, тихо и безметежно отворил Симов касата със своята собствена ръка, па погледнал Ботйова в очите. Злато от всичките държави лъснало напреде им, пламнало като жарава, Ботйов го похванал с ръка, като че милвал малко дете, и се обърнал към стопанина му:

— Е, как си, приятелю? Не съм ли аз сега стопанин и на живота ти, и на богатството ти? Не можа ли аз да оберя всичко и да изляза, да стана Христо Чокоинът, да ме кани прокурорът и префектът на угощение? А за да ми бъде работата чиста, ей тука да те заколя, заедно с жената ти, слугите ти и кокошките? Ако ме хванат, като имам тоя боклук — златото, — като дам на прокурора и на префекта една четвърт — ще изляза от ръцете им ангел? Признаваш ли, че аз не съм разбойник, че своята чест и достойнство не ги трампя с десет твои каси?

— Моля ти се, господин Ботйов, искай каквото желаш! — казал Симов и клекнал на колене.

— Аз не искам нищо, аз съм ти господар! — отговорил Христо. — Има едно българче, затворено от 40 деня по твое желание. Утре рано да отидеш при прокурора, да кажеш, че анонимното писмо ти било писано на шега от един твой приятел; да занесеш и дадеш на затворения няколко жълтици, че от глад мре; и каквото си видял тая нощ, само ти, аз и отворената ти със златото каса ще да го знае... Ако не изпълниш едно от горните условия, градът Браила ще осъмне една заран и ще се пита: „Где беше къщата на П. Симова?“

Но где Ботйова? Вчерашен ли е той? Щом си излязъл от дома на П. Симова, през нощта още тръгнал за Галац по крака да свари и се

крие в българското училище. Киро Тулешков му изпитал свърталището и незабавно се отправил да го търси. Той го намерил в Галац в такова мизерно положение, щото сам се отчаял вече от по-нататъшни действия с него.

Намерил го по пладне, че спи. Говори му, пита го, а той отговаря на десетте една.

— Нова икономия открих аз, Киро, та затова не ти говоря — казал той. — Намерих, че колкото човек говори повече и се движи, толкова повече го хваща глад. Затуй съм се решил да спя денонощно и да бъда скъп на думите си. Ето ме, два деня как не съм ставал. Туй, което се казва хляб, ястие и пр., почнах да го забравям. На приятеля (В. Попов) говоря, че съм болен, когато дойде да ме вика и кани за ядене...

И тая „нова икономия“ в областта на глада после 5–6 деня от приключението в дома на Симова, гдето той бил господар, гдето зеела напреде му отворена каса с хиляди наполеона! В това време живееше в Галац и неговият роднина Евлогий Георгиев, познат вече на читателите по своето милионерство. Ботйов не знаел в коя улица му е къщата. Нещо повече. Евлогий се научил, че роднината му се намира в Галац и прави нови теории върху глада. Изпратил да го повикат да отиде при него. Но с кого е имал работа г. Евлогий? Кого е проваждал той да вика? Можел ли е той да се мери с Ботйова? Как би се решил да влезе в палатите на първия галацки banker, да седне на вечеря в светлите му салони, да чуе за една вечер сто лекции за морал и мъмрение? Тая постъпка от негова страна би била равносилна с измяна. Но един път Ботйов наложил дебелите очи и отишел в Евлогиевата кантора. Това било по някаква си нужда, не лично за него, а за верни другари. Евлогий още от вратата го запитал:

— Как е баща ти?

— Той се помина — отговорил наш Христо.

— Тъй и трябваше да бъде, защото много ракия пиеше — отговорил Евлогий не с нужното почитание към един покойник.

— Не смей да каляш паметта на оногова, към когото аз благоговей! Вземай си думите назад, че муха се виждаш напреде ми! — заревал Христо в кантората, на която едвам бил прескочил прага.

Слугите го хванали и изтикали навън. Това било първо и последно срещание помежду двамата племенници.

Киро Тулешков, който пиел вода от главата на чешмата, убедил се, като видял, че сам главатарят прави нови теории в яденето, че никакви успехи са немислими в тяхното дело освен глад и лежание в затворите. По тая причина той намислил да се покори на горчивата участ, да захване скромно и редовно занятие. Отишел в Букурещ и станал славослагател при Л. Каравелов, на в. Свобода. Останалите му другари, като Кьосето, Дишката, Флореско, Георгеско и др., не го напуцали още, па и не го знаели где се намира и в какво е положение. Па и той сам не се поддавал още, далеч било от него мисълта да последва примера на Тулешкова и се залови за мирна работа.

Подир всички тия несполуки пролетта в 1872 г. Ботйов заедно с Георгеска тръгват на поход към Молдова, Флореска оставят в Галац, а инструментите си в тавана на българското училище с условие да им ги изпрати той, щом ги поискат. Флореско се премества да живее в къщата на един приятел уж, Ив. Ж-в, гдето си пренесъл дрехите и сандъка с инструментите. Ив. Ж-в, щом вижда тия страшни машини, затичва се в полицията и известява. Флореско бил хванат начаса. Ботйов с другаря си извършили два-три подвига в Бурлат и пак се завърнали в Галац да спасят своя другар. В това време той е ходел в червена блуза, с високи ботуши и с поляшка шапка. Въпрос било, ако имал в джеба си два франка, дали за ядене ще да ги даде, или за билет в театъра. Театърът е бил за него втора необходимост после храната, там намирал колко-годе утешение после всичките свои приключения. Завинаги отивал в галерията при слугите и учениците.

Макар правителството и да не знаело с какво се занимава Ботйов, но българите в Браила и Галац били в течение на работата. Ботйов станал за тях страшилище. Всеки, който се срещал и говорел с него, озъртал се на четири страни — да го не види някой. Името му се произнасяло с предпазливост. В душата си обаче всички питаели към него уважение и респект. Где сядал и падал, все пак за комунизъм говорил, казвал, че скоро ще да настане ден, когато всичките хора ще да бъдат равни помежду си, няма да има ни богати, ни сиромаси, всички ще бъдат помежду си равни и братя; а престъпления; съдилища, затворени и пр. щели да изчезнат от всяка държава.

— Дайте ръка с ръка да опашем целия глобус — говорел той.

Когато той говорел, и който го мразел и бил готов да го удави с една лъжица вода, и той кюхтял и го слушал мълчешката, защото речта

му била огън и пламък. Колкото за младите, гладните и хъшлаците, които нямали още житейска опитност и уроци от горчивия практически живот, те дигали нашия проповедник на ръце. Това време, 1871–1872 г., той живеел ту в Браила, ту в Галац, предвид да избягва окоето на полицията. Руският консул, който трябвало да бъде най-строгийт съблюдател на чистите монархически принципи, отдавна знаел за Ботйова, Флореска и другите им малоруси другари, които подозирал, че всичките са руси, руски поданици и нихилисти. Той обръщал няколко пъти вниманието на румънските власти върху поведението на тия опасни хора. Като хванали Флореска, потърсили и Ботйова, но той сполучил и избягал. Бастисали му квартирата в една кръчма, отгдето задигнали колкото книги и писма имало. Стъпват в дирите му и го хващат една вечер във Фокшан при един българин, Иван Захманов, съдържател на хотел „Патриа“. Прокурорът, който отишел да го изпитва, от най-напред се отнесъл с него твърде грубо, защото Ботйов теглил кама на жандармите, които отишли да го арестуват. Той гледал в него един вагабонтин, каквито са много в Румъния.

От първата среща обаче прокурорът изменил съвършено своето мнение за героя ни. Той захванал да му казва „господин“ и често го посещавал в затвора или викал в паркета си не да го изпитва, а да говори с него, като му давал и нещо харашлък. Разговорили се и по комунизма, от пунктовете по неговото обвинение, за което учение фокшанският прокурор имал твърде тъмно понятие.

— Имаме известие от галацката полиция, че вие сте проповядвали изстребление на всичката собственост и на богатите хора, които сте наричали най-големите крадци на света — казал прокурорът.

Ботйов се оправдавал, че е български емигрантин, избягал в румънската земя от турската варварщина. С много още подобни нему се трудел да спомага на своето отечество, което имало нужда не от комунизъм, а да се избави от робството. Като развит човек обаче в разговор по повод на френските комунари доказвал, че във Франция, гдето не било като Румъния и България, комунистите имали право. Уверил още прокурора, че той е полезен човек и на румънското правителство, защото групира около себе си българските емигранти и им проповядва патриотическа добродетел и честност, от негова точка на зрение, разбира се. Това той говорел на прокурора деня по

официалната листа, а нощно време обръщал наопаки тефтера. Човекът, който не бил спокоен под ясното небе на божата свобода, който не можел да си намери място в три царства, който не можел да живее една неделя на едно място — всеки може да си въобрази що е значело за тоя човек да стои в затвора, да получава светлина от тавана. С няколко от по-дързостните затворници той намислил и скроил план да избягат. Изходната точка била коминът. Посред нощ, като заспали другите затворници, съзаклятниците се приготвили. Двама души, като се изправили, стъпили един други на раменете, на третия се подавала главата на свобода. Тая глава била на редактора на в. *Дума*. Той излязъл вече и се прегъвал да види другарите си, когато стражата се събудила и отворила огън върху комина. Вик, команда — целият град се разбудил. Полуосвободен Ботйов, пицението на куршумите го принудило да се върне обратно в комина. На другия ден станало изследвание, имало и бой за няколко души, но нищо не можало да се открие, непознато останало лицето, което си подало главата из дупката.

Според К. Тулешкова Ботйов стоял във фокшанския затвор цели три месеца и оттам бил освободен, там го съдили. Но според В. Попова, дяда Паничка и брата му Стефана той бил докаран от Фокшан в Галац, оттам в Браила, гдето го и освободили. Тъй като К. Тулешков е бил това време в Букурещ, а В. Попов в Галац учител и дядо Паничка в Браила, последните са били очевидци, а К. Тулешков е погрешил по всяка вероятност. В. Попов, който е криел в тавана на училището Ботйова, другарите му и инструментите, интересувал се е твърде много от участието на своя приятел. От Фокшан до Галац той е дошел под конвой и право в затвора е заведен. Само тая милост можал да измоли прокурорът или следователят, че тоя последният заповядал на жандармите, щото нощно време да прекарат затворника през галацките улици. Ботйов, когото познавали почти всички българи в Галац, срам го било да влезе и премине през улиците деня, каран от няколко жандарми, затова и се помолил да влезе нощно време в града.

В галацкия централен затвор, гдето имало затворени около стотина души за разни престъпления, приели нашия хапуз с обикновено равнодушие. Когато се научили, че той е затворен за твърде прости и непопулярни работи, а не за убийство, за кражба на хиляди жълтици и пр., не приели даже да го поздравят с „добре дошел“. Скоро обаче той им се препоръчал. Държал им реч, в която ги

нарекъл граждани на бъдещото сиромашко царство, когато няма да има затвори, богати чокои, като тях сиромаси, следователно и някаква кражба, защото всеки ще да има туй, което днес няма. Обяснява им, че тогава именно ще да бъде кражбата и другите престъпления позорно и безчестно дело, а днес — който краде, той бил честният човек! Затворниците, които слушали с внимание новия апостол, плеснали с ръце и го дигнали триумфално.

— Граждани! Хайдете сега да си опитаме силите — кой е най-якият помежду ни, който ще да принесе по-голяма полза, когато започнем да се бием с нашите неприятели, които ни държат тука затворени? — продължил Ботйов и засукал ръкави да се бори.

Всичките, които му излезли на мегдана, той ги навалил, а останалите се признали „свалени“, казали, че не могат се бори с него. После тия подвизи затворниците признали в неговото лице старшинството му над тях и го избрали за цар.

— Гладен съм, граждани! — казал той.

Събрали му пари, облекли го по-чисто и го хранили, колкото време стоял при тях. Мнозина дохождали да го питат на ухото скоро ли ще да настане онова царство, за което той говорел. После вече, когато разказвал на приятелите си своите патими, на смях говорел, че най-честни и състрадателни хора можал да намери в затвора.

В Галац ли било, или в Браила, пред следователя или съдилището, накарали го да се кълне и да целува кръста.

— Аз не вярвам в подобни дивотии, идол на глупостта и на заблуждението — казал той.

[1] Ботйов бил твърде доверчив човек. Той повярвал на Георгеско, че е мъченик за идея, и щом се запознал с него, пише на К. Тулешков: „Намерих един приятел, влах, който е бил преди три години прокурор. Разказах му моя план. Той го одобри и ми отговори, че и той е отчаян, защото нямало на тоя свят правда. Покани ме да му стана другар“. ↑

[2] Бае Киро говори, че няма известие от тая работа, но ние знаеме от вярно място, че с неговата ръка е написано писмото под диктовка на Ботйова. ↑

VIII

Както казахме, от Галац в Браила бил закаран той и там освободен окончателно. Дотегнали му вече тия два града, свидетели на толкова негови разнообразни приключения. Много далеко той отишел със своята буйност, сам себе си отстранил от хората, станал невъзможен. Затварянieto му от правителството наложило печат на всичко. Сам той от всички най-много бил в състояние да си оцени погрешките. Решил да отиде в Букурещ, дал честна дума, че ще да остави вече авантюристическия живот, по-рядко ще да се вижда с хъшлаците, ще почне по-благородна борба: вестникарство и литература.

Дордето бил още затворен, в Букурещ кипяла работа от страна на младите патриоти заедно с Л. Каравелова. Почти от всичките градове на България и Румъния бяха се събрали представителите от всичките частни революционни комитети на първо общо заседание. Там беше и сам душата и бащата на тия комитети, Васил Левски Дяконът заедно със своя нов ученик Ангел Кънчев. А Ботйова нямало тука. Щом стигнал В. Левски, попитал най-напред за него, много желаел да го види, чудел се как той да не е избран за представител на някой румънски град, да се намери там, где ходи и пропада? Л. Каравелов не давал да се издума за него, уверявал, че той е вече изгубен човек за всякаква работа, съжелявал, че загинал безвременно един талант. Левски все настоявал да го види, мислел, че ще да му повлияе, както едно време, когато бяха двамата съжители в пустата воденица. Киро Тулешков взел на себе си грижата да го потърси и повика, но отникъде отговор, научили се само, че е в затвора. Левски настоявал да се помогне на тоя момък и Л. Каравелов заедно с Д. Ценовича след дълги убеждавания от страна на други приятели дали поръчителство в съдилището.^[1] Ботйов тръгнал за Букурещ пеша и без пет пари в джеба. По пътя останал бос, с убити крака, шавнал във Фокшан пак при Ив. Захманова, отгдето и не можал да се мръдне, а Левски го чака още в Букурещ.

От Фокшан до Бузау той дошел пак пешком и оттам мислел да се отправи полека-лека за Букурещ; но случайно се среща с един хъш, стар негов познайник, който продавал хляб и който му дал десетина цванца. Подир няколко деня с него заедно тръгнали те за Букурещ в мразове и студове. Било късно вечерта, когато те достигнали до края на румънската столица, и понеже нямали пари за хотел, решили да прекарат нощта до някой плет. На Ботйова дошло на ума за старото му свърталище — воденицата, — но за една вечер не искал да ходи и я дири, която твърде възможно е било да е занята от друго. Накрай града в един разграден двор се примъкнали и легнали да спят в едно къоше, близо до къщните врата, гдето имало вързана и една кравица. Нямали нищо зло на сърцето си, щели да пасуват през цялата нощ; но видели с очите си и се уверили, че домакинът на тая къщица се състои само от една баба, която се занимавала да продава мляко и още от вечерта готвела своите тенекета.

Гладни, от една страна, а, от друга, да не теглят студа, решили да станат гости на бабата и влезли в бордейчето ѝ. Тя се турила в опозиция, захванала да ги тласка из вратата със своите костеливи ръце. Тъй и тъй скандалът вече станал, решили двамата пътници да го доизкарат и се възползват поне, защото другояче где ще отидат посред нощ. Сграбчили бабата и я турили в едно къоше близо до огъня и нахвърляли отгоре ѝ юргани и други парцали, като ѝ казали, че ако се мръдне или погледне, ще я заколят. Бабата възкръснала, всичко повярвала и се отписала вече от тоя свят. Като я уредили по тоя начин, Ботйов се запретнал да шета. Наклал огъня, сварил млякото, дробили попара, яли и си приказвали и често се обръщали да поглеждат към бабата дали пасува. Да се случи, че тя била българка от забравените, каквито са всичките млекари в Букурещ.

— Ох, синко, и аз съм българка като вас! — се обадила тя, като чула нашите пътници, че говорят български. — Да ви е халал всичкото, каквото ядете, синко, но отгънете ме да видя що сте за хора, защото се боя.

— Утре, бабо, утре. Тогава ще се видим кой какъв е и отгде е — възразил Ботйов и се пресегнал, та завил бабата още по-сигурно.

Като се разсъмнало, те казали на бабата „сбогом“ и потънали в многолюдния град. Това било през месец януари 1873 г., когато нашият пътник пристигнал за последен път в Букурещ. Никого нямал той в

Букурещ освен Л. Каравелова и К. Тулешкова, който се намирал на работа при първия. С компрометирана вече репутация в Браила и Галац, Л. Каравелов, както споменахме по-горе, отказал да го приеме в дома си, не искал да го види в лицето. Слугата, който метял из печатницата, изгонил го с метлата. Казали му, че той не е приет в дома на Л. Каравелова. Попитал за К. Тулешкова, когото нямало там, и си излязъл с убит кураж. Н. Астарджиев, словослагател в печатницата, който бил чувал за Ботйова, стигнал го на пътя и му обадил где се намира Тулешков. На другия ден Л. Каравелов викнал Тулешков и му запретил да не прибира Ботйова в печатницата, защото е човек опасен, ще докара беля както нему, така и на вестника, па и на самого Тулешкова. После Каравелов се съгласил да го приеме в дома си, но без да го вижда и с условие, щото вечер да дохожда късно и заран да си излазя рано, да го не вижда никой. Като познават вече читателите доволно добре Ботйова, то ще да разберат и сами доколко нему е било приятно да се натрапва там, гдето го не обичат, и да живее под дисциплина.

Това било за него по-голямо наказание, отколкото фокшанският затвор. А пара? — Счупена нямал в себе си, бос и скъсан, черен и изгорял от мъки, студ и глад — той представлявал мъченик. Накарал К. Тулешкова да хване отделна квартира в града, тъмна и затънтена стаичка в най-отдалечената улица в Букурещ. Понеже тая квартира била твърде далеч от печатницата на Каравелова, гдето работел Киро, то тоя последният си отивал само в събота вечер; а Ботйов бил постоянният квартирант. Господарят на къщата, стар арменец на име дядо Киркор, ненадейно дохожда един ден в печатницата на Каравелова и търси Тулешкова.

— Преди да отида на полицията, рекох да дойда по-напред при тебе да си поприказваме двама, па тогава да видим какво ще да се направи — казал старият арменец на Тулешкова. — Имаш ли ти известие какви хора живеят в твоята стая? Пет-шест души, непознати мен личности, деня и нощя стоят под ключ в стаята. Една неделя става, как ги следя, но нищо не можах да откроя и издиря каква работа вършат. Такава тишина пазят, щото човек би помислил или че спят постоянно, или пък че се молят. Можах да забележа, че всеки от тях има ключ, с който отваря и затваря, като излезе. Тия хора не ми се

харесват мене, страх ме е от тях. Сега са всичките в стаята, хайде да отидем заедно да ги видиш и ти.

Киро Тулешков уверява, че и той не знаел нищо, и той се удивлявал заедно с дяда Киркора. Спрели се пред вратата на стаичката и Тулешков извадил ключа, който имал при себе си, да отвори. Напусто, защото ключалката била запушена отвътре с друг ключ. Тулешков се разлютил и почнал да вика и да хлопа, но гробна тишина. Викал на румънски, обърнал на български — гостите му пак неми. Уплашил се да не са някакви разбойници, да се крият от полицията, но му хрумнало и на ума за нашия човек да не е свикал някое заседание от любимите нему хора и решава важни работи. На основание на последното предположение той казал на арменеца да се отстрани малко. Тогава чак се отворила вратата и Тулешков видял в стаичката си Узунджовския панаир.

— Какво си се развикал бе, маскара? Влизай де! — му казал Ботйов, който отворил вратата, колкото да се нацеди Тулешков вътре, който бил гологлав, разчорлавен и със запретнати до лактите ръкави, почернял и изгорял от кюмюр и огън.

Стаичката на Тулешкова имала следующото дередже: в собицата, гдето имало място и за готвение, горял силен огън, на който врели няколко железни съдове с неизвестна жидкост. Отстрани имало едно малко духалце, с което един раздухвал, а други бъркал в гърнетата. Върху една масичка имало около 20–30 малки гипсови чашички, наредени като батарея. К. Тулешков влязъл като в небрано лозе. Освен Ботйов в стаичката се въртели още 4–5 души, всичките със запретнати ръце, всичките изпотени и почернели. Онова, което поразило и вразумило Тулешкова, било това, че на земята, върху едно простряно платно, имало турени около 500 рубли, нови-новинички, но още неогладени. Тулешков разбрал, па и читателите са разбрали вече, че тук се секат калпави пари: повечето руски рубли, турски лири, бешлици и пр. Майсторът им бил Петър Дългият, наречен Татмата, родом от Болград, златар по занятие. Останалите другари били: Димитър Македонски, Иванчо Бесарабчето и племенникът на Ив. Адженова. И като влязъл Тулешков, те следвали да си работят, не се стеснявали от неговото присъствие, понеже и той чалдисвал малко на тая черга. Той протестирал и обявил на тия ортаци на султана и на цар Александра, че ако не напуснат още тая минута почтената му квартира,

ще да ги предаде сам. Разяснил им, че стопанинът на къщата, старият арменец, е в подозрение вече, работата е открита.

Нашият поет изгледал твърде накриво своя ученик Тулешкова, когото слушал да му чете морал, да продава краставици на бахчованджията. Казал му, че тия *интриги* са от страна на Л. Каравелова, и заповядал на другарите си да събират чуковете и си потърсят друго прибежище. Ботйов останал с Тулешкова, който го завел да обядва, и дал дума, че няма да ходи вече при тях, т.е. при Петра Татмата. Но същия още ден, като останал сам, затекъл се да ги намери в новата им квартира. Тъкмо-що да отвори пътната врата, видял, че полицията с двама-трима комисари заграждали вече жилището им! Без да се усети, в няколко минути се намерил той в печатницата на Каравелова, с една реч, простият случай го отървал от участта на другарите му, които били хванати и осъдени на осем години във влашката тузла.

На скоро време после това произшествие, което можем да кажем, че е последно в живота на Ботйова, тоя последният седял една вечер коляно до коляно с Л. Каравелова до неговото писалище, затрупано с книги и ръкописи. Христо бил спокоен и държал такова настроение, като че се е вече покаял, готов е да се занимае с умствена работа, да се опрости с досегашните си другари: Флореска, Дишката, Татмата, Къосето и др. От най-напред разговорът бил натегнат между двамата писатели, повече говорел Каравелов, а по-малко Ботйов. Съвети, упреkwания, изобличения, морал и осъждания се слушали в думите на първия, държал той ролята като баща към син. Ботйов се прозявал — повече от глад може би, — възразявал тук-там и често изговарял: „Глупости“.

— Колко време, как не си вземал в ръката си перо и не си прочитал ни една книга? — попитал Л. Каравелов.

— Откогато издавах *Думата*, значи, две години — отговорил нашият с презрение и ирония.

Каравелов си завъртял главата и почнал да изброява на своя събеседник колко нови книги по разни клонове на литературата и науката са се появили в разстояние на това време, които той е трябвало да следи и изучи. Минали по други предмети на книжнина, публицистика, политика, революция и пр., и пр., дошли най-после до това заключение, че се трябват хора, които липсват, че е нужна

трескава работа, че най-после той, Каравелов, се е убил да работи денонощно, да тегли сетна сиромашия, да излазя между хората да се разходи на трите месеца един път. Нашият покаян херой, който разбирал най-добре, че думата се отнася и до него — да си налегне парцалите и почне да помага на действително убития вече труженик, — дал тържествено обещание, че оттук нататък ще да си запаше паласките, т.е. ще да вземе перото.

Любен Каравелов останал твърде благодарен от тия обещания на покаяния. Освен участието му във в. „Независимост“ Каравелов му наименовал още няколко отделни книги, които трябвало да се преведат на български, като „Пътуванието на генерал Липранди по България“; „Историята на дунавските българи“ от Иловайски; „Кремуций Корд“ от Н. Костомарова и много още други.

— Засега покрай другите ни занятия отделяй по няколко часа на ден да преведеш на български аритметиката на Михайлова — казал Каравелов. — Тя не влиза в нашата задача, но Х. Данов се моли да му преведем няколко учебници от руски, с които хем ще да подпомогнем нашите училища, хем ще да излезе някоя пара за дневна прехрана.

Ботйов кимнал, че е съгласен. И почнал превода на поменатата аритметика, за да докаже, че се е покаял. Тая аритметика носи заглавие: *„Уроци за първите четири аритметични правила и за счетовте, от Михайлова (превод от руски), издава книжарницата на Х. Г. Данова и С-ие в Пловдив, в Русчук и във Велес, 1873 г., печатница на Г. Иванова, стр. 112, цена 7 гроша.“* Тя е била предназначена за българските училища в Турско. Читателите ще да помислят, че Ботйов сериозно се е разкаял вече да не бъде Ботйов и че оттук нататък само ще да слуша и ще да се занимава; че най-после, за да си отвори врата и за в бъдеще, ще гледа с четири очи, щото да се препоръча с първия си труд както Каравелову, така и Данову, т.е. да го почетат и втори път. Далеч такава клевета от нашата махала! Ботйов е това, не други.

Докъде края преводът на аритметиката е вървял добре. Нещо повече. Преводът, примерите и упражненията са така нагласени, като че четеш роман. Те заключават в себе си и география, и етнография, и правописание, и характеристика, и пр. Тук не е сакат и сляп превод. И в сухите цифри и правила Христо е оставил блясък от своя талант, от своята калоферска оригиналност. На свършване, в рубриката „Задачи за упражнение“, той се сетил, че е Ботйов, че е решен да умре за своята

идея, че не трябва да остане сух и в тоя строго специален предмет. Като се е наблягал, че заглавието *аритметика* ще да бъде гарантирано от всякакви цензури и подозрение, взел и нахакал следующите примери на най-крайната коричка:

„Султанът има 800 жени, които всяка година се умножават със 75. Колко е достигнал харемът на негово величество в разстояние на 10 години?

Асен и Петър освободиха България от игото на гърците в 1190 г. След 206 години Българи падна под властта на турците. В коя година отечеството ни изгуби своята свобода?

Един селянин карал за продан в града 16 кила жито, заспал на пътя и черкезите му откраднали 5 кила. Колко кила са останали на селянина?

Турците покориха Сърбия в 1459 година и владяха над нея цели 371 години. В коя година Сърбия доби свободата си?

Мохамед II превзе Цариград в 1453 г. Днешният султан Абдул Азис се възкачи на престола в 1862 г. Колко години има от превземането на Цариград до възцаряването на Абдул Азиза?

България падна под властта на турците в 1396 година. Колко години тя добрува под сянката на султаните? (До която година искате.)

Борис, цар български, приел християнската вяра в 862 г., а Владимир, княз руски, в 988 г. Колко години българите са се покръстили по-напред от русите?

Турската държава за 1873 г. е имала 20 637 210 лири приход, а разход 21 404 450 л. В разхода влазят и разноските за народното просвещение, които са били 82 025 лири, в цивилната листа на н.в. султана, която е 1 126 840 лири повече, отколкото са разноските на просвещението. Намерете: колко лири са не достигали на държавата в 1873 г. и от колко лири се състои цивилната листа на н.в.?“

Току подир тоя пример за негово величество султана следва следующият:

„Свинята се праси 2 пъти в годината, средно число по девет прасета. Ако имате 12 свини, то за две години колко щат да станат, ако половината от опрасените първата година се опрасят и те два пъти през втората?“

Няма никакво съмнение, че този пример за свинете е турен нарочно подир примера за султана за подигравка и насмешка.

Аритметиката излязла от печат, но нито Каравелов имал причини да я разглежда, нито пък сам издателят ѝ Х. Данов. Аритметика, кой се интересува от нея? На един пловдивски учител, мислим паднала тая чест, който случайно взел учебника и щом прочел за свините, турени наред със султана, за годината, когато България и Сърбия си изгубили свободата, и пр., огледал се да няма някой наоколо му и скоро се затекъл в книжарницата на Данова. Същата нощ книжарите си направили сами обиск, като унищожили всичките екземпляри. Данов написал твърде горчиво писмо на Л. Каравелова, като му казал, че той щял да запали такава свещ нему и на българските училища, което не би били в състояние да направят и най-заклетите на България врагове. Каравелов се възмутил и взел да прегледа аритметиката, от която се уверил, че първият има право. Дошла работата до нашия преводач, поискал Каравелов от него обяснения.

— А бе, Ботйов, аджадисай ме най-после, джанъм! Не ми ли стигат други бели, ами и от тебе да тегля? Не е ли срамота и от хората, не е ли жално и за този човек (Данов), който ни е почел като хора и който ще ни плаща? — викал Любен и искал обяснения.

Ботйов и обяснения за подобни работи. Той отворил уста пред Каравелова и така охотно се засмял, щото Каравелов го гледал, сърдил се, ругал, а най-после и той се засмял.

В същото това време, пак по настояванието на Каравелова, той започнал хумористически вестник под названието *Будилник*, който се печатал в печатницата на „Свобода“, т.е. на Каравелова. Първият брой е излязъл на 1 май 1873, на среден формат, с карикатури. „Будилник“ ще да излазя — е казано в заглавието — три пъти през месеца — веднъж с карикатури и два пъти без карикатури. Цената в Румъния за година е 12 фр... Писма, дописки и пари се изпращат до Х. Б. Петкова, улица „Вергулуй“ № 32. Редактор е подписан: Х. Петков. Начело под

заглавието на вестника има такава една картина. Ръка държи една камбана с голям топуз, който удря. От права страна е полумесецът, а под него се виждат да бягат един през други хора, българи, с издигнати ръце, като че ги поливат с гореща вода. Най-отзад бяга един поп така в безпорядък, щото расото му хвърчи. На лява страна се подават шиповете на слънцето, гдето така също българи, нападали по гърба си, дигат ръце и крака. Всичко това от гърмежа на камбаната. На четвърта страница са изобразени три карикатури. Първата представлява Турция за Виенското изложение с тоя надпис: „Османската империя отива на Виенската изложба заедно със своите щастливи поданици, т.е. с Антима IV (вселенския патриарх) и с Антима I (нашия екзарх).“ Най-напред върви един турчин с кофа или ибрик в ръката; подир него друг турчин, с фес, от цивилизованите, който има само глава човешка, а тялото му е хрътка. Това чудовище, половин човек и половин хрътка, носи на гърба си султан Азиза, повит с пелени като дете. Сетне иде на ред един турчин от старите, с голяма като шиник гъжва, който носи в ръцете си една пията, на която е написано „пилаф“. До него стои един арапин, устните на когото приличат на тютюнева табакера. Това първото отделение на групата. Второто отделение носи гръцкия патриарх. И той направен на малко дете, един грък с моралийски фес го носи върху една табла, а подир следва друго едно паликаре с фустанела, което носи на главата си светата комка. Най-подир е отделението на нашата екзархия. Сам екзархът с патерица в ръка и със завързани очи, а един дрипав българин му сочи с ръка да следва подир първите отделения. Над главата им се вие знаме с рак по средата; знамето се държи от един човешки скелет, върху гърдите на когото има написано „Напредък“. Втора фигура е една кола, затворена като ония, с които хващат кучетата по големите градове. Вътре са затворени двама владици, седнали един срещу други, над колата стърчи камбана, наоколо стоят попове и граждани с цилиндри, а един цилиндралия с прът в ръката ходи да лови деца да ги запира в клетката. Самата кола се тегли от един дебел чорбаджия с фрак, комуто на корема е написано „чувство“, а на задника — „ум“. Третата фигура е български даскал с тояга в ръка, който бие своите ученици.

Програмата на вестника в първия брой, на първата колона е следующата:

„О, tempora, o, mores!“ Седя и се чудя — защо човек се сърди, кога му речеш: магаре, свиня или вол; и не се сърди — дору още се радва, — кога му речеш: пиленце, гълъбче, славейче, дору още котенце и теленце? Дали славеят принася повече полза в обществото на човеците, отколкото благородната свиня, тази производителна сила в природата на животните, на която само като погледне човек, наумява му нещо аристократическо, нещо възпитано и на дължина, и на широчина? Дали пилето има повече мозък, повече ум, отколкото почтеното магаре, този философ не само между животните, но и между човеците? Или пък гълъбът е по-непорочен и по-достоеен в нещо от скопения вол, туй подобие на нашия търпелив народ? Но иди и речи такава дума на нашите, например (ний все с примери ще говорим), литератори, поети, вестникари, чорбаджии, учители и прочии раби божии, та виж какво ще ти се струпа на главата от всичките тези труженици в полето на глупостта. Музикословеснейшият господин Пишурка за честта на музите и на неговата „госпожица правда“ и „мадам Кудкудячка“ ще те повика на дуел, или, поетически да кажа, на полето на честта. Мудроглупейшите и изряднейшите последователи на нашия Сумароков (нека се не сърди г-н Войников, че му дадохме това име. Сумароков е малко по-долен поет от великия Тредяковски) — почтените господа Пърличев, Сапунов, Пискюллиев, Оджаков, Станчов, Фингов, Деревеев (у-ху!), щурците на Блъсковото училище за мишките и всички ници духом и богати глупостию, — всички ще те потеглят, щеш не щеш, на съд пред парнаските богове, дето, разбира се, председателствува философът с дългите уши; а други, за кои истината не е тъй тежка и горчива, сир. онез табан-суратларъ, на които и в очите да плюеш, те ще казват, че е божа росица — каквито са благородните напр. Иванчо х. Пенчович ефенди, Христо Арнаудов ефенди, Никола Генович ефенди, сладкото перо Михайловски, учителската фабрика Груев, синът на Мита Патката Павлов, сиамските братя Балабанов и Овчов, букурещката „Добродетелна дружина“ за обиране на умрелите и все и вся дебелокожа породица чорбаджийска — всички ще кажат: „Оставете тоз чапкънин: човек без работа, заловил се да ни гложде цървулите и да маскира пречистите ни лица, създадени по образу и подобию божию. А! Незлобливи пиленца, гълъбчета, славейчета и теленца! «Будилникът» не ще бъде тъй глупав, защото не му е изпила още

кукувица ума, като на «Звънчатий Глумча» (глупчо трябвало да се каже), и тъй безбожен като покойния «Тъпан», та да унижава умните, полезните и трудолюбивите животни с вас, подвижници на пицеварението. «Тъпанът» беше омаскарил веднаж една магарица, като казваше, че тази почтена майка родила букурещките български нотабили; но за туй и господ го наказва, та нема рахат и на оня свят. «Будилникът», който знае, че страхът от бога е начало на премъдростта, а почетта към старите — начало на добродетелта, ще се пази като от огън от такива неща — да унижава животните. Неговата програма ще бъде: да гуди всяко нещо на мястото му и всичко да краси с боите му. А ако има нещо общо между споменатите в тая молитва раби божии и животни, то българският зоолог и доктор (ъ-хъ! доктор ами?) Начо Планински, който беше написал едно време «Зоология за българите», нека се потруди да реши тази велика задача, този всемирен въпрос, та на куковден, когато се напечати тази книга, да види ученият свят какво ще рече «Зоология за българите». Дотогава ний ще се препираме, че нито Генович, нито Найденов имат нещо общо с животните и с човека. И наистина, какво общо напр. между занятията на магарето и работата на ефендите и черибашият? Философът с дългите уши носи на гърба си: дърва, вода, брашно, хора и с това принася голяма полза, а ефендето издава органа на шпионите «Турция», а черибашият — органа на идиотите «Правото», и с това приносят вредя; философът върши само онова, що може, а черибашият всичко, що не може; магарето никога не лъже, а ефендите го е срам да каже някога право; магарето пости и затова ще отиде в християнски рай, Генович яде пилаф и ще отиде в кочината на Мохамеда, а черибашият, който в турско село държи рамазан, а в българско яде сланина, той на оня свят ще яде от коритото на Гилдебранда.^[2]

А-ха! Има едно нещо, за кое, ако се улови българският зоолог, ще може да обори мнението ни. То не е тъй важно, та можехме да го премълчим, но «понеже, обаче сърцето ми плаче за моя народ», както казва г-н Великсин в едно стихотворение, ще кажем: юларят! Юларят и самарят! «Звънчатий Глумчо», вместо да говори глупости, добре би сторил да прикачи юларя на ефендите, а самаря на черибашият, па хайде като сюрюджия на изложбата във Виена, та да видят и европейците какви стоки има българският народ, когато едни наричат «немци на юг», други — «английци на восток», а той не е друго освен

вол в хомот, роб на бръснатата глава и на калимавката, роб и сам на себе си.“

Първият и вторият брой са излезли редовно, но до 3-и кризата се появила, защото е поместено следующото известие от редакцията:

„Будилникът“ позакъсня, но не по наша причина, а по причината на пощата и книжарницата, отдето купуваме книгата. Власи! Не разбират български, та да им разправиш, че трябва да дават и те книга и марки тъй, както даваме ние вестници. Книжаринът, види се, разбира, но казва, че няма такава книга, каквато искаме ние — на юнашка.

Затова молиме нашите настоятели да ни явят: де колко спомоществователи имаме, а нашата че-че-че-честна публика да... тя знае какво — да имаме с какво да вадиме *очите на власите*“.

„Будилникът“ е умрял твърде скоро от собствената своя смърт по тая единствена причина, че не е имало редакторът му с що „да вади очите на власите“. Ние имаме на ръка само три броя — 1-и, 2-и и 3-и. Дали повече броеве са излезли, не може да се знае положително; ако и да е излязъл, то е само един брой. И в тия три броеве изобилствуват стихотворения, както и в браилската „Дума“. Между другите, повечето сатирически, напечатани са известните „Патриот“ и „Гергьовден“. В третия брой е началото на един прекрасен разказ под заглавие „Това ви чака“, който ние поместваме в литературната сбирка на настоящата книга. И след прекратяването Ботйов продължил да се навърта при Л. Каравелова и в печатницата му. Макар и против волята му, почти насила, но все работил той, било с вестника, било в отделни преводи, като „Разкази на старовременните хора“, „Произхождението на дунавските българи“ (от Иловайски) и пр. Коректурата и поправянието на дописките, които идели за „Независимост“, се вършели от него.

А що е той получавал за своя труд? Нищо. Само една прехрана. Па е въпрос, дали е имало и у Л. Каравелова да му заплати повече. А Ботйов да седне да се пазари, да се условия за пет и десет, това било престъпление за него. Любен имал само една стая, която му служила и за спалня, и за гости, и за писалище, и за всичко. Зимно време, като ставал заран, до гърба му се натрупвало няколко пръста сняг. Така живеел господарят, а Ботйов, който нямал на нищо съдружество, по само себе си се разбира, че на по-долно дередже трябвало да стои. Сред печатницата имало една стълба, която водела на втория етаж на

заведението. Тоя етаж бил таванът, без прозорци и без нищо, което да прилича на жилище. Там заедно с всичките работници си отпочивал и нашият херой от самите дневни трудове. Цяла нощ на тавана шум до бога се чува. Около малката ламбичка насядали всичките работници и слуги, всичките мълчат, а Ботйов само приказва за такива работи, които се нравят на подобни хора и ги карат да не заспиват до среднощ. Л. Каравелов, който си бие още ангелите с перото в ръка, отвори вратата и вика:

— Христо! Млъкни бе, джанъм! Млъкни, че аз пиша. Аман бе, кардаш, тая твоя уста няма ли се затвори?

Доктор Чобанов, един от близките приятели на Ботйова, като гледал мизерното му положение, подействувал и го принудил да стане учител в Букурещ на българската колония. Той отказал с извинение, че ще да има на главата си чорбаджии, с които не е на мнение да живей. Най-после се съгласил. Тогавашното училище се помещаваше при българската капела. Месечната плата на Ботйова била около 70–80 фр. на месец.

От тая епоха на неговия живот, 1874 г., ние притежаваме само следующето негово писмо, което показва, че в някои работи той става доста уверен:

Букурещ, 22 септември 1874 г.

Побратиме Драсов!

Писмото ти от 11 септември получих, но не можах да ти отговоря тутакси, защото бях затрупан твърде много с работа. Радвам се, че си здрав, но и аз те не бръсна. Делото отива зле, ако аз и да си изпълнявам обязаностите по възможност. Мушкам, но кого? И тия ли, които са избрани да мушкат? Когато замина оттука К. Цанков (избраният), то му дадох билети, за да даде в Браила, в Галац и в Болград и му наумих решението на събранието — да се събере едно количество от 20 лири и да се изпроводи на отсрещните да си завършат работата. На 20 септември и аз получавам писмо из Браила, в което ме съдят, че им не изпращам билети. Това ще да каже, че Цанков е забравил не само решението на събранието, но и ума си под полите на някоя фея.

Както и да е, работата ще да се поправи, но защо ми е, когато ние още от пръв път се показахме неточни в изпълнението своите обещания! Аз писах в Галац и питам Рафаила приемал ли е той билети или не и ако е приемал, завършил ли е някоя работа; но нямам още отговор. Из България така също нямам никакво известие. Там трябва да са пиени или заспали. Днес им пиша пак — дано ги събудя. На Панайота (войводата) още не съм писал нищо, защото се боя да го не излъжа някак си невинно. От всичките ч.к.р. само Слатина се показва малко по-деятелна. Колкото за Гюргево, сега чакаме да видим какво яйце ще да снесат. След малко време ще да ти пиша пак.

Питаш ме решил ли съм се да взема изданието на вестник „Независимост“, или се боя. Какво да ти пиша? Аз се, байновата, боя, защото е неприятно нещо да спи човек по водениците и да мисли, че това прави за отечеството си. А аз съм изпитвал тая неприятност едно време, когато се бях положил на обещанията на знаменития патриот (който сега ще да се потурчи) Войникова. Но ти ще да кажеш, че в такива случаи човек не трябва нищо да жалее. Добре. Нека ме обвини някой в користолюбие и нека каже, че аз не съм презрял даже и това, с което съм можал да бъда много по-полезен на отечеството си. Самоволната сиромашия уби и таланта ми, и живота ми, и родителите ми. А каква полза аз принесох на отечеството си? Никаква. Наистина, най-голямата добродетел в света е любовта към отечеството, но какво да правиш, когато са малцина ония хора, които да разбират, че тая добродетел естествено е основана на друга — на любовта към ближния? У нас е така: останеш без парче хляб, то ти си слуга, а станеш ли слуга, то ти си роб и тебе се не дава да работиш нищо човеческо, нищо самостоятелно. Ти трябва даже нищо да не знаеш. Това съм аз изпитвал и затова се боя да оставя училището и да взема вестника. Но между думите боя се и не ща има голяма разлика, затова пиши ми и посъветвай ме какво да правя. При мене са и двамата ми братя, за които няма кой други да се погрижи освен мене. Каравелову не пиши, че съм се оплаквал от съдбата си. Той не може да ми помогне, защото и той е като мене. Допъти повече. Прощавай.

Ботйов

Между другото, писано от него в „Независимост“, което е мъчно да се отдели, освен стихотворенията той написа още няколко писма под заглавие *Послание от небето*. Тия писма са написани по повод смъртта на известния български оригинален патриот Н. Д. Пандурски, родом от Трявна, а емигрантин в Букурещ. Нему се дължи издаването на ред патриотически картини: за Хаджи Димитра и Стеф. Караджа, за Тотя, за Ангел Кънчев, влизанието на Симеона в Цариград и пр., които картини имаха своята епоха. Оригиналността на покойния се състоеше в това, че той псуваше постоянно кого где завърне, натриваше се около големите хора, искаше да знае тайните на народното дело, па никой му не казваше по причина на сприхавия му характер и обичая му да разгласява всичко, щото чуе, не с лоша цел, разбира се.

Един път, когато щяло да става събрание от множество представители на революционните комитети, Пандурски подушил това и цял ден припкал ту до Каравелова, ту до Ценовича и други — да пуснат и него. „Моля ви се, моля ви се, покажете един като мене, който да е заслужил това на България със своите картини?“ — говорел той.

Не го приели. В зданието, гдето ставало събранието, сиромашът обикалял като луд. Най-после намерил една стълба, възправил я под прозорците, които, като лятно време, били отворени. Без да го съгледа някой, надникнал в стаята на събранието и извикал колкото си може:

— Всинца сте магарета!

Това казал той и одраскал из стълбата надолу, да го не достигне някой; но никой се не мръднал, тъй като знаели кой е Пандурски, само се изсмели.

Друг един път, на Св. Кирил и Методия, гдето били събрани на угощение всичките българи, станал и Пандурски да пие наздравица. Изправили се на крака всичките, но примират от смях, като гледат дребния Пандурски, че и той ще да говори реч. „Господа!“ — казал той и се спрял, по причина че не му идело на ума какво да каже понататък. Още по-голям смях в публиката. „Братия българи!“ — повторил той подир няколко минути и пак замълчал. Смяхът се подигнал вече официално.

— Вагабонти и подлеци! — извикал Пандурски и станал невидим.

На погребението му се стекли всичките български емигранти в Букурещ, гдето бил Каравелов и Ботйов. Усопшият, в смъртното си

състояние, пак възбуждал смях в присъстващите. Станало въпрос дали с поп да го погребат, или просто така, защото той не обичал яко поповете. Ботйов взел на себе си грижата той да замести попа. Като го погребли, на гроба му писнала една гайда и се изиграло едно хоро, всичките се напили за „бог да прости“. После това произшествие вече Ботйов написа „Посланията от небето“, гдето той излива своите саркастически ядове на всичките обществени несподи и деятели, разказани уж от устата на покойния Пандурски.

[1] Според К. Тулешкова това съдилище било фокшанското. Ние не спорим. ↑

[2] Германският поет Хайне видял на оня свят, че папа Григорий VII ядял из едно корито човешки лайна. ↑

IX

Година и повече време след дохожданието на Ботйова в Букурещ случи се твърде важно събитие в средата на революционната емиграция. Л. Каравелов, душата на новите революционни идеи, стълбът на техните действия, представителят на централния комитет и пр., и пр., избяга от политико-революционното поле, сложи своето четиригодишно знаме. Вестникът му „Независимост“, органът на революционните движения, престана окончателно на 12 октомври 1874. Това преставане не е случайно, не е по нужда и от нямане на средства, както са умирали вестниците на Ботйова. То е обдумано, скроено отрано и предрешено. „Аз съм принуден от самите обстоятелства да напусна досегашното си занятие“ — се говори в известието за спирането, което се отнася не просто само към читателите или абонатите, а и към българския народ. Тия „обстоятелства“ не са друго нищо освен отчайването на Л. Каравелова, че делото, в което той е имал толкова вяра и надежди, делото на революцията, дало толкова много жертви, а полза никаква. Обесванието на Левски, на Общия, убийството на А. Кънчева и други още много произвели в уморената душа на писателя твърде горчива реакция. Пожелал той да си отпочине, да се впусне в друг род деятелност, по-мирна и по-привлекателна за него може би. Той поиска да стане чист литератор, с която цел основа и издаде наскоро, 15 януари 1875 год., книжовното списание „Знание“, познато на всички читатели.

Естествено, че нашият херой трябваше да бъде повикан да завземе неговото място, да ръководи публичното мнение в революционните сфери. Сам Л. Каравелов го е поканил да продължи деятелността на в. „Независимост“, като му отстъпил и своята печатница. И така, два месеца след оттеглянето на Каравелова от политическото поле, след спирането на в. „Независимост“ появява се на бял свят последният негов революционерен вестник „Знаме“. Първият брой е излязъл на 8 декември 1874 г. на среден формат, а не каквито бяха „Думата“ и „Будилник“. Вестникът излиза веднъж в

неделята — неделя, цената му е за България 17 1/2 фр. Програмата му е като оная на „Свобода“, „Независимост“ и на неговата „Дума“. Той сам казва в първия си брой, че ще да служи на ония същи идеи, на които е служила „Независимост“, с тая само разлика, че вместо да води война с оная партия, с която се е борила „Независимост“, той ще да бъде по-деликат.

Ето програмата му:

„Dreptulù de a vorbi aci l'amù de la tarra ear nu de la domnià vostrà; ve rogu dar sa'mi respectati cuvantulu!“

L. Costin

„Правото, за да говоря тука, ми е дадено от отечеството ми, а не от вас. Моля ви да ми почитате думите!“ Тия думи е изрекъл един от румънските депутати в камарата в 1872 г., когато партизаните на правителството повдигнаха шумотевица и поискаха да заглушат гласа на справедливостта и негодуванията на патриотизма. Тия думи повтаряме и ние днес, в началото на своята журнална кариера, когато „Независимост“ после дълга и упорна борба против настоящата горчива съдба на нашия народ каза своята последна дума и с достойнство слезе от трибуната, и когато ние, уверени, че посеяното на нашата народна нива семе рано или късно ще да принесе своя плод, не можахме да отстъпим пред необходимостта да се подкрепи идеята за нашето освобождение и решихме се да развием „Знамето“ на нашата революционна партия. „Добре, добре!“ „Но към кого именно отправяте вие гореказаните думи на румънския патриотин?“ — ще да попитат някои от нашите читатели. Към вас, господа, към вас, отговаряме ние и бързаме да се обясним. Нашият нещастен български народ няма камара, няма трибуна, отдето да изкаже своята воля, своите нужди и своите теглила. Единственото негово средство в това отношение се явява неговата журналистика.

Но кой от нас не знае в какво жалостно положение се намират нашите цариградски вестници и каква незавидна роля е играла по-голямата част от нашите емиграционни публицисти?

Ако погледнеме с безпристрастно око в стълповете на нашите цариградски хавадиши, то от първия поглед още ще да се убедиме, че под дебелия сянка на босфорските идиоти друго нищо не може да процветява освен политическа лъжа, литературна подлост, дипломатическо раболепие и всякакви други верноподанически

добродетели. „Елате, казват нашите доморождени политици-патриоти на народа, елате да обиколим престола на н.в. султана и да запеем песента на Лазаря... Трохите, които падат от държавната трапеза на нашия милостив баща, стигат, за да се подкрепи историческият стомах на нашия народ, стигат, за да се поддържа неговото етнографическо съществуване на Балканския полуостров, стигат, за да се осигури неговото политическо бъдеще между другите южни славяни.“ А народът? Народът продължава да прекарва с християнско смирение дните на своята безконечна страстна неделя, брой часовете на своите несносни страдания и чака възкресението на мъртвите... Но дванайсетият час е вече настанал и той все още се надее за милост от своите тирани и все още вярва думите на своите сити и самозвани предводители, че новият живот, когото те основават на някакви си неизвестни дуалистически начала, ще да дойде постепенно заедно с науката и с образованието. Благих надежди и похвални намерения! Но да видиме до каква степен те постигат своята цел.

Ние сме съгласни, че както окото е необходимо за светлината, ухото за звука, а разумът за разбирането и най-простите истини, така също науката, образованието и развитието са необходими за който и да е народ, за да достигне до известна степен на своето благосъстояние; но за всичко това са необходими такива условия, които, за нещастие, у нашия народ не съществуват. Вратата на нашия обществен живот зее и въпросите, които е изработило човечеството в продължението на цели векове и които нашият народ е проспал под петите на азиатските варвари, влизат в нашата обществена къща заедно с вятъра и заедно с него излизат, без да оставят каква-годе диря в нашето безвиходно рабско положение. Народът, притиснат и нравствено, и материално, не обръща почти никакво внимание на това, що произхожда около него; оре своята обляна с кръв и със сълзи земя и едвам ли счита себе си за нещо по-горно от своя добитък. А ако понякогаш, и да се появява у него стремление да излезе из това скотско състояние, то това стремление се не простира по-нататък от онзи инстинкт, по който и волът желае да строши хомота, и птицата да изхвъркне из кафеза, и рибата да изскокне от мрежата.

Разбира се, че при такова едно безотраднo положение на нашия народ длъжността на всеки честен и способен патриот е да се поддържа и да се развива тоя инстинкт. Но в това отношение нашите

цариградски патриоти-журналисти изпълняват ли своята длъжност? Колкото и да е прискръбна нашата присъда, ние ще да отговорим отрицателно. Цяло половин столетие вече става, откакто ние броихме епохата на нашето възрождение, и при всичкия видим прогрес в образованието и в развитието на известна една част от народа ние, при всичкия си оптимизъм, не можеме да забележим решително никакво улучшение в негова многострадален живот. Коя е причината на това? Причината е тая, че както за всяка една личност отделно, така и за цял народ въобще преди всичко е потребно такова едно условие, което човечеството нарича свобода и за което и у нас даже е проляна немалко едно количество кръв и мастило. А ако е това така, то как щем ние да придобием този неизбежен и досега още ненапълно разбран атрибут на човеческото щастие? Чрез наука ли? Чрез образованието ли? Или чрез оная просяшка песен, която са пели, па и досега още пеят множество поробени и образовани народи?

За да отговорим на този въпрос, ние сме длъжни да се обърнем към нашата емиграционна журналистика и да разгледаме какви средства за спасение са приписвали на народа нашите патриоти и доколко добросъвестно са изпълнявали те своята свещена обязаност към отечеството си.

От началото на 1867 година, когато първият български революционен комитет издаде своя знаменит мемоар, с който се свършваше дейността на покойния Раковски, и до днешния божи ден в Румъния са се издавали в различно време повече от 10-на политически вестници. Ако разгледаме с особено внимание както дейността на комитета и на някои и други отделни личности, така и направлението на гореказаните вестници, то твърде лесно можеме да се убедиме, че и между тия нови политически течения са съществували няколко различни и даже съвсем противоположни методи. Хигиенистите из комитета, хомеопатите из своите кантори и гимнастиците из кафенетата при всичкия свой умствен и материален капитал и при всичката своя широка програма, наместо да пристъпят до радикалното лечение на народа, т.е. наместо да отрежат от неговото здраво и читаво тяло гангренната част на босфорската болест, те се заловиха да излагат своята неизпълнима диета в различни брошури, мемоари, адреси, прокламации и др.т. и най-последно, след безполезния моцион на четите в 1867 г. и след необмисленото кръвопускане при

Върбовка те резюмираха почти всичката своя политическа медицина в девизата на безцветния и продадения по-после в. „Народност“, която ни учеше на чист български език, че „само праведното удовлетворение на народностите ще да оздрави всеобщия мир“. Разбира се, че всичкото това учение не беше друго нищо освен една смела дуалистическа безсмислица, която трябваше непременно да изчезне като сапунен мехур, без да принесе каква-годе съществена полза на народа.

И наистина, напразно хористите на това учение, представлявани от „Отечество“ и от „Дунавска зора“, посягаха да уловят наследника на Мохамеда за ухото, да го доведат в Търново и да го венчечат за престола на Шишмановците; напразно те затваряха очите си пред истината и тропача по чуждите врата за помощ и за милостиня. Народът, който знаеше, че никой не дава на слепците нито злато, нито сребро, а дава им такива строшени, изтъркани и калпави монети, които нийде вече нямат никаква цена и които в калпазанското царство на банкротите се наричат гюлханета, хатихумаюни, хатишерифи, фермани и др.т., преклони главата си пред необходимостта, оплака няколко стотини свои жертви и задоволи се с решението на несъвременния вече черковен въпрос. Хористите извикаха: „Да живее тиранинът!“, свиха своите разноцветни знамена и завещаха на народа „да работи и да се надее“, да се учи и да чака или, с други думи, да мълчи и да робува. Видеше се, че после тая епоха, т.е. после решението на черковния въпрос, всичко трябваше да млъкне, всичко трябваше да се помири с нещастната съдба на българския народ и всичко трябваше да влезе в своя плесенясал петивековен гроб.

Но не тъй излезе. Оная здрава част на народа, която се беше откъснала от неговото живо и изранено тяло и която, разбира се, не можеше да гледа на неговите безчовечни страдания през призмата на дуализма, улови своя анатомически нож и под защитата на „Независимост“ събра своите сили в особен лагер и пренесе почти всичката своя деятелност над трупа на „болния човек“ и над тялото на страждущия български народ.

„Кръв, кръв! Кръв трябва да се пусне и на едина, и на другия! — извика тя в оная темна нощ, когато просяците, на един ред със страждущите, пируваха около трапезата на екзархията и не обръщаха

никакво внимание даже и на сами себе си. — Единът трябва да умре, а другият ще да вземе своя одър и ще да тръгне в пътя на прогреса.“

Разбира се, че тонът, с който се излагаше така ясно учението на нашите радикалисти, оскърбяваше чувствата и деятелността на хигиенистите и те не приеха да вземат участие в общия консилиум за българската свобода. „Независимост“ захвана да негодува и излея всичката своя жлъчка както против тяхното учение, така и против самите тях. Но нямаше какво да се прави. За репутацията на революционната партия и за успешното разпространение нейните идеи трябваше или да даде друго направление на своите убеждения, или из горещата си любов към народа да слезе от трибуната на своята партия. Тя предпочете последното и даде похвален пример за честност и за постоянство. Ние ѝ ръкоплещим.

И така после преставането на „Независимост“ на хоризонта на нашата журналистика не остана почти никаква възможност, за да могат да се изказват болките и страданията на нашия народ; не остана почти никакво средство, за да се поддържа онзи революционен дух, който е покрил вече нашата народна нива и който от ден на ден чака своя жътвар...

Какво трябваше да се прави? Да се мълчи ли? Но мълчанието би било престъпление за всеки един човек, който обича себе си, народа си и отечеството си.

И ето, в името на тая любов ние развиваме своето „Знаме“ и без никакво угризение на съвестта си, без никаква злопаметност и без никакви задни мисли подаваме ръката си на всяка една честна и патриотическа душа.

За интереса на общата цел ние оставяме настрана всякакви лични страсти и нападения и всичкото свое оръжие ще да употребим против враговете на нашата пълна и съвършена свобода; с една дума, ние ще да служим на оная съща идея на която е служила и „Независимост“, но с тая само разлика, че с ония съществуващи вече у нас партии, с които тя е водила постоянна и непримирима война, ние ще да употребим тона на помирението и ще да бъдем колкото е възможно по-деликатни. Разбира се, че ако нашите убеждения намерят отзив и съчувствие между нашата многочислена емиграция, то нашата обща цел ще да бъде, като-речи, постигната; а ако думите ни се посрещнат със смях и с шумотевица, то и ние ще да се помирим с

общата съдба на нашите емиграционни публицисти и ще да повториме думите на апостола Павла, които е повтарял в страшните години и нашият първоучител св. Методий: „Не сяду я на совете злых и с злодеями не пребуду, а примкну к невинным и окружу олтар бога моего.“

6-и брой на вестника му бил излязъл вече, когато той пише на своя приятел Драсова следующето писмо, което най-ясно определя положението му:

Брате Драсов!

Ако да би ти знаел в какво положение съм се намирал досега, то никак не би ми се сърдил, че не съм ти писал досега. Едвам сега съм се пооправил малко нещо. Учителството съм оставил още от ноемврия и на мое място е брат ми Стефан; това е добро, от една страна, защото ние сме тука три гърла, които трябва да ядат. Брат ми дойде с намерения да отиде в Прага и си свърши науките, но принуди се да остане учител! Аз криво-ляво следвам вестника и както виждам, приема се добре от нашата емиграция. Не зная само аз отговарям ли на нейните надежди. Ако аз да би бил малко по-свободен и по-спокоен, то барем първите членове щяха някак си да бъдат по-обмислени. Освен вестника аз имам и други главоболия. А не мога да бъда машина. Отсреща ми се обещаха да ми намерят един или двама дописници, но — нищо! Мълчат си хората.

За „Мацини“^[1] у нас има 370 абонати. Вчера съм ги привел в ред. Трябва сега да се види колко има у Д. Попова и у тебе, пък да се турне книгата под печат. Само едно ще да ти кажа на ухото: ти трябва да подканяш Каравелова, защото той сега има много работа в печатницата, та не зная как ще да я печати. А тая книга би трябвало скоро да излезе. Моят Липранди^[2] замръзна.

Редакторът на *Знание* е Каравелов. Тая работа ще да отнеме много сили, много надежди и ще да отвлече донейде вниманието на емиграцията. Но пак нищо. Няма какво да се прави. Сиромашията е престъпление.

Да ти разкажа сега за събранието. Отсреща и оттука дойдоха доста лица, но без никакъв резултат на работата си. Лицето, което обхожда България (Стамболов — р.) — нямаше го. Мнението на Каравелов и на Адженова беше да се избере едно пълновластно лице из България, само да се споразумява с тях, само да основава комитети,

само да влиза в споразумение с държави и с правителства и само да управлява и администрация, и финансовата част на централния комитет. Това възбуди ропот и недоверие у отсрещните и отчасти у отсамните, което се изяви след малко време. Когато дойде Стамболов, то той ни разказа всичко за отсреща (работите там вървели добре), но отиде си някак си недоволен. Той искаше разпространението на *Знание*, за да може да обикаля България, но то му се не даде. Той имаше малка нужда за пари или нужда за малко пари, но не намери. На събранието се избра една комисия, която ще да приведе в ред отсамните работи до 1 март, която ще да свика пак събрание и която се състои от: Л. Каравелова, Цанкова, Адженова, Тома Пантелеева и от едно отсречно лице. Пантелеев е оставил мене на своето си място. Из Браила не дойде никой — види се, че има някаква сръдня. Това ти пиша, но не зная да не съм излъган в своя песимистически възглед.

Стамболов дава добра надежда, та не зная — може на 1 март да се яви нещо по-сериозно. Тогава непременно трябва да дойде и Панайот. Ако можеш, ела и ти. Без тебе и без г. Панайота няма нищо пак да стане. Твоите бележки за устава и др. се не разгледаха даже. Мен не идеше да ги предлагам, а други не намери това за нужно.

Прощавай, че ти пиша така неразбрано и невежливо. Аз те благодаря, че ти барем ме насърчаш и че Стамболов ме само обича. Той ми се обеща да може барем 30–40 листа да разпространи в България от вестника. Сега пращам само 20. Пейов не пише, а в България работите вървят добре. На събранието! На събранието! Тогава трябва да се говори. Брате Драсов, потърпи и ти дотогава, пък ела, ако можеш. Пожертвувай времето си, ако то и да е твърде скъпо.

И как се пак случи! Когато имам най-много работа, тогава да ти пиша. Ей сега приех писмото ти от 16 януари.

Бъди здрав, весел и все с тия чувства.

Букурещ, 20. I. 1875 г.

Твой *Ботйов*

Забележителна е тая последователност у Ботйова, както ще да видят читателите, че във всичките си писма той говори, че все е занят и разхвърлян, все ненавреме получавал писмата; но имало надежда, че занапред ще бъде нареден и добре разположен. А това желаемо време всякога е бягало от него или, по-добре, той бягал от него.

До 11-и брой, т.е. до 16 март, вестникът е печатан в печатницата на Л. Каравелова и съчинението на този последния под заглавие „Записки за България и за българите“ се е печатило в „Знаме“ на подлистник. После този брой е произлязло вече известното скарвание между двамата деятели и едномисленици. В същия този брой има такова едно обявление: „По причина на някакви си частни недоразумения с притежателя на печатницата «Свобода» ние сме принудени да печатим листа си на друго място.“ После се известява, че скоро в „Знаме“ щял да има своя печатница. Това скарвание с Л. Каравелова се тълкува различно, но според нашите изследвания то се е състояло горе-долу в следующето. Първо, че Каравелов не допуснал да се печати в „Знаме“ безплатно в печатницата му, за която Ботйов доказал, че е народна, принадлежи на центр. револ. комитет, следователно „Знаме“, като заместя „Независимост“ и е орган на поменатия комитет, трябва да се печати без пари, което Каравелов отказва; второ, че Каравелов, като се оттеглил вече от политическото поле, трябвало да предаде цялата кореспонденция, печата, тефтерите и сумите, останали в него от центр. комитет, и други още принадлежности; трето, че Ботйов и още някои негови другари от младите ненавиждали Каравелова, че той оставил делото и се ограничил само с литература — да печели пари и рахатува. Четвърто, че имало мнозина, които подклаждали огъня между двамата деятели, между които бил и братът на нашия герой, Стефан. Особено този последният! Той е бил като кътен зъб за брата си. Само наблюдавал и чакал, когато е гладен, тогава да му седне на главата и да му чете, че е човек изгубен, развейпрах, нещастен и пр. Като се завърнал от Прага (ученик), сварил Христа при Каравелова, че спи на тавана. Отворил уста и не млъкнал. За да го унижи, купил му един пакет тънки работи, грабнал тютюна и спокойно запушил. „Не ти ли е криво нещо, че аз, сиромаш ученик, купувам тютюн на Ботйова писателя?“ — попитал злобно Стефан. И пето, най-после, че жестокият емиграционен живот карал и двете страни да бъдат раздражителни и неумолими до апогея. Каравелов отговарял, че печата и кореспонденцията на комитета той е приел от едно народно събрание, а не от Ивана и Драгана, следователно той може да ги предаде пак на едно подобно събрание.

Ботйов не искал ни да чуе за подобни извинения. Той станал изведнъж твърде жесток към своя по-стар учител. Каравелов почнал да се третира като най-опасен човек за българския народ. При Ботйова се

присъединили С. Стамболов, К. Цанков и много други от младите. С. Стамболов отишел един път с револвер да иска сметка от Л. Каравелова. С. Заимов, който е бил в това време при него, коректор на „Знание“, разказва, че Каравелов заплакал и избягал от печатницата. Под тия впечатления той написал стихотворението:

*Ти ми казваш, зимбил цвете,
че не можеш да блестиш...*

Ботйов отишел още по-далеч. Подкоркал някои от хъшлаците, правят, струват — да убият Любена. Нашият Бенковски имал злочестината да взема на себе си тая рол. Хляб продавал той по онова време в Букурещ и бил един от редовните посетители в редакцията на „Знаме“, гдето Ботйов всяка вечер, заобиколен от 25–20 хъшове, държал лекции по разни въпроси, в това число и за Каравелова, че е човек опасен. Наговорил той Бенковски, че ако иска да заслужи на своя народ, то трябва да убие своя копривщенски съотечественик. Бенковски, който тогава още апелирал към първенство, от честолубие бил принуден да се съгласи. Като си размислил обаче, че човекът, който писал за България толкова години, който карал и самия него да плаче, когато чете „Неда“, „Мъченик“, „Дончо“ и пр., може един ден да ѝ бъде пак полезен, не му допуснала съвестта да дигне ръка. Но за да се яви с чисто лице и пред Ботйова, скроил си следующия план: да отиде в печатницата на Л. Каравелова да си купува уж книги за четене и да демонстрира по такъв начин, щото да даде да се разбере, че крои някакъв си план. И действително, той отива в печатницата и пита за книжки да си купи. Дали му няколко, които той пребръща из ръцете си, огледва се наоколо си, бърка си под палтото, отгдето се подавало револвер, и пр., и пр., така щото ясно можал да определи и заяви на присъстващите Любенови хора, че целта му не е книжки. Разбира се, минутно било известно на Каравелова за присъствието в печатницата му на страшния хъшлак. Сиромах Любен, както пишел на масата си, гологлав изхвъркнал из прозореца. Сам Заимов, който бил уж на страната на Любена, заминал за Браила и почнал издаванието на едно одърпано вестниче, *Михал*, което се пълнело от едина до другия край само с псувни против Любена. Борбата била такава, щото тоя

последният останал сам почти, всички хъшлаци преминали при Ботйова. И твърде естествено. Любен станал мъченик на литературата, деня и нощя трябвало да чупи гърди върху масата, сам трябвало да пълни цял един журнал. Заровен между книги и ръкописи, той отбягвал всякаква среща. Ботйов бил противното. В неговата квартира цяла нощ се играяло хоро и се пели песни; кой отгдето се откъснел, при него намирал убежище, той бил царят на гладните. По тая причина, разбира се, че неговата дума била свята.

Не останаха живи нито Ботйов, нито Каравелов, за да разяснят сами причината на своята вражда, но ония, които са участвували към едната или другата страна, живеят и до днес. На С. Стамболов му е неприятно даже да споменава за тая вражда против Любена, с когото той отпосле се сдобри и му беше приятел до живот. С. Заимов говори, че той е писал в своя в. *Михал* глупости; а братът на Ботйова, Стефан Ботйов, се признава чистосърдечно, че направи някакви си интриги пред брата си с цел да го отдели от Каравелова, за когото мислел, че той страшно го експлоатира, той е причината, загдето брат му ходи като просяк и не може да свърже две на едно. Стефан гледал на въпроса от комерческа точка зрение. После видял, че се лъже, когато и сам захванал да гладува около му.

Щастливи се считаме, че поне от Ботйова ни са останали няколко писма, писани до приятели, които хвърлят известна светлина както по тоя въпрос, така и въобще имат голяма важност за неговата биография, за епохата, за настроението, за емиграцията в Румъния и най-после за историята на българските революционни движения.

Ето тия писма:

1

Брате Драсов!

Бързам да отговаря на писмото ти от 15/3 т.м., да се поразговоря и аз с тебе. Разговорът ми е скърбен и неприятен, но няма какво да се прави. Ти си длъжен да слушаш. Едно само ще да те моля — да бъдеш искрен и да ме обвиняваш най-строго, ако ме намираш в нещо виновен. Преди всичко ние трябва да бъдем искрени. И така слушай. В преминалото си писмо аз ти писах, че делата отиват добре, че отсреща се работи и че на 1-и март ще да стане събрание. Това беше или барем излезе гола, безсъвестна лъжа. Доколко отиват добре работите, аз ще

да ти кажа малко по-после, а за работите отсреща, то не ще и приказка. Волон е затворен в Русчук за скандала с французите и с тоя скандал са преплетени и комитетски работи. Защо? — Ще да видиш.^[3] Стамболов се крие под листо от свирепите преследвания на турското правителство^[4], а Никола^[5], че се скарал с Грекова^[6], не ще да знае за нищо. Той се е отказал да върши каквато и да е обща работа. А ние? — Ние сме си още по-големи и по-важни деятели. Освен от тебе и от П. Йорданова из Зимнич аз не съм получил досега ни едно писмо. Какво те е събрание намерило! Господин Панайот има пълно право да гледа на нашите дела като хилави, но твърде много се лъже, ако мисли, че причината за това сме всички. Аз по-скоро ще да обвиня себе си, нежели емиграцията, която при добро направление би направила действително големи работи. Причината на тоя сън са лицата, които са се завзели да я водят, а в действителност я люлеят, за да се не събуди. Не само че не работим за прогреса на делото, но и гледаме даже да го убиеме.

По коледното събрание В-в (Волон — р.) бил донесъл някоя друга пара, за да си купи револвери. Парите той оставил на Каравелова и си заминувал. После няколко дена у Каравелова се донесе едно сандъче и на Ботйова се заповяда да го адресира до Димитра в Гюргево. Аз направих това, без да зная нито колко са револверите, нито кой ги е купил, нито за де ще да се изпровождат. Това беше за мене мистицизъм, защото никой ми не казваше и аз никого не питах. Каравелов изпроважда това нещо в Гюргево и пише, че от руското консулато ще да додат да си го вземат, а, от друга страна, изявява на железницата, че в сандъчето са свещи. В Гюргево дотолкова тежките свещи възбудили подозрение, полицията ги конфискувала, повиква Димитра и той обажда, че сандъчето е изпроводено от Каравелова за консулатото, а за уверение изважда и Каравеловото, и консулското писмо. Но знаеш ли на кой консул? На бедния Стамболова! След няколко дена у нас се яви тукашният пръв прокурор и подири Каравелова. Каравелов показва голямо малодушие.^[7] Той се уплаши и аз бях принуден да взема всичкото отгоре си. Процесът стана в такъв смисъл, в какъвто съм писал и във вестника. Аз ходих в Гюргево да искам револверите, бих оттам депеша на министъра, защото ми ги не дават, но отговорът беше да дойда и ги искам в Букурещ. Тука като дойдох, генералният прокурор ми каза, че мене ще да ме съдят. Кога ли

ще бъде тоя ден? Аз би отишел при министъра и работата се би свършила без гласност, но няма с кого. Каравелов се извинява, че не знае влашки и че той се не меси в политика; Цанков, редакторът на в. „Балкан“ и един от членовете на революционната комисия, не ще, защото нямал известие от тая работа, главното защото не желае да се компрометира пред румънското правителство. А Адженов... О, това златно теле, което се вмъкна от Каравелова^[8] в работите само за да покаже, че и зайците ходят на война, не дава да му се спомене за тая работа. Сега аз чаках да дойде братовчед ми д-р Чобан из Плоещ (той е на правителствена служба!) и ще да отида при министра. Ще да ти пиша какво ще да я извърша.

На първи март събранието не стана. Аз попитах Каравелова да разпратя ли писма за свикване, но той ми не позволи. Писах само в Зимнич, защото Юрданов ме попита чрез депеша да дойде или не.

И какво събрание щеше да стане, когато актовете и протоколите от първото събрание не съществуват вече! Когато се уловиха револверите, то Адженов дойде и поиска да му се унищожи подписът или да се дадат актовете нему, за да ги скрие. Комитетът му ги даде и те вече не съществуват.^[9] Видиш ли геройство?...

Г-н Панайот проектира в писмото си до тебе добро нещо за съставянето на комитета, но то става при други обстоятелства и с други хора. От ония, на които девизата е „азбуката“, т.е. по-вярно парата, нека той не очаква нищо. На лятошното събрание, на което беше и ти, помниш ли, че аз предложих да се викат някои и други от тукашните младежи, но Каравелов въстана против това и нарече тия момци кюлханета за това, защото те му били потребни, за да състави с тях своето „Дружество за разпространение полезни знания“ и да ги убеди, че на българския народ не трябва вече свобода, защото неговият предводител е веч богат човек? Тъй си е играл г. Каравелов всякога с доверието, с любовта и с надеждите на милиони хора!

Прости ме, че аз ти говоря така искрено и откровено. Аз мисля, че ти не си от ония, които искат само да крещят, а да не вършат нищо. Освен това мене ми е скръбно, че и аз съм един от излъганите в надеждите си. Затова прави, каквото правиш, а лятос ти трябва да бъдеш тука, за да видим какво да се направи. Пейов (Тодор — р.) е още студент, Стамболов позна Каравелова, а аз съм отделен вече от него. Аз

ще да взема типографията на старите, т.е. на в. *Отечество*, и ще да издавам клетото Знаме, ако ще би и гладен да ходя.

Струната между мене и Каравелова се скъса вече окончателно. Затова защото аз го имах като брат по дела и по помишления, той и хората му^[10] щяха да ме изпроводят тия дни във влашките рудници за сол, но не успяха. Сега той се грижи да убие *Знамето* и да ме дискредитува пред ония, които го още не познават, но не зная дали ще да успее. Аз няма никому да правя мили очи и няма да му възпрепятствувам в това. Аз желая да се обдържа барем дотогава, когато дойдеш и ти, па тогава да отворя с него полемика за начала, за характер и за политическа деятелност. Дотогава аз ще да следвам тъй, както съм захванал. Драсов! Аз съм обиден зле от Каравелова и аз няма да му простя нито една от неговите политически подлости. Аз събирам сила и материал и вярвам, че брошурата ми или политическата рубрика на *Знаме* ще да направи епоха в живота на емиграцията ни. Това не е лична омраза или жажда за отмъщение. Ако отмъщението и да е такава също добродетел, както и благодарността, но аз ще да постъпя съвсем другояче, защото между мене и него има въпроси, които не са вече частни, а общи.

Но да оставим вече това. Аз ти казах, че взимам печатницата и ще да дам на *Знамето* по-живо направление и нужната редовност в изданието. Гледай само и ти, та проводи някоя полезна (разбираш в какво отношение) книжка, за да може да се даде работа за първи път, пък после ще да видиме. Аз би можал да напечатим „Мадини“, но не зная дали го можеш взе от Каравелова. Аз си взимах „Липранди“, но от 300 пронумеранти той ми даде само 180. 11 брой *Знаме* той ми конфискува и аз го сега препечатвам у Андрича. Аз имам да вземам от него 14 лири за аритметиката^[11] и 14 за Иловайски^[12], но защото за първата той не бил взел още пари от Данова и защото втората е конфискувана от рум. правителство заедно с револверите, той ми запря листа за 200 франка и ми записа още 30 жълтици за печат на Иловайски. Нямах да ми бъде тежко, ако глупостта с револверите да беше направена от мене и ако да имах барем известие за това.

Но аз пак захванах за това, което е за неизказване и което няма край.

Ти, мой браино, пиши на Пеева и тук-таме по Влашко и вземи мерки, за да можем на лято да турнем някаква работа на ред. Ето сега

кой от кого трябва да иска *съвети*.

Пиши ми, колкото е възможно по-скоро, по тоя адрес: „Strada Vergului № 6 — Botioff“.

Приеми братските ми поздравления и бъди искрен към любещия те

Ботйов

Букур., 16 март 1875 г.

Пращам ти няколко непотребни за мене марки. Ако не са излезли от мода, то употреби ги за писмата си към мене.

Из Диарбекир са побягнали двама души: един сърбин и един българин. Сърбина не съм виждал, ако и да е дохождал тука, а българинът е из Загра, на име Стоян Заимов, който е бил учител по тамошните села. Диарбекирските братя са направили твърде зле, дето пишат, че са побягнали. Тамошните арапи казват пред правителството, че те са се удавили. Стоян е сега при Сярова, който педи 3–4 деня е дошел тука, но аз не можах да го видя. Ценович му намерил 2000 фр. и той утре или вдругиден ще да се пренесе тука. Стоян се е наговорил да побегне с Марина Луканова, та не се знае да не е побягнал и той. Сърбинът е побягнал два месеци преди Стояна. Той е бил голям шарлатанин.

Същият

2

Брате Драсов,

Аз закъснях да отговаря на писмото ти от 23 март, но ти ще да ме простиш, като прочетеш настоящето ми. Благодаря ти за съвета и за участието, което вземаш в положението ми. Вярвам в твоята искреност и в твоя патриотизъм и надея се, че и ти няма да ми откажеш в тия неизбежни качества за един какъвто да е борец за свободата.

Слушай! Преди три деня пристигна тука един момък из Одеса, под име Петков^[13], който донесе радостна вест, че Стамболов е вече в Одеса и че скоро ще да дойде в Букурещ. Псевдонимът Петков се явява при Каравелова, открива му *намерението* си и поисква да се види с мене и с Ангелова^[14] (приятел на Стамболова). Каравелов, ако и да ме

беше видял вечерта в кафенето, казва му, че аз съм вече зарязал вестника и че съм побягнал из Букурещ по причина, че ме преследвало тукашното правителство. Два деня стои това момче у Каравелова, без да му дадат възможност да намери нито мене, нито Ангелова. В разстояние на това време г-н Л. К. не забравил да ме опише с най-черните бои и да каже, че той писал навсякъде, за да ми убие съществуването (т.е. вестника).

Най-после това момче дохожда при мене и в два часа разговор се разбрахме помежду си. Петков е изпроводен от Стамболова, за да заеме мястото му като апостол в България, и заслужава пълно доверие и уважение. Той има всичките качества за пропагандист и ползува се с всичките рекомандации от Стамболова. Без да му влизам в душата, Петков ми открива, че той познава Каравелова и делата му като политически деятел по-добре от мене, че знае нашето неспоразумение с него и че той е дошел нарочно, за да изравни тия неспоразумения.

„С Каравелова ние не можем вече да имаме нищо, защото той е изгубил доверието на народа — казваше нашият приятел. — Всеки счита Каравелова за спекулант и за човек, който при смъртта си трябва да повтаря думите на Августа: «Добре ли си изиграх ролята?» Ние трябва да го оставим настрана и на мира, а ако той пожелае да ни пречатства, то да го унищожим и нравствено, и материално“ (! — р.).

Тия думи ме накараха, та показах твоето писмо, на което днес отговарям, и Петков ме задължи да ти пиша, да те поздравя от страната му и да ти изложя в няколко думи програмата му.

Той е на мнение да се основе тука чисто народна печатница, в която да се печатат различни книжки, брошури, прокламации, за да се развие революционната литература у нас. Около тая печатница да се основе един кръг от деятели, до които да се изпровождат точни и верни сведения за страданията и положението на народа в политическо и икономическо отношение, за да бъде всяка една наша дума основана на факти; да се отворят места по крайдунавските пунктове за стоварване на оръжие и др. такива; да се съживят и свържат частните комитети в Румъния под нагледването на особен пропагандист, който да ги обикаля всеки три месеца; да се изпровождат ту едни, ту други пропагандисти в България в по-голямо число, за да се приготвят по-скоро духовете; да се прехвърлят отсам компрометираните, за да бъдат

готови за тукашните чети, и т.н., и т.н. Главното е, че финансовите извори са вече намерени, стига само началото да бъде удачно.

В късо време отсрещните комитети ще да разполагат с големи суми. Ти, брате Драсов, ще да се почудиш на средствата, които ще се добият в едно твърде късо време. Първият добър знак ще да бъде за тебе това, като те известя, че съм получил 200 лири, за да изплатя печатницата и да я преместя в особена къща. Засега чакам Стамболова и един руско-бесарабски българин из кишиневската гимназия.

На 16 тоя месец печатницата (която ще да взема) по интригите на Л. К. се продава на мезат. Той и Адженов ще да конкурират с мене, но не вярвам да успеят, защото продавачите съчувствуват повечето мене, нежели на дружеството („Полезни знания“). Но на 16 аз няма да разполагам повече от 50 наполеона, вземани назаем, защото Каравелов е писал навсякъде да ми не пращат пари. Вестникът бил негов и той щял скоро да го вземе от мене и да го даде в ръцете на другиго!

„Мадини“ гледай да вземеш, но заедно с абонатите.

Револверите не съм още вземал, но ще да се вземат. Утре отивам пак на Гюргево за тях. Ще да гледам дано взема от тамошния комитет 10 наполеона назаем.

Ти гледай както-както лятос да дойдеш; средства ще да се намерят.

Тук аз прибрах пак хъшовете около мене. Добри души, съчувствуват на оживяването на емиграцията. Едно само ме бърка сега, че вестникът не може да излиза още редовно: пари няма, бе братко! Но отсега ще да се оправи.

Писа ли писма тук-там из Румъния? Пиши, защото мене не прилича. Ще да помислят, че интригувам. Пиши и г-ну Хитову (Панайоту — р.).

Новост. Руските социалисти в Лондон и в Цюрих ме викат да отида при тях или да им стана комисионер. Те искат да влязат в сношение с нашите революционери. Предлагат ми да се меним с пропагандисти, с паспорти и др... „Мы готовы помочь вам и нравственно и физически, т.е. и словом и мышцами“, ми пише един мой вехт съученик Судиловски (или Судзиловски — не може да се чете — р.). Аз му отговорих, че се вземам да им бъда комисионерин на книгите, а за повече — ще да чакам да реши събранието.

По празниците ще да стане събрание в Търново.

Панов е вече в Париж и на свое място е оставил някого си Паничерски. Той е добър момък, но е сляп привърженик на Л. Каравелова. Павел Икономов е вече дописен член на тукашното дружество и се не занимава вече с политически работи. Панов сякаш че е в Япония. Разбира се, че всеки, който вижда как вървят работите ни, изстива и мълчи. Но нищо, аз си давам кураж. Всичко ще да оживее при пролетта на нашата деятелност.

Ти трябва да опишеш софийските работи и политическата деятелност на своите познайници, приятели и други, ако не за обнародване, то поне за архива. Ще дойде време, Драсов, когато деятелността на всекиго ще да има важност за нашата история...

В преводите си бъди проповедник на революцията и защитник на сиромасите. Нашата революция трябва да се сее в народа, а не между чорбаджии. За „Законите на Швейцария“ нямам никакво понятие, но мисля да е добро нещо.

Но стига толкова. Прости, че ти пиша така набързо и така неразбрано.

Прегръщам те и съм твой завсякога.

Хр. Ботйов

Букурещ, 12 априлий 1875 г.

P.S. Тома е вече тука с фотографията си. Сяров те поздравлява нарочно. Греков^[15] на Азовското море в едно село оженен. Кат намеря адреса му, ще да ти пиша. Той бил голямо магаре.

Същия

3

2 май 75 г., Букурещ

Бае Димитре!

Недей ми се сърди, че ти не писах досега. Причината беше тая, че щом дойдох из Гюргево в Букурещ, то намерих две телеграми: една от Чобанова, а друга от Стамболова. Трябваше да отида и при едного, и при другиго. В Къмпина се бавих три деня, а в Браила два. Чобанов ми даде пари и Стамболов е вече при мене. Печатницата ще да се вземе сега в неделя и работата ни ще да тръгне като по масло (сиромаха! — р.).

Колкото за момчетата, то щом дойдох, и се научих, че са при Сярова, и постъпих пред полицията така, както ми беше заръчал. Сяров скри момчетата и каза на ортака си да ми не дава 680 гроша. Но както и да е, а работата щеше да се свърши, ако да не бяха алежерите (?). Полицията си имаше друга работа. Сега вече аз издирих де спят момчетата и ще да ги дам в ръцете на полицията. Освен аз за това се грижи много и Шиваров. Не бой се, след няколко деня момчетата ще да бъдат в Гюргево.

Недей мисли, че аз ще да се покажа така неблагодарен към теб и към гюргевските мои доброжелатели. Тяхната добрина аз никога няма да забравя. Поздрави ги нарочно и им кажи да ми се не сърдят. Сам бях, а пък работа до уши. Така също и ти не ми се сърди: приятелството ни трябва да бъде вечно.

Утре ще да взема парите от Сяровия ортак. Ама магаре-човек бил ха! На Каравелова дадох 15-те наполеона.

Прости ми, че и сега много бързам. Днес излязя Знаме и ще да се оправи отсега. Отвсякъде ми пишат и ме насърчават.

Стамболов трябва да дойде скоро в Гюргево. Той е скаран с Каравелова.

Поздравлявам тебе, домашните ти и съм твой искрен.

Ботйов

Сиромах Ботйов, колко е той любезен в писмата си с Горова, какво старание полага, че ще да му изнамери и прати момчетата работници! Що да чини! Горов, макар от цинцарска жилка, беше банкерът на хъшовете. Когато заболеше глава, при него тичаше, дордето най-сетне го накараха да проси. Ние притежаваме около стотина разписки от разни хъшлаци, които са вземали от него пари, все в заем. Ботйов знаеше, че щом го усучат за печатницата, ще извика от Букурещ: „Аман, бае Горов!“

4

Брате Драсов!

Наистина 4 пъти става ми пишеш, а аз нито веднъж не съм ти отговорил. Причините на това бяха тия, че аз нямах нищо важно да ти съобщя и че бях дотолкова записан, щото и сам не знаех какво да

правя. Всичко се беше струпало на моята глава: и процеси, и семейни нещастия, и кавги с доброжелатели, и хайдутлук, и борба за печатницата, и ходене насам-нататък за пари, и много, много още други. Аз знаех, че тебе ти е тежко, дете ти не отговорих, но ние сме помежду си дотолкова близки, щото мислех, че ти всякога ще да простиш.

Сега вече има какво да ти пиша, ако и то непълно.

Ти знаеш, струва ми се, че Стамболов е вече заедно с мене. Но той има две-три недели, откакто е заминал да обиколи нашите влашки българи и да види какво ще да се прави. Мислех да чакам да дойде и той, пък тогава да ти пиша, но не: за да те извадя от недоумение, пиша ти преди това.

Аз взимах вече печатницата на старите за 5000 франка, платих 1250, а другите ще да плащам с полица на три пъти за 14 месеца. Тия пари вземах от братовчеда си, а кусура ще да видя отде. Това ме не плаши.

Стамболов като дойде, ще да ти изпроводиме стотина франка, за да прескочиш насам. Потърпи още две-три недели.

Отсреща нямаме скоро известия, а старите не струват за споменуване. Там уж работят, но ние нищо не знаем. Преди месец проваждахме нарочно човек оттука, но оттам ни отговориха да се приготвим за събрание, та че тогава ще видим какво ще да се прави. Стамболов затова и тръгна. Мацини вземах, но той^[16] не даде абонатите, по причина че били писани в писма, които му трябвали. Трябва някой си да ги препише, а мене не уйдисва. Но ще да се вземат.

На въпросите ти да отговоря — не мога сега. Като се върне Стамболов — белки. Но по-добре е да оставиме, когато дойдеш ти, пък тогава. Аз ще да бутна всичките тия въпроси и в *Знаме* и захванах уж, но като журнална статия то ще да бъде май сакало и украсено. Впрочем, ще да пазя истината.

Сърбия (правителството) си яде майната... Аз мисля, че трябва чукане и че трябва да се покажем самостоятелни. Ние от подобно правителство не ще да имаме никога помощ. Ах, колко би било добре да можеше и г. Панайот (Хитов) да се откаже от тяхната помощ, но де пари! Дано на това идуще събрание направим нещо. Г-н Панайот е необходимо да живее тука. Ами ти не можа ли да се научиш кой е просил пари от сръбското правителство в името на редакцията на

Знаме? Аз нямам никакъв хабер. А тука трябва да има някаква комедия. Попитай г. Панайота.

Револверите се вземаха вече. Знаме ще да следва. Хитров и Колийов живеят: Strada Noua № 1, Photographie. Хранов и Каравелов станаха ортаци-книжари, но първият не е дошел още. Ще да се изиграе май с хлапе, но майната му — нека помиришат и други знаменитото цвете.

Безпаричието ще да ме принуди да се оженя, за да можа да работя, но недей мисли, че моята шея влиза в хомота. Само един хомот съм можал да нося, и то е хомотът на Каравелова, с убеждение, че аз принасям някаква полза на народа. А то... пази боже!

Тая неделя гладувах два деня, а печатница вече имам; но не казвай никому. Днес съм добре. Такъв живот ми убива способностите, но дано не се продължи дълго време. Дано се даде храна на сърцето ми и на душата ми, т.е. дано влезе в друга фаза нашият политически въпрос. Сега трепнеш, а крилата ти подрязани. Всичко принуждено, без въодушевление: иде ти и да плачеш, и да псуваш... Но аз се не отчайвам: скоро ще да запея по-весело! Де й гиди, хайдутлук, че пак хайдутлук? Где го Раковски, за да станем другари и да преобърнеме всичкото хорско злато на олово и на желязо! А сега прави сметка на гологани, които даже и на хляб не стават. Драсов! Аз съм готов за целта да употребя всичките страшни средства освен подлостта и лъжата, защото преди всичко трябва да сме човеци, после вече българи и патриоти...

Прощавай, в главата ми се въртят лоши мисли и една друга затрупват... Познай и по писмото ми. В лош час съм сега...

Прегръщам те, целувам те и съм твой:

Хр. Ботйов

Приеми портрета ми за спомен на късия ни живот заедно, а на дългото ни братство и приятелство, разделени един от други.

Букурец, 26 юни 1875 г.

5

Бай Данаиле^[17],

Недейте се сърди, че ви не отговорих досега на писмото. Причините бяха тия, че от два месеца насам аз бях твърде много записан както с нареждането на печатницата, така и с други някои

работи, които бяха облегли само на мене. Днес съм вече по-свободен.

Вие ми пишете, че някой си поп от заточените е написал брошура, която искате да напечата. Ако е за *Знаме* и ако не е твърде дълга, то аз я би обнародвал; а ако не, то можа да я напечатам и отделно, само, разбира се, като ѝ пооправя слога. Ако е у вас това произведение на страдалеца, то изпроводете го да го видя.

Едно условие само ще да ви предложи. Аз съм в началото на своята печатарска деятелност, следователно съм къс в средствата. Добре ще да бъде, ако се съгласите да купите вие хартията за печата, а после от продажбата на книгата да ви се върнат парите. Така също и аз: като си извадя разносните за печата — остатъка можеме да употребиме за каквото общополезно дело желаете. Можем например да го изпроводим на заточените.

Много ви съм благодарен за сведенията из Диарбекир. Пишете ми, че имате някакъв си списък за измрелите досега страдалци. Изпроводете ми го да го обнародвам. Не зная добре ли постъпвам с дописките ви. Пишете ми откровено за това.

Онова теле^[18] из Браила е безумно. Аз му натърках носа в едно писмо и вярвам, че ще да си налегне дрипите, т.е. ще да остави настрана пачаврата си. Той е сляп поклонник, но именно затова го и презирам. Не обръщай внимание на бълвочите му.

Откровено да ви кажа, вие минувате за привържениец на Каравелова, затова и мнозина от *новите* ви считат за съучастник във всичките негови подвиги. Ако не бях се отделил от него, то и аз щях да си пострадам. Знаете ли, че той — дордето бях у него и без да зная аз — е искал 150 жълтици от сръбското правителство за редакцията на *Знаме*? Той предвиждал, че аз ще да зачеша неговите патрони, и искал да налее злато в устата ми, като глътне и той, разбира се, половината за миситлик. Това ми пише Панайот. Какво искате от подобен човек? Но той е потребен, защото служи за добър оригинал на своите повести. Характерът на Нено чорбаджи^[19] има много общо с неговия характер.

Впрочем извинете ме, че аз захванах за това, което може и да ви не интересува. Аз ще да чакам още няколко време, дордето се срещна с някои и други лица, пък ще да си премеря и името, и характера, и честността си с неговата. За великите хора трябва и материал за биографията им, а в продължението на две години аз съм го изучил

твърде добре. Не е останало къоше в душата му, за да не проникне моята двегодишна изпитливост. Студизмът е верен, а материалът грамаден.

Жално ми е, че при дохождането ви в Букурещ не можахме да се срещнем, за да засвидетелствувам благодарността си и искрените почитания към вас. Приемете ги сега писмено и извинете доброжелателя си.

Хр. Ботйов

Букурещ, 28 юни 1875 г.

Действително обидата, за която пише Ботйов Драсову, че му нанесъл Л. Каравелов, е била кръвна. Пак повтаряме, че съжالياваме, загдето не знаем изтънко тая обида, па всъщност едва ли е знаел други освен двамата някогашни бивши другари и сподвижници. Не е мъчно обаче да се отгадае, щом знаем характерите и на двамата. Л. Каравелов, който знаел само своето перо и кабинета, който е отбягвал среща с всички, особено когато се е оттеглил на чисто литературното поле, Ботйов е имал право да го счита, че е вече чорбаджия, че се е клокнал пари да печели. Любен, от своя страна, като е гледал Ботйова, че ляга, става и се братими с хъшлаците, от които е пищял Букурещ, нарекъл го е нехранимайко и хайдутин, който срами само българското име. Припомням си читателите на какво мнение беше той за Ботйова, когато го викаше Левски из фокшанския затвор.

Две противоположни крайности. Единият раб и труженик в книжовното поле, агитатор от кабинета си, по неволя изпълнявал петгодишна деятелност на революционер, като оратор — две думи не можел да каже, никога не говорел, че ще да умре с нож в ръка, че ще да отиде да изпълни на дело онова, което е вършил с мастило, кокошка, гдето се е рекло, го било страх да заколи.

Изправете сега до него Ботйова, пламенния и страшния Ботйов, който носи под палтото си по два револвера и кама; който като заговори, гръм и трясък се чува; който като се разсърди, челото му се изписва с жили като талази; който като си стисне юнашката и костелива ръка, хапузите-кръвници от галацкия затвор го провъзгласяват за свой цар; който възпявал и живял с епопеята на хайдутлука; който искал и горял под байряк да умре! Изправете го до

болнавия Л. Каравелов, па кажете: можели ли са те да си останат докрай побратими по идеи и помишления? Ако за Ботйова са били неприятели безжизнените чорбаджии начело с роднината му Евлогия, то и Любен трябвало да му бъде сто пъти по-страшен неприятел, което ние научаваме и от писмата му. „Със своето *Знание* той ще да завлече много сили“, пише Ботйов още в начало, когато са били добре. Не било шега, Любен имал име между емиграцията, тежест и авторитет, значи — опасен човек за делото, за което Ботйов искал да умре. „Ще да го убием и нравствено, и материално“, говори Петков, която мисъл Ботйов одобрява. Когато нашият херой се провиква: „Де гиди, хайдутлук!“ — то не казва: „Где е Л. Каравелов?“, а: „Где е Раковски?“ Защо му е Любен, който от един полицейски обиск се уплашил? Жесток е бил Ботйов към своя другар, страстно му е чел обвинителния акт. Онова, което е било още слух, недоказан факт, той е гърмял, че е истина. В писмото си до Д. Попова пише, че Панайот му бил писал как Любен искал от негово име 150 ж. от сръб. правителство. Освен че Панайот, когото нарочно питахме, категорически отказва тоя факт, но и сам нашият херой в писмото си до Драсова се съмнява още.

Както и да е, тая борба не намалява ни най-малко славата и величието било на едина, било на другия. Тая борба е от естество на днешните наши политически партизанства. Величината се състои в това, че Ботйов, който е бил обвинителят, не се е борил за министър, но за войвода, да отиде и умре с повече хора. Любен по своята натура е псувал и плакал сегиз-тогиз, както видяхме. Няма нищо. Хайне и Берн, двама гении, двама съвременници, също изгнаници, си казаха думи със смъртоносна обида. Херцен и Белински, пак съвременници, не можеха да се видят. Но от това не пострада славата и заслугите ни на едного: потомството им тури венци безразлично.

Забележили са читателите от писмата на Ботйова колко се е той изменил в последните години. Нямаме вече Ботйова, когото видяхме в пустата воденица, в острова между Измаил и Тулча, във Фокшан, а най-после в село Задунайка, когато живееше с вълци и кукумявки. Прилепя се той вече малко по малко, незаметно към съществуващия ред. Говори за семейни дела, за печатница, за спокойствие, за оженване, признава, че да живееш човек във воденица, и себе си, и народа си не ползува, подобен живот убивал способностите му. В писмата му после Заарското въстание, които читателите ще да намерят

по-нататък, тая промяна расте. Но що ни трябва да ходим по-надалеч? — Самият факт, че той е седнал да пише писма, макар все разбъркани, както сам казва, е доказателство на умереност. По-напред — где подобно нещо? Носили са го бурите и стихииите. Тоя процес в живота на хората е дотолкова ясен, щото няма нужда от обяснение.

Разбира се, че в „Знаме“ и после скарванието с Каравелова е останало вярно на своята програма. Въстания в България против турското правителство; война против всички, които желаят да спасят българския народ чрез просвещение, омраза против всички доволни, сити и богати, в това число и калугерите; гореща симпатия за гладните и сиромасите; конфедерация на балканските народи, но без Турция — ето програмата за „Знаме“. Когато той почнал „Знаме“, дал си оставката от българското училище. От вестника са излезли 27 броя, нещо твърде много за Ботйова. До тоя брой, 14 септември, той свършва вече. Дали е последният, не знаем, защото нищо се не говори в него. В заглавието на вестника е турено едно известие, което е наречено *важно* и в което се обажда на абонатите за последен път, че те трябва да си платят. „Ние, господа, се казва във важното известие, не искаме да печелим, а простичко разноските си да покриваме.“ В 25 брой е казано: „Вестникът ни влиза в нов и редовен живот. Редакцията се снабди с всичките потребности за редовното му излизане и ако не ни *мине лисица път*, ще излиза занапред два пъти в неделята. Мислим да му променим името.“ Може би лисицата да е минала път. Освен това по онова време, в навечерието на Заарското въстание (16 септември), Ботйов отиде в Русия да вика Тотя войвода и да събира пари, както ще да говорим по-напространно по-долу, така щото той не е можал да се занимава с вестника си.

Малко по малко Ботйов, макар и никога неизбиран от специално събрание за водител на емиграцията, фактически станал такъв. Кой отгдето се откъсвал, гладен и гол, в редакцията на „Знаме“ намирал защита и прибежище. Станал известен и в кръговете на полицията, която виждала в неговото лице нещо като застъпник, като български хъшовски консул. Много пъти, облечен в черни дрехи и с ръкавици, седнал на кола като аристократ, влязвал и излязвал из префектурата да ходатайствува за своите поданици хъшове, които често попадали в пушкарията за едно, за друго, повече по въпроса за кражбите. Ставал им поръчител, уверявал, че ги познава, че са негови хора, удрял им

плесници в присъствието на комисарите, давал обещания, че той сам ще показва ония, които би усетил, че ходят да мърсуват, и пр., и пр. Писмото му до Д. Горова в Гюргево от 2 май 1875 потвърждава нашите заключения. На Горов побягнали момчетата в Букурещ, той пише на Ботйова да му ги хване и изпрати. Често се явявали в редакцията комисари и тайни агенти, а понякога и самият префект да го питат няма ли известие от такъв и такъв обир, станал миналата нощ.

— Гърци са по всяка вероятност обирачите, защото моите хъшове всичките бяха събрани тая нощ в печатницата — отговарял той.

Откак се разделил с Каравелова и излязъл да живее в особена стая чак до преминуването му Дунава, в квартирата му и печатницата му ни един час не се е минувало да не живеят, спят и се хранят най-малко 6–8 души хъшлаци от разни градове из България и с разни занятия: градинари, бозаджии, слуги, кръчмари и пр. Когато те били 5–6 души, то Ботйов не усещал даже, че има гости, бълха го хапала. Но твърде често, дорде стане сортируване на тоя багаж, в тясната му стаичка, гдето било и кабинет и редакция, и администрация, па и печатница по-после, живели по двајсе души. Тяхното число се най-много увеличило после Заарското въстание и в навечерието на неговото тръгване. Очевидци, които са посетявали това време Ботйова в Букурещ и които са му били гости по няколко деня, разказват за него твърде чудни и характерни работи. Той хранел всичките, колкото изкарвал от вестника, давал го на тях, заедно ядели, заедно спали, заедно разделяли братски десетината гроша, които падали от „Знаме“. Някакво си удоволствие, живот и наслаждение чувствувал Ботйов, като се въртяла около му тая сбирщина. Най-приятно му било, когато вечер се нахранвали всичките и той седне посред тях, а тия образуват около му колело и всички слушат какво ще да им приказва. Малко ли работи е имало за приказване, които би слушал с интерес не само един градинар, прост слуга, но всеки един, бил той който и да е. Най-простият разказ в устата на Ботйова ставал най-интересен и най-увлекателен.

Най-напред той ще да им разкаже своите патими по Влашко и Богданско, по Руско и Българско, как убил турчина в браилската градина, как обрали с Кьосето руския скопец, как влязъл в къщата на Петраки Симова, как щял да бяга из комина, колко деня можал да стои

гладен, колко било приятно да ходиш с галоши на бос крак лятно време, през Петровите пости.

— Тъй да ви видя всинца ви, с галоши на бос крак да се разхождате по Петровден из градината Чешмеджиево — се обръщал той към своите слушатели. — Не ви трябва да ходите на оня свят в джендема, щом се сподобийте една неделя да носите лятно време галоши. Между пръстите ви действието е такова, щото сякаш че са полени с кезап.

— Цървули, цървули и бели навуца ще да носим ние, бате Христо, по Балкана, а не галоши — възразявал някой от присъстващите. — Ние сме хъшове, а галошите нека ги носят женкарите.

Това наказание с галошите Ботйов го намирал дотолкова на мястото си, щото на всичките хъшлаци казвал: „Как си бе, галош?“ Всеки, който е пренощувал при него поне една вечер, трябвало да знае нещо за Калофер, за характеристиката на някого от чорбаджиите, поповете или пък друго някое оригинално лице. Калофер съставлявал за нашия херой такова неизчерпаемо богатство, щото той можел да говори и описва неговите жители цяла неделя. Разказвал за едного, член в общината, който си ядял сополите; други едного описвал, който като бил още дете пеленаче, влязла свинята в къщи и му изяла носа, която бащата на пострадалото дете съсякъл с брадвата, а майката накарал да стои на колене пред портата цели два деня. Характеризирал аджерки, които дохождали да си пазарят едно-друго от Калофер, как един път ги посрещнал в шумака един човек, чер, червеногаш, от когото избягали всичките жени, а само една останала, на която дал един юзлюк, с който тя почерпала с по един „юзец“ вино останалите си другарки, като им се присмяла, загдето бягали. После отишли на дюгеня на чичо Бъркала да си пазаруват кърпи на тъпани, който им давал да му работят вълна. Една из помежду им се обърнала и казала:

— Брей, чичо Бъркала, не ми я хващай на вълницата (т.е. кърпата, която купила).

Обяснявал със стотини вариации, че калоферци да хортуват бързо и да викат, причината били гайтанджийските чаркове, които със своето бързо обръщание отразявали се и на жителите. Разказвал за някого си епитроп и училищен настоятел в Калофер, който по антерия и със симид в ръка, от който хапел, влизал в училището да прави

ревизия и карал учениците да му четат „Ядят убозии“. Тоя настоятел никога не плюел на земята. Постоянно носел в джеба си едни захлупци, които, като дойде време да плюе, отварял ги и вътре съвместял любимата материя. Друг един хубостник, Никола Касапски, имало пак в Калофер, който не давал пари през пости за дървено масло. Хване си рибица, булката му я готви, а той се поразходи из гробищата: в колкото кандилца останало недогоряло масло, събирал го в една паничка и си готвел от него. Една заран жените го хванали по гробето, като пие масло от кандилата, дигнали подире му олелията и го обадили на общината. Имало един даскал, който бил полудял уж от чарковете и ходил из село по риза, и пр., и пр. Един сиромах пък постоянно страдал от обущата си, особено от едина, който бил дотолкова голям, щото си имал за него особен калъп. Докато бил калевърът му здрав, биели го, защото, като минавал заран из улиците, тресял земята, кучетата лаели и разбуждали чорбаджиите. Като се съдрал калевърът му, хвърлил го в Тунджа. Един чорбаджия отишел да си лови риба, хвърлил серкмето, усеща нещо тежко, вика на другарите си: „Ударих къравото!“ Изтеглил серкмето, калевърът на сиромаша заседнал вътре и го скъсал посред. Пак бой. Втори път като му се скъсал калевърът, хвърлил го на най-високата къща, така щото там да си изгние, никому да не прави вече зарар. Завалява дъжд, прокапало в една стая на високата къща. Потърсили причините, що да видят? На сиромаша калевърът подпушил водата. Пак бой. Някой си Калеко Миташът ходел в Цариград за три деня от Калофер. Никога на моста в Цариград не плащал определеното десетаче, защото се преструвал един път на куц, втори път гърбав, трети път ръката му счупена и пр., а на сакатите хора, както е известно, не им вземат пари на моста. По тази причина всичките калоферски абаджии Калека обичали да пращат надолу-нагоре, защото, като се извадят десетте пари, ставал им евтин. Той имал такива дарби, щото, като наближи моста, отведнаж се сгърчвал и на гърба му изскачало нещо като диня! Това представлявало камбур. Като ще да представи куц, правел си коляното да изскочи отзад на крака му и пр.

Дордето нямало още в Турция редовен данък, съществували харачери, които нападали на селото ненадейно и колкото души сполучвали да запишат, от толкова имало право да дирят харач, който се състоял от 13 гроша. В такава една ревизия от страна на харачера

много сиромашкини обличали своите 16-17-годишни синове в женски дрехи, за да не платят данъка. Облекли уж и него, Ботйова, в женски фустан. Когато дошел характерът и преминал покрай него на улицата, гдето той играел, не зная как подозрял, че има фалшификация. Спрял се и му подигнал с огладената си тояга предната пола, под която доказателството било констатирано в поразителна форма.

— Бабо, тук има един „янглашлък“! Това момиче е „шошу“ — казал характерът иронически.

В заключение той изкарвал, че всичките калоферци са луди хора. Подир идели анекдотите за калугери, калугерици, владици и попове с такава съдържание, щото всичките присъстващи попадвали на земята от смях. И всичко това в такава благородна и деликатна форма, щото и най-изтънченият човек можел да бъде пленен. Същите тия характеристики той приказвал и пред Л. Каравелова и други. Когато излязвал на градината *Бренер* в Букурещ, гдето се събирали контета и аристократи от българите, всичките се натрупвали около неговата маса и го зяпали в устата до тъмни вечери. Никога той не е бивал замислен и паднал духом. Нещо необяснимо.

Когато той бил гладен от няколко деня, тогава бил най-много весел, най-много декламирал разни стихотворения.

Никола Обретенов, който му посещавал квартирата в Букурещ няколко пъти, разказва, че тя имала следующата наредба. Живее в страда „Мошолой“, там негде из най-затъntenите къорави улици на румънската столица. По-напред той живеел до гара Търговище, но румънското правителство го преместило на другия край на града — да не бъде близо при оная станция, която кореспондира с България. Било през месец август, когато дините и пъпешите са в своята апогея, които там наблизко около неговата печатница се продавали. Хъшлаците, на брой около 15–20 души, които лягали и ставали в неговата стая, ходели да обират по пазара кори и изгнили дини, а някога, като им прилеagne, открадвали и по нещо. По тоя начин кабинетът на нашия поет и публицист представлявал нещо по-долно и от последната кръчма: с кори, със семе, и на всяко семе по куп мухи бил постлан тоя кабинет. Вземе един кората, гризе я, гризе я, па други я дръпне от ръцете му и я прилепи до устните си, като сърба и треци в същото време със зъбите си. Ботйов гледа, гледа, па се впусне, грабне кората и умие с нея загорялото лице на някого си хъшлака, а после натъпче кората в гърба

му. Смях, глъчки, пострадалият бяга из вратата да се мие, а подире му бръмчат хиляди мухи. Една заран цяла кола с дини и пъпеша се изпрегнала пред стаята му.

— На, господ ви убил, плюскайте и споменавайте кога сте живели при мене! — казал той и заплатил дините.

— Да живеј господин Христо! Той е баща на сиромашта, народен човек и в червата — извикали хъшлаците и почнали да гризат, а Ботйов ходи помежду им и ги закача, кого за ухото опъне, кому динята ритне, с кого почне да се бори и пр.

До двете малки прозорчета на стаичката му имало голям сандък от брашовска стока, който служел и за стол, и за маса, и за легло. Прозорците нямали перде, но мухите изпълнявали тая празнота. Седне Ботйов да пише уводна статия за „Знаме“, а хъшлаците се борят из стаята и вдигат шум като сто души. Ботйов ги погледне, посхока, а най-после, като прекалят, извика: „Мирни, че ей сега ще викна комисаря!“ Но „хлапетата“, както ги е той наричал, наздраво били убедени, че бате им Христо, светът да се продъни, пак няма да направи това. Когато се снабдял с пари, купувал им по един кош хляб и по няколко оки сирене, пипер и чесън. Напостелят по земята вестници, сложатаницата със сиренето, начупят хляба, обелят чесън и само стой отстрана и гледай, па ще да видиш можеш ли се стърпя да не вземеш участие на софрата на тия весели и безгрижни хора. Ботйов, само по себе си се разбира, държи ред помежду им и отпуща от време на време остри шеги ту за тогова, че имал малки устица, а гълтал хапки като половин керемида, ту за оногова, че от лакомия изял си късмета, и пр. Понякога, като оставала гозбата малко, някой умник, да я резервира за себе си, плюел ваницата. Останалите наскочат, удрят му по един юмрук по гърба, но той се надува и тъпче. Един път ядели мляко, в което пак плюл един хъш: Ботйов грабналаницата и излял млякото върху главата му.

Вечерно време, дордето си легнат, бой и псувни, кой да вземе повече вестници и ги направи на постелка. Като се натъркавали вече всичките да спят, тогава той вземал перото да приготвява материал за „Знаме“. Спящите наредени и нацедени като сардели. Пет души без възглавници и с изкривени шии хъркат, други кашлят, като че се цепят чамови дъски; трети бълнуват за хляб повечето; четвърти се чешат и стържат като с ренде, а въздухът в стаята от кирливите и попотените

тела дотолкова чист, щото с кибрит да драснеш, ще да се подпали. Ботйов стои пред малката ламбичка и пише, че богатството е умирисано блато, че златото и собствеността са кражба, че сиромашията и честността са добродетел и гордост. Най-много го раздражавали ония, които хъркали, по тая причина ги наказал по следующия начин: карал ги да си отспиват деня, а нощно време да бдят. Когато му излязвал вестникът, всичките помагали — кой да върти машината, кой да продава вестници, да ги сгъва и пр. Н. Минков, който го посетил по онова време в квартирата му още с няколко души, разказва, че по икиндия го сварили само по риза, къса до коленете, седнал на една постелчица, която от кал не се познавала от каква е материя. Наоколо му пълно с хъшлаци. Казал на гостите, че от няколко деня прави икономия в дрехите — да се не изтриват, — та затуй ходи по риза! Между българите хъшлаци имало и един турчин, помак, на име Хуно, който така също спял при Ботйова. Макар че хъшлаците го закачали, но Ботйов го защищавал. Всяка заран, щом го види, ще го плесне по червения врат и ще му каже:

— Хуне-е! Кога ще да колим турци?

— Ако е рекъл аллахът, челеби, напролет — отговори Хуно.

Последният бил още и пехливанин, с когото често се борел Ботйов из печатницата.

Казахме, че той станал твърде прочут; кой отгдето се откъсвал, от гладните, разбира се, при него отивал. Един път двама души, наскоро дошли в Румъния с предубеждения, че при който българин отидат за „народност“, трябвало тоя българин да си отвори касите и им каже: „Заповядайте, момчета!“ Останали при Ботйова няколко деня на гости, но все не им се харесва, искат да бъдат възблагодарени, безпокоят Ботйова да им помогне, да ги препоръча до по-големи капии, като до Евлогия Станковича, владиката и пр. Един-два пъти той се подигравал с техните глупи претенции, но на третия път, като видял, че настояват, написал им едно прошение до големите капии, което гласяло така: „Ваше високоблагородие! Откакто сме дошли в Букурещ, динимис-иманамъз патладъ от глад. Коленопреклонно припадаме пред вашите детородни чувства. Аман вече! Ако не ни изпълните желанието, ще бъдем принудени да употребим содомско наказание“... Взели прощението и тръгнали по големците. На едно място слугата на един големец задигнал едно дърво и изпъдил из портата просителите.

На второ място ги предали на полицията, която ги държала един ден и пак ги освободила. Вечерта с наведени глави тия подсмърчали в стаята на Ботйова, който примирал да се смее заедно с другите хъшлаци.

— Бе, господин Христо, какво толкова лошаво беше написано в туй пусто писмо, та комуто го подадохме, с дърво ни посрещна като бесни кучета? — питали двамата сиромаси.

— Чорбаджийска вяра, чоджум! Те са хора проклетни повече от турците. Защо ги аз нападам? Защо по-напред тях ще да изколим, когато преминем в България? — отговорил Ботйов. — На ви сега един цванц да си купите хляб, па за втори път да знаете какво нещо са чорбаджиите.

Отношенията между него и хъшлаците били и горещи, и братски, без всякакви задни мисли и планове за лична експлоатация. Той се подигравал с тях, дърпал ги за ушите, осмивал ги, подигравал се, но всичко това било другарски, всичко служело като изражение и следствие на епохата. И хъшлаците считали, че Ботйов е длъжен да ги храни, и той последният от своя страна съзнавал, че му е длъжност да прави това. Той не можел да разбере такъв водител, който да живее богато, когато останалите, които били готови така също да мрат за една и съща идея, да се скитат гладни и голи по улиците. Той изпълнявал на дело онова, което пишел и проповядвал. Ако по сляпа някоя случайност той би имал парите на вуйча си Евлогия Георгиев, то ние сме уверени като две и две четири, че той би събрал всичките гладни и голи и с тях заедно би изял тия пари. Той сам не приемал да отиде и се покланя някому, макар и за известно взаимно възнаграждение, това същото желяел и на другите. Пример няма, щото да е посъветвал някого от многобройните свои гости-хъшлаци, щото да отиде и си измоли работа от някого богаташа. Старал се, доколкото му е било възможно, щото все повече и повече да въоръжава всекиго против доволните и ситите елементи, така щото борбата, която е приготвявал, да има по-големи успехи, да стане по-отчаяна.

Понякога или че желяел да ги махне от главата си временно, или пък от дълбоко униние той правел със своите питомци различни комедии, които служели за забава и нему, и на тях.

— Момчета, пак ви поработи честта, пак ще да ударите къравото — казал им той един ден, като се върнал от града. — Евлогия Георгиев имал една маза с бел-пастърма и няколко бъчови

вино. Трябват му десетина-двайсе души да прехвърлят пастърмата и да претакат виното. Който желае изпомежду ви да върши тая работа, няма освен да отиде по-скоро на къщата му. Работата е много добра; отваряйте си очите да можете да турите под палтото и някой бел — да го изядем общо.

Да се претака вино и да се обръща пастърма, това е такава работа за гладни хора, щото цели месеци могат да я работят безплатно. Всичките гости очистили стаята на Ботйова и отишли на къщата на Евлогия. Подир няколко часа те се завърнали с клюмнали уши, изпъдили ги от къщата на Евлогия, като им казали, че оня, който ги учи на подобни магарии, не е по-добър от тях, т.е. нашият херой, делата комуто били познати на Евлогия и на хората му. Но когато ножът допирал до кокала, т.е. когато оставали съвсем гладни, както гостите, така и господарят, всичките оставяли магариите настрана и се залавяли сериозно за работа — да се борят срещу жестокия неприятел. В подобни случаи Ботйов нареждал такава една експедиция, както разказва брат му Стефан. На една малка табличка туряли една-две восчени свещи и малко тамянец, която вземал някой от хъшлаците, най-отвореният, и тръгвал по махалите. Где когото срещне, казва само една и съща фраза: „Бог да прости.“ Повече обяснения не са нужни, защото тамянтът и свещите ясно говорят за всичко, т.е. че е умрял някой сиромас, когото другарите му няма с какво да погребат. Ако някой любопитен се обаждал да каже нещо, то било само да се научи кой е покойникът. „Един стар народен българин, който се е бил с турците цели десет години“ — отговарял носителят на табличката. Със събраните пари той се връщал в квартирата на Ботйова; с цялата събрана сума в името на несъществуващия покойник се купувало хляб, сирене, мляко, чесън, пипер и други продукти. На другия ден излязвал други със същата табличка, но в друга махала.

Никола Обретенов се случил един път в печатницата, когато съдели едного хъшлака, че откраднал от общата сума на табличката. Едни давали глас: да му удари всеки по един юмрук; втори заявявали: да го заплюят всички и да го изгонят от своята хъшовска среда; трети предлагали съвсем къса процедура: да го обесели с краката нагоре и го оставели да постои 5–6 минути. Подигнала се крамола, всеки си давал гласа, никой не слушал чужди мнения. Дошли до споразумение да се избере съд и той каквото отсъди, то да стане. Тая изборна чест паднала

върху нашия херой, Куруто, родом от Джумая, и Нено Христов, който е понастоящем разсилен в Народното събрание. Съдиите завзели почетно място, а виновния изправили напреде им със скръстени ръце. Съдили и отсъдили: дордето дружината вечеря и се весели, той да обикаля из стаята пълзешком и да мече като котка. Друг един път на Ботйов се откраднал револверът. Това не било за търпене: да се открадне на Ботйов револверът все едно било на Карла короната. Събира ги всичките и им обяснява строго.

— Револверът, или всинца ви в полицията ще да предам, да ви бият с волски жили — казва той.

— А бе, бати Христо, как е възможно да стане тая работа? С какво лице ще да те погледнем ние, кому ще да отидем да се оплачем вече, кой ще да ни нахрани и напои? — викали отчаяни хъшлаците.

— Скоро револверът, ще да ви смажа! — викал Ботйов.

— Ох, да го знаеме кой е тоя маскара, жив ще да го опечем, бати Христо! — отговорили хъшовете и рипнали на четири страни из Букурещ да търсят крадеца.

Вечерта още четирима души влязвали в печатницата и влечели под мишци един гологлав човек, краката на когото се тътрели като пребит. Подире им вървели няколко деца от любопитство, а отдалеч ги следял един жандарин. Той направил интервенция на няколко пъти, но хъшлаците му отговорили: „Tyrografia Domnu Botieff!“.

— Бати Христо, ето го! Тамам продаваше револвера, ние го пипнахме — казали радостно хъшовете, като посочили на гологлавия човек и му сложили такива две мущри в ребрата, щото той изохкал като говедо.

Вечерта пълно събрание, делото ще да се гледа по същество, пак с избрани съдници. Честта пак паднала на нашия херой, но той, като заинтересувано лице, отказал се. Изборът паднал върху Куртя и Илия, двама хайдуту овчари с червени вратове, другари на Стоил войвода, и върху Панайот Куруто, бъдещ байрактар на Ботйова. Решили: да го издигнат до три пъти и спуснат на земята, па каквото стане. Няколко души плеснали вече ръце да приведат в изпълнение присъдата, но Ботйов, който до това време се любувал и смял в себе си на тоя трибун, изръмжал и дал своето вето:

— Слушай, вагабонтино! От тебе човек не става. Да се махваш и от печатница, и от Букурещ, да отидеш в джендемята, да се не казваш,

че си българин, да не се месиш в никакви народни работи — казал Ботйов. — Хайде, пръждомите! Никой от вас да не се е събрал с него — прибавил той, като се обърнал към почтеното събрание.

— Ах, бати Христо, тия работи ни отчайват нас! Защо не го остави на нашите ръце? — се обадили и въздъхнали хъшовете.

Освен хъшлаците в печатницата имало, разбира се, и други още много, които се занимавали из града със специални занятия: халваджии, пачаджии, бозаджии, кебапчии, джигерджии и пр., но пак се състояли под негово ръководство и наблюдение. Стане заран рано и тръгне да обиколи всичките, гдето така също се намирали по няколко души квартиранти. Влезе в халваджийския дюген например, каже „добро утро“, ръкува се с всичките, ще го угостят с едно парче халва, която той изяда с удоволствие, и си излиза, като каже някоя новина по общото дело и няколко насърчителни думи. Оттам ще да отиде при бозаджиите, пак ще се ръкува, ще седне на скъсаната им рогозчица, ще изпие с удоволствие едно тенеке баш боза и оттам отива при джигерджията и кебапчията. Всички го посрещат с радост и се гордеят от присъствието му. По едно време се зарекъл да не излазя заран, защото се увличал по бозаджийниците и не можел да се върне чак през нощта. Заобикаляли го хъшлаци и от „кажи-речи“ по кръчми и кебапчийници оставал цял ден. Много пъти, тъкмо-що се подаде от окадените тия вертепчета и си отрива още бозата, ето че насреща му някой публицист, учен, дипломат, офицер и пр., който му подава ръка и почват да разискват по някой предмет, а хъшлаците, на които дрипите треперят като перушина, спират се настрана и с гордост гледат как техният *другар* се познава и с големи хора.

В това същото време, когато той просел своята прехрана с таблички и с тамян, попецът от българската черкова му давал 50 жълтици с условие да не го закача във вестника. А тоя попец е бил твърде джинз Христов служител по нощните приключения. Сиромашът, какво си е той претеглил от Ботйова! Ако би бил в по-отдалечените времена, навярно би прогласен за светец. Ботйов го описва, че вътре в олтара, под престола на спасителя, държал йодоформ... Имало една вдовица, дебела аристократка, която тичала подир Ботйова като обаяна. Давала му 40 000 франка да я вземе за жена. Брат му Стефан, който е противоположност на него, от комерческа точка на зрение, доволно красноречие употребил да го убеди да се ожени за дебелата вдовица, да

се види с някоя пара и да си отпочине. За роднината му Евлогия Георгиев няма и да говорим повече, защото казахме вече по нещо. Тоя Евлогия, който се считал първият богаташ в столицата на румъните, той бил за Ботйов едва ли не най-окаяният човек, когото другите хора го имали за пример и се считали за щастливи, ако говорят с него. Ако Ботйов преминавал някога покрай палатите му и кантората му, това не било за друго нищо, освен да го закачи и се подиграе с него.

— Натегна ти вече, натегна! Кога ще да засвири музиката сред двора ти на „вечная память“? Тогава считай ме за един от присъстващите — казал той на Евлогия.

Ако последният виждал отдалеч своя племенник, то се връщал да го не среща.

Пак негова една роднина, госпожа Н..., казват — жена твърде благородна, управителка в дома на Евлогия, прочута и по богатство, и по щедрост, която би дала на Христа и своята слюнка. Но Христо, освен нея самата като нападаше, не ѝ оставяше на рахат и кученцето. Ботйов е това, не е шега. Когато някой от хъшлаците го питали защо не гледа да се сдобие с роднината си, от когото може да удари много нещо и за вестника, и за оръжие, той отговарял, че чорбаджийската пасмина е като козя краста. Щом им ядеш на софрата, щом им влезеш в къщата, отведнаж, без да се усетиш, ставаш като тях, молепсваш се.

А негово високопреосвещенство букурещкият български владика Панарет Рашев! Колко е той видял и патил от бъдещия свой зет. Какви скандални истории е дигал той отгоре му. Един път без време го накарал да избяга от Букурещ във Виена. Племенницата му Венета, съпруга по-после на Ботйова, разказва, че когато той, дядо Панарет, получавал вестниците на Каравелова, а по-после на Ботйова, три пъти хвърлял вестника и пак го вземал. Вечерта, каквито добри ястия и да имало, той не харесвал нищо.

— Кой пише в тия вестници, българин ли е, или грък? — питала Венета вуйча си владика.

— Едно магаре и един пуц! — отговорил покойният.

Магарето било Л. Каравелов, а пуцът — нашият херой.

Ако Венета предложила тоя въпрос на своя капризен вуйка, то не било без причина: тя била влюбена в нашия човек, просто лудеела за него. Запознаването им станало още по-рано, когато Ботйов бил учител в българската капела, гдето живеела и Венета при владиката.

Макар и вдовица, не дотолкова хубавица, млада и от „фамилия“, Ботйов обикнал тая жена за нейния добър характер, за симпатията ѝ към него и към голите му другари хъшлаци. Тайно от владиката тя донасяла сегиз-тогиз нещо за хапване на момчетата, чорапи, ризи и други помощи, от които се нуждаели сиромасите.

— Горките, живи да ги оплачеш! — казвала тя често, щом виждала Ботйова да яде с другите отвара и чесън. — Кучета главата му да ядат, няма дете, няма коте, очите му ще да изтекат, ако си развърже кесията и даде малко помощ на сиромасите — прибавяла тя на нисък глас, като казвала тия думи, които се отнасяли за вуйча ѝ владика.

Кърпела Ботйова и му перяла дрехите. Един ден му се обяснила, като го помолила да я отърве от тиранията на стареца. Ботйов, който не се скъпял в своите симпатии и чувства за разни непознати хъшлаци, които да нахрани — каси разбивал, само по себе си се разбира, че към Венета, към една злочеста нравствено жена, трябваше да бъде пощедър. Тя го пленила със своите възгледи към владиката и хъшовете. Още повече, че като наследница на стареца, имала у него пай твърде дебело количество пари, около 60 000 франка. От парите се тя отказала, стига само да склони Ботйова и се ожени за нея. Горедолу Венета изобразявала от себе си настоящ хъш и бунтовник. Нейните чувства за гладните, омразата ѝ към владиката, отказването ѝ от наследството и пр. били такива доказателства на благородство, щото Ботйов би сторил престъпление, ако я не вземеше. Когато старецът се научил, че се готви подобно нещо, то той бил вън от себе си. Викнал своята племенница и едва ли не я прокълнал.

— Язык за труда ми, за името ми, за богатството ми! — говорел той. — На инат, против волята ми, като напук, само да ме косиш, отиваш да се жениш за оня вагабонтин, за най-големия ми душманин! Ще да видиш от него хаир и берекет? Не, той ще да те държи гладна по три деня, ще те заколи някоя вечер или пък сам ще да пукне в затвора!

Венета останала непреклонна и сватбата се извършила през месец юли 1875 г., когато владиката отсъствувал по Европа. Тя просто избягала от него, оставила богатата трапеза и отишла да живее по бордеите. Със сълзи на очите желяла тя, щото венчаванието да стане по старата мода, със свещеник. Ботйов я уверил, че той умира, но пак не приема да му чете поп над главата, че по принцип и идеи трябва да направи граждански брак с нея; че ако има лоши намерения, то и

триста владици да са го венчавали, то пак ще да я захвърли; че най-после неговата честна дума повече тежи от всяка молитва. Венета била вече в капана. Вечерта станало и нещо като увеселение, гдето присъствували и всичките хъшлаци. Играло се хоро, пели се песни и пр. Доктор Странски, съотечественикът на младоженика, присъствувал още и като кум, и като побацима, и като свидетел.

И така, Ботйов запушил комин. Но хъшляците не искали да знаят; те продължили по старому да бъдат гости на батя си Христо. Венета била задължена да им пере кирлявите ризи. Братът на Ботйова, Стефан, не бил доволен от тоя брак. И в тоя случай той погледнал от практическа точка зрение, искал, щото брат му да вземе за жена такава някоя, която да може да го храни поне. Сам Ботйов чувствувал, че женитбата му ще да произведе реакция в хъшовската среда, та по тая причина той пише на Драсова в писмото си от 26 юни 1875 г.: „... Безпаричието ще да ме принуди да се оженя, за да можа да работя, но недей мисли, че моята шея влиза в хомота. Само един хомот съм можал да нося, и то хомота на Каравелова, с убеждението, че аз принасям някаква полза на народа. А то... пази боже! Тая неделя гладувах два деня, а печатница вече имам, но не казвай никому. Днес съм добре...“

Венета е родом от Търново, гдето била женена по-напред за друг мъж, Дончо Петков тютюнджията, който се поминал, и тя отишла в Букурещ при вуйка си. Тя живее и до днес в Търново, дъщеря е на сиромашки родители.

[1] Книга, която бил превел Драсов. ↑

[2] Книга, която превел Ботйов. ↑

[3] Известният на читателите Волон действително по това време за някоя си българска мома Василка, която любела един френец от шуменската станция, беше пуснал в ход комитетските работи, беше излязъл извън границите на предпазливостта. Затова го и арестували. ↑

[4] Стамболов беше по онова време заместник на Левски, А. Кънчев, Узунова и пр. ↑

[5] Обретенов от Русе. ↑

[6] Михаил Греков, познат шарлатанин в комитетските работи, а по-после руски шпионин. ↑

[7] Когато се появил прокурорът в печатницата със своите комисари и жандарми, Каравелов с перото в ръка, несчесан и неумит, както за винаги, незнаещи ни една дума по румънски, не ходил и нямал никога работа с полиция и правителство, скочил с перото в ръка и захванал: „Ботйов, Ботйов, моля ти се, вземи работата отгоре си! Вземи я да ме отървеш, аз ме не бива никак за тия работи.“ Ботйов, който се случил там, изстъпва се гладиаторски пред прокурора и му заявява тържествено, че той се намира пред хората, на които румънската земя е дала прибежище да защитават правата на 7 000 000 робове! Устата на Ботйова, които приличали на вулкан, накарали прокурора да го попита как му е името. А нещастният Каравелов стоял до стената с перото в ръка. Не бил той Ботйов, нито пък Ботйов бил Каравелов. ↑

[8] Тоя Адженов е бил действително човек с нечиста душа. Колкото парици спечелил Л. Каравелов със своето перо, дал ги Адженову уж с лихва, но като човек, невежа в комерческите дела, не му взел никакви разписки. Адженов отказа после, че нито познава Каравелова, нито пък е вземал пари от него. ↑

[9] Ония господа, които обвиняват Каравелова, че скрил или предал на сърбите комитетската кореспонденция, могат да вземат акт от думите на Ботйова, че Каравелов, като познат вече на румънските власти, щом се е усещало, че ще става някакво претърсване, давал кореспонденцията другиму, както сега я е дал Адженову. ↑

[10] Колкото и да питахме, не можахме да научим по какъв повод, с какви средства и сила е щял Л. Каравелов да направи това зло на нашия херой, т.е. да накара влашкия трибунал да го осъди и заточи в рудниците. Може би да е било по въпроса за револверите. ↑

[11] За тая нещастна аритметика читателите знаят вече. ↑

[12] Книгата от Иловайски носи заглавие „За славянското произхождение на Дунавските българи“, превод от руски, стр. 119, печатана в 1875 г. Ние мислехме, че е Каравелов превод, защото е казано на коричките: „Издава дружеството за разпространение пол. знания“, а тя излиза Ботйова. В края е направено твърде важно примечание от него против доводите на Иловайски. ↑

[13] Тоя Петков е бил Панайот Семерджиев, умрял по-после — в 1876 г. — на въжето в Търново. Младо момче, поклонник на теориите и доктрините, предлагал Ботйову неща неосъществими. ↑

[14] Янко Ангелов, ученик по онова време в Букурещ и приятел на Ботйова. ↑

[15] Михаил. ↑

[16] Каравелов. ↑

[17] Данаил Хр. Попов, родом от Плевен, от дълго време търговец в Т. Мъгуреле, гдето се намира и досега. Забележителен е тоя български патриот. Между България, между апостолите на свободата и румънските българи патриоти и Белград — той е бил комисионерът. Кореспонденциите на Левски, А. Кънчева, Д. Общия, на частните комитети с централния и П. Хитова в Белград — Данаил Попов е бил ключът. Който е искал да знае какво става в България, кой апостол где се намира и пр., то е трябвало да се пита Данаил Попов. Тая негова деятелност се простира от 1867–1877 г. Като него е бил още Д. Горов в Гюргево. ↑

[18] Стоян Заимов, който по онова време издаваше в Браила вестник *Михал*, действително парцалче, гдето се псуваше Л. Каравелов нецензурно. Вижда се работата, че Данаил Попов се е възмутил и е писал Ботйову, та затова му отговаря, че му е „натъркал вече носа“. ↑

[19] Нено чорбаджи, казанлъшки изедник чорбаджия, един от героите на Л. Каравеловата повест „Маминото детенце“. ↑

Х

Да не забравят читателите, че ние се намираме в 1875 г.; през лятото, тая година, която беше като предисловие на Априлското въстание и на „Радецки“. Огънят пламна най-напред в Босна и Херцеговина. Това беше достатъчно. Той намери нашите емигранти съвсем разбити помежду си. Тайните комитети в България бяха в много по-добро положение. Игото на чуждото правителство ги караше да бъдат съгласни и сговорни помежду си. Букурещ, гдето имаше уж централен револ. комитет, към който бяха обърнати очите на всеки отсамшен българин, почти не съществуваше, видяха читателите как се третираше неговият представител Л. Каравелов. Така или инак, но борбата на братята херцеговци и бошнанци трябваше да пламне в средата на нашите емигранти, трябваше да ги наелектризира и тури в движение. Нашият Христо, който по това време не бил „ял по два деня“, възкръснал като от мъртвите.

Събрали се всичките млади патриоти, в няколко заседания разисквали и решавали каква рол трябва да играят и те в новата ера, която се отваря на Балканския полуостров. Решили едногласно, че настанало вече време да зареве заспалият български лев. Набързо съставили революционен комитет, в състава на който влезли: Ботйов, Д. Ценович, И. Драсов, Д. Шопов и доктор Чобанов. Написали циркуляри, извадили прокламации, направили си печат, много по-голям, отколкото печатите на днешните български министри, и почнали работа. Деятелността кипяла, всичките войводи били повикани в Букурещ, сам С. Стамболов се намирал там, без дълги и широки съображения революцията била решена в България, минутата се намерила една от най-сгодните. Ето ви и някои документи от това време, които характеризират деятелността на тоя на бърза ръка съставен комитет. Ние притежаваме оригиналните ръкописи на тия документи.

Български революционен комитет в Букурещ

Август 21, 1875 г.

Господа родолюбци!

Обещахме ви се в първото си да ви съобщим някои подробности върху народните ни дела. Ето днес изпълняваме обещанието си. Извънредното ни Народно събрание от важните за всеки южен славянин обстоятелства, което свърши заседанията си на 12 т.м. под председателството на почитаемия ни войвода П. Хитова, съгласно с Централния български революционен комитет в Българско, реши едногласно *революция*. Вашият благоприятен отзив с бързите ви доброволни пожертвувания доказва, че и вие оценявате сгодната минута и съгласявате за едно всеобщо въстание в Българско. За тая цел се избра петочленен комитет, който заседава всеки ден. Каква е задачата му — вам е известно. Неговите действия са засега ограничени да приготви тая революция. И понеже тя трябва да избухне отътре, първата ни грижа беше да свържем народните си сили и улесниме началото, а това стана, като изпратихме няколко решителни и влиятелни пред народа ни апостоли.^[1] Всичко това, господа, с вашата помощ се нареди и сполуката, която се очаква от това народно движение, ще ви даде точен отчет за всичко. Но това, господа, не е достатъчно. Вие, вярваме, сте съгласни, че е неизбежно нужно да се изпратят и оттука няколко чети, добре организувани, от които ако и да се не очаква много, но пак щат да подкрепят силите на отсрещните ни братия и щат ги немалко насърчат. Следователно, за тяхната организация се изискват огромни суми; а тия суми, разумява се, ще се събират пак измежду ни, та затова вие трябва да имате винаги на разположението си една сума, та щом стане нужда, да се употребят, за гдето трябва.

Ние вярваме, че във всеки град и в околността му се намират доста юнаци, които би отишли с радост да пролеят кръвта си за своята собствена свобода. Като е тъй, ваша длъжност е да се постарайте още отсега и ни явите до колко юнака би се намерили при вас и са готови да отидат, щом стане нужда. Освен това ще ни явите ще ли могат тия момци себе си или частно вие да ги въоръжите, понеже трябва да знаем колко и какви юнаци имаме на разположението си и готови ли са във всеки случай да тръгнат.

За тия и подобни работи трябва да ни пишете с осигурени на пощата писма или с особен човек, инак е опасно, за да не падне нещо в

ръка и се открие делото ни.

Също ако познавате някои лица, достойни за войводи, пратете ги тук при нас с особена препоръка за споразумение, понеже се нуждаем от предводители.

Длъжни сме да ви явим и това, че емигрантският ни вестник „Знаме“, на който по-после мислим и името да се промени^[2], стана чист комитетски лист, който ще да се занимава изключително с народните ни интереси. Никакви лични нападения няма да се срещнат в него. Комитетът ще да се труди дано може да се издава два пъти в неделята. Маловажните неспоразумения между някои тук лица, като например Ботйов, Цанков и др., престават завинаги, и тия лица днес работят съгласно в полза на народното ни предприятие.

Пращаме ви също и печатни разписки срещу приетите пари, а ония ръкописните ще ни върнете. Здравейте.

(Печатът)

Комитетът е издал и следующите прокламации към българския и турския народ.

1

Българската:

Милий народе български!

Всичките около тебе народи се наслаждават от добротен живот във всяко едно отношение. Само ти и твоите съжителци, които сте имали злочестината да се управлявате от турското правителство, сте лишени от неоспоримите права за всеки човек и тежко стенете под едно варварско иго.

Особено ти, милий народе, никак не можеш и да мислиш, че живееш като народ: само тебе е най-строго, под жестоки наказания, запретиено най-законното нещо — народното ти просвещение; само твоите занаяти се намират в първобитното си състояние; твоето земледелие и търговия са свършено убити: честта, имотът и животът на твоите деца са всякога изложени на произвол и на подигравка; само ти не намираш отеческо правосъдие там, гдето го търсиш.

И всичко това произлиза само и само от досегашното ти неспособно и безчеловечно правителство. Това нетърпимо вече

състояние ти наложи своята длъжност да се вдигнеш с оръжие в ръка и да премахнеш злото. Ти изпомежду себе изваждаш засега нас и ни изпроваждаш на бойното поле, за да се борим за святата цел.

Ние те послушахме и сега ето ни вече на бойното поле, гдето ще пролеем и последната си капка кръв за твоето освобождение. Молим те само да вземеш във внимание долните наши предложения във вид на закон, които ще приведеш в точно изпълнение:

1-во. Всеки българин, от най-малкия до най-големия, длъжен е да постоянствува в народното решение и да не дава *никаква* поддръжка и помощ на досегашното правителство и на неговите привърженици, виновниците на нашите злочестини. Напротив, това правителство и неговите привърженици от всекиго трябва да се гонят и наказват най-безмилостно.

2-ро. Всеки от нас, и които оставате в къщите си, и които вземате оръжие в ръка, не трябва да бива ни най-малко ожесточен против мирните турци, наши съжители и състрадалци. Напротив, длъжни сте да им дадете братска ръка, помощ и покровителство, ако бъдат преследвани от правителството, защото са съчувствували на народното ни движение. Честта, животът и имотът на мирните турци трябва и вас да бъдат толкова мили и святи, колкото са и за тях.

3-то. Додето не се освободим от това правителство и не наредим друго, способно да ни направи доброчестни, паричният имот на всяко частно лице трябва да е на разположение на нуждите на святата ни цел. Но обществени имоти за поддържане училища и черкови, които сме отделили от залька си, трябва да останат ненарушими до втора заповед.

Милий народе, ти си страдал много, но това страдание в тоя честит час, вместо да те отслаби, напротив, ще те раздражава като лев и в твоите мишци ще влее юнашка кръв, като си сметнеш за какво се бориш и какви ще са следствията на твоята борба...

Освен това ти, народе, си многоброен, ти си в своята къща помежду стените на твоя крепки Балкан, ти си обиколен от имота си. А всичките тия неща са твои най-здрави и непобедими съюзници. Дързост прочее и напред с уверение, че победата ще бъде на твоя страна, защото и правдата е твоя. Дързост, защото твоето въстание е благословено от бога и трябва да бъде одобрено от всяка държава,

народ и община, у които правдата и човеколюбието не са угаснали!
[3]

Издадена от хиляди български въстаници на Балкана.
На 8 септември 1875 г.

2

Турската:

Авропа туркиянън мюслиманларъна.

Топрак кардашлар!

Маалюмдур ки, хер бир милиет кенди саадет халъ ве истирахаттъ ичин хюкюметине верги верир. Биз дахи девлети алиенин денилен ехалилери бу хусус ичин нехаеттени акчемизи вирдик исе, ине гюриюруз ки, бизден факир ве дюшкюн хич бир милет йоктур. Бунун себеби ялънъз шимдиедеки хюкюметтир. Гюн гиби ашикердир ки, илерде дахи мезгюр хюкюметтинин идареси алтънда каладжак олур исак, халъмъз бедтер овладжак. Ище бу чекилмез артък фенальгън кестерилмеси ичин, сияхларъмъзъ аларак, мезгюл хюкюмети деф идилмесини, не ерпве дигер бир бизи сеадет хала тютюреджиги тенземи ичин калкъщък. Иш буюле икен сиз гюриорсунуз ки, бизим харакетимиз сизип файденизе дахи даир дир. Бу ниетимизи ислямлардан чок киши аплают бизлер ийле берабер харакети умумиеде болуни орлар. Сизин дахи борджунуз дур ки, иши йедже тефекир идуп, бизе мувафък олмънъз. Бу муамеледе хер кишиниз болунаджак олур исе, хич бир кедер ве зян тйормееджек. Бойлесинин ърс ве йомрю, ве мль тарафъмъздан хъфз едпледжектир факат ол ислямларки бу хаккъ анламак истемеюп умуми харакетимизе карши дурмаа чакарлар исе, топрак кардашларъмъз саимаюп кенди йовюр ве малларъна сахип олмаяджаклар. Бу кейфиетлер ден хабериниз олмак ве сопра иши билмедик деюпда пишман олмаманъз ичюн, иш бу пляннаемиз язилуп тарафапъза гюндерилди.

Фи ерми секис агустос синии бин ики юз доксан бир.

(Преводът му на български)

До мюсюлманите от Европейска Турция.

Съотечественици!

Известно е, че всеки народ за своята доброчестина и спокойствие плаща данък на своето правителство. За тая цел и ние, жителите на така наречената османска висока държава, ако и да дадохме последната

си бодка, пак виждаме, че няма нито един народ по-беден и по-западнал от нас. Причината на това е само досегашното правителство. Неоспоримо е, че и занапред ако останем под управлението на същото правителство, положението ни ще бъде още по-окаяно. Прочее, за да се пресече вече това нетърпимо зло, ние се дигнахме с оръжието в ръка да изпъдим досегашното правителство и на мястото му да наредим друго, способно да ни направи доброчестни. Така като е работата, вие виждате, че нашето движение е и за ваша полза. Това наше намерение разумяха мнозина турци мюсюлмани и заедно с нас се намират в общото ни движение. И ваша длъжност е, след като размислите добре работата, да се съгласите с нас. Който от вас се обнесе така, няма да види никаква повреда. На такъв честта, животът и имотът от нас ще бъдат запазвани. Но ония мюсюлмани, които не искат да разумеят тая истина и се наемат да противостоят на общото ни движение, или пък покажат към досегашното правителство доверие и помощ, няма да се считат за наши съотечественици, нито пък ще бъдат притежатели на своя живот и имот. За да бъдете известни за всичко това, щото отсетне да не се каете, нито казвате, че не сте знаели работата, написа се настоящето известие и ви се изпроводи.

На 28 август 1291 от егира.

На 28 август 1875 от Христа.

Попъплали апостоли и агенти на много страни, апостоли от първо качество. С. Стамболов тръгна за Заара, най-надеждния център; Н. Обретенов за Шумен; Панайот Волон за Троян; С. Заимов за Цариград, да го пали; Панайот Хитов за Белград, да прави някакви си преговори; а сам нашият херой — за Одеса, да кани хвърковатия Филип Тотя за войвода и да събере някои помощи от тамошните българи. Ето и разписките на поменатите патриоти, които са издали на тръгване срещу получените разноски:

Разписка

Днес на 1875 г., августа 20, приех от г-на Драгоя Шопова, касиерина на Бълг. революц. комитет в Букурещ, сто (100) австрийски

жълтици, които комитетът ми определи, за да отида в Одеса и да доведа войводата Филипа Тотя. За уверение се подписвам.

Хр. Ботйов

Букурещ

Квитанция

Приех от г-на Драгоя Шопова четиресет австрийски жълтици, за да ги употребя според назначението им, както беше определил Ц. Р. комитет.

Ст. Стамболов

Букурещ

875, август 19

Приех от комитета у Букурещ български 100, словом сто, лири турски за пътни разноски, за да премина у отечеството ни България.

Панайот Хитов

Краево, 1875, септември 4

Разписка

Приех от г-на Д. Шопова, касиера на Българския революц. комитет в Букурещ, тридесет австрийски жълтици за пътни разноски по Българско за народната ни цел.

Панайот Волон

Букурещ 19/VIII.875 г.

Квитанция

Подписаният приемам от г-на Драгоя Шопова петдесет минца, които Б. Р. комитет в Букурещ ми определя за пътни разноски, за да обиколя: Шуменско, Варненско и Разградско. И за уверение се подписвам.

Н. Т. Обретенов

Букурещ, 17 ав. 875

Разписка

Долуподписаният приех от г-на Шопова, касиерина на Б. Р. Ц. комитет в Букурещ, (15) петнадесет турски лири, които ми се назначават от комитета, за да отида с петима души другари в Цариград по народни работи. За уверение се подписвам.

Стоян Заимов

Букурещ, 21/VII. 875

Тия оригинални разписки напечатихме ние, едно, да покажем деятелността на комитета, а, друго, да обърнем вниманието на читателите върху това, че дадените доволно дебели суми на разните апостоли показват, че комитетът не е бил без последователи, от лептата на които са събрани тия пари. Доколкото знаем, само Болград е отказал да подаде ръка на комитета. Ето едно оригинално писмо на неговия представител, който е бил на събранието и който пише след завръщането си:

Болград, 1875, август 19

Господин Д. Шопов!

Писмото или циркуляра на Централния б.р. комитет приех.

Причината, гдето не ви изпроводихме пари, е следната:

Аз сам бях в Букурещ като представител от града ни. Но като видях раздорите и несъгласията, които са се дигнали между Ботйова и Каравелова, които не мислят да се споразумеят помежду си и да начнат общата работа, както трябва, ние не се решаваме да изпратим означените пари. Много ми е жал, че не можах да се видя с вас лично и да поговоря за тази работа.

Ние сме готови да внесем не само толкова, колкото сте ни определили, но в много пъти повече, стига само да има хора, с кои да можем да работим сериозно.

Поздравлявам ви и пр.

Н. Минков

Какво направи комитетът въобще и неговите апостоли частно в своите окръзи, ние няма да говорим тука, защото читателите знаят това вече от I том на нашите *Записки по българските въстания*. Ние ще да ги оставим веднаж завсякога и ще да се впуснем пак подир дирите на оногова, комуто описваме живота. Както видяхме, той бил определен да отиде в Одеса при Филип Тотя, да го покани за войвода на бъдещото движение и да събере помощи от тамошните българи, особено да вземе анекдотичните 3000 пушки, които се намирали в дълбоките маази на Мироново-Тошкович. Тръгнал Ботйов по своята мисия от Букурещ на 21 август със следующите препоръчителни писма, които са писани от неговата ръка:

Пълномощно

Долуподписаний давам настоящето г-ну Христу Ботйову, за да му служи за доказателство на пълното ми към него доверие, и моля всичките свои приятели и познайници да му оказват изискваната от него помощ на нашата народна цел, като вземат от него разписки, подписани от Българския революц. комитет в Букурещ срещу всяко едно пожертване. Вярвам, че всеки родолюбец ще да се отнесе със съчувствие към неговите предложения.^[4]

Здравейте.

Ваш побратим

Панайот Хитов

Букурещ, 12 август 1875 г.

Второ пълномощно

Свободолюбиви господа!

в Русия.

Българският революц. комитет в Букурещ, на когото главната деятелност досега е била да пригответи нашия нещастен и поробен народ за свобода, а следователно и за въстание, като вижда днес, че е достигнал до едни твърде утешителни резултати, не може да остане чужд на движенията, които произхождат в Босна и Херцеговина и които с такава енергия се отзовават и в нашето нещастно отечество България. Нашата революционна пропаганда, господа, е работила цели

осем години и в продължение на това кратко време е успяла да доведе възприемчивия български народ до съзнание, че единственият изход из неговото грозно положение е революцията — революция, която да съсипе неносното турско иго и с това да строши чашата на нашите безбожни и безчовечни страдания. Тая революция е вече приготвена. Чрез своя Централен революц. комитет в България нашият народ ни дава да разбереме, че той не ще и не може да пропусне днешните благоприятни обстоятелства — когато Турция се намира на края на своята погибел и когато по-голямата част от поданиците на н.в. султана проливат кръвта си за свобода, — а ще да въстане и ще да раздели честта на оръжието със своите братя херцеговци и бошнаци.

При такова едно решение от страна на народа^[5] Бълг. револ. комитет в Букурещ не може да остане глух на отчаяните въстанали за свобода, а е принуден да пристъпи до окончателното решение на своята задача. Съгласно с всичките революц. комитети в България той е решен вече да прогласи святата борба и да побърза да събере колкото е възможно повече морални и материални сили, за да се притече на помощ и да даде направление на въстанието. За тая цел комитетът разпроводи писма и нарочно хора до по-главните български (патриоти) извън България и отвредом почти доби благоприятни отзиви. До българските патриоти в Русия се определи и изпровожда един от членовете на комитета г-н....^[6], който е натоварен с мисия и с пълно доверие да влезе в споразумение с тия патриоти и да поиска да принесат своята лепта на олтара на българската свобода.

Молиме всеки българин и славянин да се отнесат с пълно доверие към нашия пратеник и да му окажат изискваната за народната ни цел помощ.

Комитетът

Писмо до Филип Тотя

Уважаемий ни войводо!

Вам трябва да е известно вече, че в България се приготвява силно и общо въстание и че това въстание скоро ще да избухне. Всичките революционни комитети в България изпроводиха свои представители и на едно общо събрание се реши да ви поканиме да

дойдете, за да вземете командата на една огромна, добре организирана чета.

Ние вярваме във вашия патриотизъм и във вашата всякогишна готовност да послужите на своето потъпкано и поробено отечество и затова изпращаваме нарочно едного от членовете на тукашния революционен комитет, а именно г-на Христо Ботйова, с когото като се споразумеете, молиме ви незабавно да дойдете в Букурещ.

Сега е време да покаже всеки своето достойнство и своята любов към отечеството си, сега е време да види и нашият народ бял ден. Вие, уважаемий ни войводо, сте един от първите синове на България, вие сте жертвували и имот, и живот за нейната свобода, вие сте напълнили България с името си и със своите подвизи, вие сте началото на българското движение — не оставайте и сега надире от своите другари и приятели, покажете, че у вас не е угаснала любовта към отечеството, елате да нанесете страх и трепет на нашите тирани и да оставите името си вечно в българската нова история.

Уверени във вашия патриотизъм, чакаме да ви прегърнеме братски и заедно с вази да извикаме: Да живеј България! Да живејат нейните достойни синове!

Комитетът

Като се турим в епохата, когато са се писали тия писма, епоха, която не ни е чужда, ние влизаме всецяло в душата на нашия херой. Той, както и други мнозина млади и запалени души вярваха, че е възможно да се катури старата и великата османска империя. Четете долното негово писмо, което той пише още на втория ден от своето за Русия пътуване:

Брате Драсов!

Моето отбиване в Браила излезе твърде щастливо; щом излязох из железницата, се срещнах с един мой приятел, който идеше нарочно при нази за споразумение. Тоя човек е от четата на Хаджи Димитра, а сега е слуга на мошията на С. Берон. Като му разказах мисията си и положението на работите, той се разпали дотолкова, щото се реши да пожертвува и ризата си от гърба. Аз му казах, че на отсрещните

трябват 400 жълтици за барут и куршуми, и той се съгласи утре да се върне на мошията да вземе тия пари и да ги донесе до вечерта на Пейова, за да ви ги изпроводят. И така в други ден вие ще да получите тия пари. Щом ги получите, то да иде един от вас в Гюргево и да даде тия пари на някого от тамошните, за да ги занесе тутакси на Иванча. Можете, мисля, да ги предадете и на Кара Михала. После това да напишете едно благодарително писмо до тоя момък и да го насърчите, както трябва. Той има около 1000 жълтици и е готов да ги пожертвува, за да обружи сам една чета и да я предвожда. А той е вреден човек. Името му е Христо Македонски. Вижте адреса му в адресите на вестника.

Из пътя се срещнах с един влах от официална нога и научих от него много неща. Тукашното правителство ще да гледа на всичко през пръсти. Работете само по-енергично. Вчера вечер в Букурещ се е съставил комитет за помагане въстаналите провинции в Турция. Тоя комитет се състои от българските медици, в него е и Цанков^[7]. Внимавайте, че те ще да искат да отслабят действията на нашия комитет и под вид на това да събират пари и да ги употребят по свое усмотрение. Те са ходили при Давила^[8] и той им е казал да не спят, а да работят. Всичките влашки министри са на Синай при княза на съвещание. Войската е в движение. Както и да е, вие си отваряйте очите на четири и бъдете по-сериозни. В мене се разигра вече хъшовският бяс. Тая ноц на 1 1/2 часа заминавам за Яш. Сега сме тука у Пейова всички наедно. Прощавайте. Тукашните събират пари, но цариградските ще да се забавят още два-три деня.

Искам да се отбия в Галац, но не можа — ще да закъснея. Прощавайте.

Браила

22 август 1875, часът 11.

Ваш Ботйов

Това писмо показва колко е била силна вярата в делото, как леко се е гледало на много въпроси, как на частни и на некомпетентни хора се е почитало мнението и се е вземало за чиста монета. Срещнал се Ботйов случайно по пътя с някого си, по всяка вероятност чиновник, от когото много важни работи научил. На някого си професора, Давила,

се искало мнението, който благоволил да подсказе на медиците да не „спят“, най-после Христо Македонски, хъшлак, слуга, и 1000 жълтици в ковчега му! И нам е смешно, и самият автор на писмото се би смял, ако да би бил жив, но тогава така се вършеха работите: децата се радват на всяка пъстрина, а тогавашната епоха беше първоначална за българите, нещо, върху което ние сме говорили твърде напространно.

В Одеса и с нейния гостенин, „уважаемия войвода“, както и с родолюбивите българи там какво е направил нашият пълномощник, няма да се простираме надълго и нашироко. Ще кажем само това, че дядо им Филип Тотю не носел нито разпалената глава на Стамболова, Волова, Обретенова и други, нито пък идеализирал като Ботйова хайдушкия живот в Стара планина. Парен бил той много пъти, сам с ръката си хващал змията, снагата му била като решето от куршуми, знаел той що значи да водиш чета срещу турците и да пееш из влашките кръчми: „Стани, стани, юнак български“, с една реч, той мъчно можел да влезе в капана. Некавалерско от негова страна било това, че той не казал това открито, а се съгласил. А безчестието пък било това, че подир като се съгласил, задигнал някакви си суми от комитета и изчезнал пак в Русия. Ботйов бил силно потресен и разочарован от това войводско действие, от това хайдутско слово, което той имал от по-напред за светиня.

А що е той свършил с „родолюбивите господа в Русия“, за които, както видяхме, носеше нарочно пълномощно писмо? С Тошковича и с неговите 3000 пушкала? Трябват ли предположения за „обаче“ и „понеже“, когато познаваме вече Ботйова, познавали са го и родолюбивите българи, които са били от „партията“ на генерал-губернатора и на полицмейстера, прочее, да имат друго мнение освен това, което е имал и негово високопревъзходителство тайният съветник. Ботйов бил изслушан само от по-долня ръка българи, които помогнали на делото кой как може, а големците, които чакали да заговори императорът, избягвали с него всяка среща, защото се научили, че и полицията го следи. Но ние не сме съвсем с празни ръце по това заключение за „родолюбивите българи“, имаме на ръка едно тяхно писмо, което, макар и по-късно писано, после мисията на Ботйова в Одеса, потвърждава думите ни. Ето това писмо, адресирано до комитета в Букурещ:

Одеса, 13 март 1876 г.

Почитаеми господа!

С удоволствие идем да отговорим на любезното ни ваше писмо от 26 февруари.

Ние с голямо внимание четохме това, що из Белград ви пишат, и твърде ви благодарим за съобщението на вашето мнение върху това дело. Личностите, които ви пишат, нам са непознати; но ако вам са известни за хора положителни, ние заедно с вас даваме вяра на писаните им и идем да ви кажем и нашето мнение.

Съгласни сме с това, че в делото, за което е речта, без сърбите ние ще можем да направим само един жив протест пред Европа против злоупотребленията, които нашият народ тегли от угнетителите си. А за да се достигне напълно желаната цел, необходимо е, даже повече, отколкото е *необходимо*, да имаме ръката на сърбите. Без тях едва ли можем направи нещо, както и те без нас са слаби, макар че техните ръце са развързани. Но как да се положим на тях и да им повярваме, когато толкова пъти те се показаха коварни към нас? Толкова пъти те ни лъгаха и си изплитаха кошницата, а ние оставахме да теглим за тях и за себе си. Толкова пъти ние им вярвахме, а какво е излязло досега, вам е известно. Затова, като споделяме напълно мнението да се изпрати нарочен човек в Белград за преговори върху всичко, ние считаме за своя длъжност да се уговорим.

Нашите стари, макар и да не вземат участие в нашата работа, но никога не ни лишават от опитните си съвети. Те недоверяват на сърбите, както и ние. Същото мнение е и на полковника г-на Кишелски, който се съгласява да земне на себе си мисията да иде в Белград като представител от Българския централен комитет или ако такъв комитет не се е организовал, то като представител от страна на всичките дружини пред белградското правителство.

На белградското правителство трябва да се поставят тия условия:

1. В 1867–68 год. тогавашните министри г. г. Гарашанин и Блазнавац обещаваха от името на тяхното правителство да дадат на българите 40 хил. пушки. Ако не повече, поне това количество да дадат сега.
2. Тия пушки отрано да се пренесат в Балкана заедно с необходимото количество патрони.

3. Сръбската граница във всичкото продължение на въстанието да е открита за българите.

4. Сръбското правителство на книга да обяви искрено и публично, че няма да постъпи с нас тъй, както досега е правило; че то няма завоевателни цели по отношение на българите.

5. Сръбското правителство първо да обяви война и тогава да наченат нашите чети.

6. Тъй като ние от себе си не можем даде пари, които са необходими в тая работа, а пък и не сме в състояние да заемем, то сърбите да дадат или да направят заем за сметка на българите, които пари, при желани изход на работата, ще имат да получат от бъдещото наше правителство.

В тия ако сме съгласни, също ако одобрявате полковника Ивана Кировича Кишелски за председател, спишете се *по-скоро* с другите дружини по вас и пратете пълномощно писмо за г-на Кишелски, в което ще поместите тия пунктове. За повече ще се положим на опитността на г-на Кишелски.

Господството му вчера замина за Петербург, гдето ще си даде оставката и ще чака там да му явим резултата на това писмо, та може оттам направо през Виена да замине за Белград.

Ако сърбите приказват чистосърдечно и искрено, те не трябва да се боят от заема, който предполагаме за българите. Ако изходът на работата бъде добър, те ще си получат парите; а пък този изход всецяло ще зависи от тях. Ако те не отстъпят назад. Черна гора няма да остане проста зрителница. Ние не допускаме мисъл, дето Турция да може с такава сила да излезе наглава при днешното си положение. Ако пък някой от западните заискат да я поддържат, то неужели може помисли някой, че винагишната наша покровителница Русия няма да ни поддържи? Затова казваме, че стига Сърбия да желае, а изходът ще е благоприятен.

Било би желателно да се организува централен комитет някъде по вашите места, по-близо към отечеството. Ако това стане, ние убедително ви молим да внушите, комуто следва, да се не притуря на комитета епитет „Революционерен“; защото той не отговаря на целта, която ние преследваме — избавлението на отечеството ни от угнетителите му; освен това тая дума произвежда лошаво впечатление на всеки благомислещ челяк и може да поколебае доверието към

българския народ на ония, които в днешното критическо време могат да бъдат много за него полезни.^[9] Ние сме напълно уверени, че за членове на централния комитет ще се изберат хора, които да заслужават доверието на народа и на другите, а не таквиз като Ботйова или Каравелова.

Като се надяваме за благоприятния и скория *ответ*, ние ви сърдечно поздравяваме.

За Одеската българ. дружина

(под.) *Д. В. Волков*

С. И. Стомоняков

Мислим, че писмото толкова ясно говори, щото коментариите са излишни, че то на четири страни потвърждава нашето гореизложено мнение. В него се привеждат убежденията на одеския генерал-губернатор, на неговата полиция. От Сърбия и от сръбското правителство тия полицейски представители на българската дружина в Одеса искат такива задължения и обещания, като че тогавашната българска рая да имаше на своето чело Анибала, Наполеона I, Илдъръм Баязида. Пряко ултиматум! Страх и трепет от Сърбия. А от благословена Русия? Хе-хей!

Че може ли да се спомене нейното име? Тя от бога е упълномощена да употребява народите, както ѝ скимне. Изказват желание подписавшите писмото, щото нейната автократическа рутина да бъде наложена и на Ботйова, и на Каравелова, и на други, да не се споменавала, сакън, думата *революционерен*. Не трябва! Хапе и сърби тая дума, макар тя и да се отнася за „поганното агарянство“. Забележете, че писмото се пише от „младите“, т.е. от радикалите. А ако беше от „старите“ — консерваторите? Въобразяваме си.

Дордето Ботйов бил още в Николаев, изпратил до комитета в Букурещ следующата депеша:

Редакция Знаме, Букурещ.

В сряда ще срещна одеските. Работите могат да бъдат добри, ако са добри и нашите. Страх ги е да си развалят кариерите мнозината,

които се решават да дойдат (офицерите може би — р.). Какво прави Хитов? Отговорете Николаев, Соборная N 6.

Ботйов

Пише той още пак от Николаев долното писмо до някого си Гр., оригинала на което ние не притежаваме. Той се намира у г. П. Кисимова:

Николаев, 30 август 1875

Брате Гр.,

Три дена става вече, откакто съм дошел в Николаев по мисията на Комитета. Обиколих Кишнов, Одеса и Николаев. Работата ни отива добре. Революцията е готова, пари ще да се съберат и след 5–6 дена ще да чуеш, че цяла България е на оръжие. Букурещ кипи. Каравелов е отстранен от всички.

Вземи инициатива и събирай пари, пък ги изпроваждай до Минкова. Пушки ще да взема от Одеса (?).

Сега за мене: аз имам типография, издавам Знаме, проповядвам бунт. Преди 10 дена в Букурещ имахме голямо събрание из България, из Сърбия (Панайот) и из Румъния; решихме: бунт! Всичко у нас оживява, всичко жертвува. Панайот ще да мине с 2000 души през Сърбия. От Одеса вземах Филипа, за да мине през Влашко с още няколко души войводи. Тукашни наши офицери подават оставка. А в България! О! Там ще да скочи мало и голямо. Дадохме им 1000 жълтици за куршум и барут. Емисари за сигнала изпроводихме 15, с тях е и Стамболов, който цяла зима беше при мене.

Тайно: Цариград ще да запалим на 30–40 места.

Приех последното ти писмо. Жално ми е много за тебе, но ти можеш да принесеш още голяма полза за България. Събирай пари!

Прегръщам те, целувам те и съм твой.

Ботйов

Поздрави Бояджова и жена му.

Аз тръгвам за Букурещ и оттам Петербург (?). Напред! Напред!

Имаме хора и в Цетина, и в Белград, и в Атина.
Пак твой

От тая кореспонденция из Николаев Ботйов излага истината в депешата до комитета; а в писмото до Гр. той поетизира и насърчава само.

[1] За тия апостоли четете по-долу разписките. ↑

[2] От друго едно писмо се вижда, че това име на „Знаме“ щяло да бъде „Напред“. ↑

[3] Тая прокламация е напечатана в I том на нашите *Записки*. Всеки ще да разбере, че по своето малко молитвено съдържание тя не е излязла от перото на Ботйова, който отсъствуваше по това време в Русия. Писана е от някого си М. Обретенов, но почеркът е на Г. Пеева, познат деятел в българските революционни движения. Със същия почерк е написана и турската прокламация, която по-долу печатим; а турски само Т. Пеев можеше да пише. И на едната, и на другата ние държим оригиналите. ↑

[4] Върху същия лист на горното пълномощно е било написано по-напред с друга ръка следующото: „Долуподписаний давам настоящето г. Х. Ботйову, който отива, за да доведе Филипа, и моля всичките мои приятели, които имат към мене доверие, да му помогнат материално за пътни разноски.“ Вижда се работата, че Ботйов не е харесал това голо препоръчително, та затуй е написал отпосле горното. ↑

[5] В това пълномощно, предназначено за хора по-развити и вещи, Ботйов се варди да назове букурещкия комитет „Централен“. Той обажда, че централният комитет е в България, българският народ решава сам съдбата си. Така би трябвало и да бъде. Българите от Русия щяха да попитат: кои са членовете в тоя комитет? ↑

[6] Името не е турено. ↑

[7] Киряк. ↑

[8] Давила, професор и основател на медицинското в Букурещ училище — Френец. ↑

[9] Курсивът не е наш (р.). ↑

XI

Несполуката на въстанието в България, което се свърши само със слаби опити в Заара, Шумен и Червена вода, както в поведението на някои войводи и кресливи патриоти в Румъния са подействували на Ботйовата душа твърде горчиво. Много се той разочаровал. Освен това дошли му на главата и други случайни бели, които немалко го поколебали в очите на емиграцията, тая емиграция (хъшовете разбираме ние), която той почитал най-много от всички. Причината била пак пари, които са най-чувствителната струна за всеки българин. В тая среда на гладните емигранти се разнесло слух, че Ботйов бил събрал от Одеса, от руското правителство даже взел много хиляди рубли, които злоупотребил. Иван Андонов и Стою Филипков, водители на Чирпанското въстание (16 септ. 1875), които наскоро минали през Одеса, научили се от Георгия Апостолов (познат на читателите от Заарското въстание), че Ботйов и Филип Тотю задигнали от Одеса много пари. Това Апостолов научил от одеските българи. Поменатите и още други хъшлаци тръгнали за Букурещ с намерение, ни по-много, ни по-малко, да убият Хр. Ботйова (от Тотювия авторитет се бояли), защото той да изяде народната пара, която била предназначена за тяхното въстание, Заарското и Чирпанското.

Ботйов и злоупотреба с парите и да е пари, особено за въстание — ние протестираме заедно със своите читатели, които го познават вече. Нека самите му писма, които по-долу публикуваме, свидетелствуват за това. От Русия не само че той не взел никакви суми, но останал и гладен на улиците, непреоблечен от няколко деня, крал от гостилниците ножове и лъжици, които продавал за хляб и на себе си, и на ония няколко хъшлаци, с които успял вече да се запознае и да вземе под своя защита. Ако да не бил Ив. Иванов, кишиневският вицегубернатор (тогава по-долен), то той щял да се върне пеша в Букурещ. Причината на тия слухове била, че някакви си 2000–3000 франка комитетски суми, които били оставени нему още преди да тръгне за Одеса, дал ги на касиера на Ц. комитет, Д. Шопова, да ги употреби временно за една своя частна полза. Тая частна полза била,

че Д. Шопов имал в Париж любовница, която час по час му депеширала, прави-струва, да ѝ внесе няколко хиляди франка, че ще да посегне на живота си. Ботйов, със съгласието на когото станало това изпращане на комит. пари в Париж, дълго време се противил, но най-после се съгласил с обещание уж, че Шопов в скоро време ще намери и дотъкми сумата. Това се извършило тайно само между Ботйова и Шопова.

Скоро парите били потърсени — и по всяка вероятност за твърде бърза работа. Няма ги, всички викат на Ботйова, комуто били поверени, Ботйов мълчи от своя страна, но тайно от другите стои пред Шопов с револвер в ръка. Всички останали удовлетворени и сам Д. Шопов, който имал дотолкова нежна душа, щото да люби и обича от Букурещ в Париж, доказал на дело, че тая негова душа е чиста и благородна. Той полудял и скоро умрял!...

Както и да е, но после Заарското въстание до заминуванието апостолите в България за бъдещото Априлско въстание Ботйов остава чужд на това движение, което се вършеше в Гюргево, някаква си хладнина е съществувала между него и тия апостоли: Стамболов, Волов, Бенковски, Апостолов, Заимов, Обретенов, Икономов и др. Самите му писма от това време, които се занимават с изключително частни работи, най-добре свидетелствуват за това. В тия писма той е много раздражителен, на всичките се сърди, от всичките изисква състрадание към положението си. А това положение, както за винаги, е било твърде отчаяно. Имал той вече и печатница, заборчлял до ушите с нея, а пет пари нямал да я поддържа. Не трябва да забравяме и това, че той е вече женен човек, скоро щял да бъде и баща. Майка му, която после смъртта на баща му отдавна гладувала в Калофер, бил принуден да я изпише заедно с малкия си брат Бояна. Това станало тайно от Стефана. Той се научил чак когато видял майка си в Букурещ. Сърдил се на брата си Христа и намерил повод да му отвори своите батареи по икономията, с които немалко го развълнувал. Пет гърла: майка му, двамата му братя, жена му и едно нейно момче от първия ѝ мъж — висели вече на неговата шия. А хъшлаците си знаели своята, не питали бате си Христа дали му е охолно около яката. Те се трупали пак на главата му, по цял ден тичал да им става адвокатин и поръчител по съдилищата и полицията. От 18 ноември 1875 г. той пише на Заимова в Гюргево:

„Прочетох писмото ти на Стоила^[1] и тъй като безграмотен човек моли ме да ти отговоря следуюцето: той не може да дойде в Гюргево, защото за това ще да трябват разноски, а той няма вече счупена пара. «Като продам, казва, сапуна^[2] — аз зная накъде да отида.» Ще да отиде, види се, на някоя мошия. И защо ли ви са такива хора? Ако имате обща къща^[3] и ако ви трябват хора, то при мене има няколко хъшлака, ако щете, да ви ги проводя. Аз съм съгласен да им намеря и пари за железницата само и само да се отърва от тях. И Славков е съгласен да дойде, но и той страдае от общата болест — безпаричието! Отговори ми, моля ти се. Поздрави приятелите. Твой като всякога.

Ботйов“

Това писмо показва, че той се прощава вече с ония, с които е разделял скръб и радост цели осем години. Имало защо. Домашните хъшове конкурирали на общите. Неговото човеческо достойнство, за което е той просил само и само да го поддържа, неговата гордост, която не са притежавали и царьовете земни, силни и чувствително са трябвало да по-страдаят от тоя само факт, че жена му, особено старата му майка, която не го била виждала цели осем години, която мислела — според своите калоферски понятия, — че е станал вече човек била принудена да стои гладна по няколко деня, нещо, което тя не виждала и в Турско, гдето върлували необуздани субаши кърсердари, чорбаджи и фаизчии. Имало опасност, че тя ще да отиде и се оплаче на Евлогия Георгиев! Е, тогава? Защо е живял Ботйов? Где остана неговото минало, да спи с кучета във водениците? Как ще той да затъпче своите песни: *Борба, Хайдути, В механата, Майце си* и пр. и пр.? Зинала била пред него една от обществените рани и теготии, за пръв път през живота си почувствувал той що ще да рече стряха, семейство, родителски дълг и човещина. А той бил в това семейство най-старият, той заместял побацинството.

Временно само, може би от първи впечатления, той бил уплашен от семейната криза, увлякъл се по чувства и симпатии, изтекли са месеци, в които той се мъчил да упражнява стопанство, ударил на реакция, ако можем така да се изразим. По-малкият му брат Стефан,

който във всичко може да се обвини, но не само в непрактичност, все следвал да стои над главата му като чук. Разказва той, че първата покъщнина, с която Христо през целия си живот пожелал да се сдобие, било един сандък от дъски, боядисан със зелена краска, който си бил купил Стефан за себе си, а Христо го видял. Харесал му се, много се чудил отгде го е намерил и го поискал да го има за себе си.

А средства никакви, кирията на печатницата и квартирата нямало откъде да се плати. Знаме не било възможно по никой начин да излезе. Тогава Ботйов, пак по съветите на Стефана, се заловил с един вид книжарство, от което се надявал да извади някоя друга пара, за да не умре гладен с толкова гърла. Освен монографията на Иловайски, за която вече говорихме, той превел и драмата *Кремуций Корд*^[4], написана от Н. Костомарова на руски, уж от времето на римския тиранин император Тиверий, но със строга тенденциозност и един вид сатира за руските автократи. Там, гдето малорусинът историк е бил налегнат и притеснен от клещите на цензурата, наш Ботйов е дал най-голяма свобода на своето перо в превода, така щото *Кремуций* е излязъл на български като преработено издание. Трябва да забележим и това, че като казваме, че Ботйов е станал един вид книжарин, да не разбираме тоя почтен занаят а ла Данов и Манчов. Той пак е бил последователен, пак не е отстъпвал от своята велика идея да изобличава и да прави да тържествува добродетелта на свободата.

Най-напред трябва да кажем, че от римската история той е обожавал Гракхите, убийците на тирана Цезара: Брута и Касий. Героят на предметната драма е сам *Кремуций Корд*, скромнен, честен и благороден историк от мрачната епоха на императора Тиверий и неговия пръв съветник Сеян.

Кремуций, наковладен от придворните поети-шпиони и сенатори-подлизурки за тенденцията на своите анали, предава се на съд. Ето предварително мнението на самия император и негов съветник за историка:

„Сеян.

В сената е произлязло едно твърде любопитно дело. То се представлява на твоето окончателно решение. Сенаторите чакат в двореца. Работата се е захванала по повод на Кремуций Корд.

Тиверий.

А! По повод на историка, за когото ми говореше ти. Той е човек благороден и, следователно, мой доброжелател. Е, какво?

Сеян.

Той, както ти е известно, цезарю, е написал Аналите.

Тиверий.

И е разхвалил с тях римската република.

Сеян.

Разхвалил е Брута и е нарекъл Касия последен от римляните.

Тиверий.

Само това едно му не позволява да живее на воля.“

Издаде още малко книжле от свои и от Стамболови стихотворения с портрета на Левски и един календар стенен за 1875 г. с портрета на Хаджи Димитра и със стихотворението: *Жив е той, жив!* И календарът пак не е от обикновените, и той е Ботйовски. Повечето светии са заместени с Ботйовски, например: *Иван къщовник на Гаврил лясковски*, събор на 70 апос. и *Онуфрий Габровски*; Дарий мъченик и *Димитрий нови, пострадад от турците*; Харитина мъченица и дядо *Трандафил мъч. български*; Андрей първозвани и *Ангел войвода; великомъченик Ст. Караджа* и праведни Евдоким; Харитон изповедник и *Марко български*. После идат великомъчениците: *Левски, Хаджи Димитър, А. Кънчев* и пр., и пр. С всички тия книги той изпратил брата си Стефана да ги продава из Влашко и да прехранва семейството, в това число и нашия херой, когото обвиняваха, че задигнал от Одеса руските рубли. Следующите писма са останали от тая епоха до „Радецки“, които, колкото и да имат частен характер, все хвърлят една светлина върху личността му:

1

Добрий бае Димитре (Горов)!

В писмото ви до Славков прочетох няколко реда, с които го питате ще мога ли да платя полицата на 12 декември, какво ще да правя с вестника и кога ще да платя вашите 500 франка. Аз съм твърде благодарен, че се интересувате така много от моето положение, затова, ако и да не писахте мене, а на Славкова (защо ли?! — за дължност

счетов да ви отговоря. Вие ми направихте такова добро с вашата гаранция и с вашите 500 франка, щото аз никога не ще си позволя да ви турна в затруднение както с посрещанието на полиците, така и с плащането на вашите пари. За полиците аз имам вече 50 наполеона и до 12 декември ще да може да намеря още 12 1/2, следователно от тая страна бъдете *спокойни*^[5]. Колкото за вашите пари, щом посрещна първия къщ., след няколко деня ще да ви изпроведа чрез Кирила (брат ми — р.) барем половината пари, а за останалите ще да се моля да ме почакате до края на януари, т.е. още един месец от вадето на полицата. Това аз мога да направя, за да отговоря на добрините, които ми направихте. А вие, ако виждате тая възможност за несъстоятелна, т.е. ако ви е страх, че аз не ще мога да заплатя нито полиците, нито вашите пари, то има лек за това; вие можете да си вдигнете гаранцията, а за парите си да протестира полицата ми на 1 януари. Всичкото това оставям на вашата добра воля и на съветите, които ви би дали някои мои приятели (на които не съм направил никакво добро) или неприятели (на които така също не съм направил никакво зло).

Впрочем, толкова за нашите частни отношения или интереси. А колкото за вестника, то аз ще да го захвана, но не по-рано от 15 декември, или ако го не захвана, то ще да издам две брошури (неизлезли — р.), с които ще да платя на ония абонати, които ми са платили за година, и ще да изкажа в тях — брошурите — онова, което не може да се изкаже във вестника. Аз съм захванал вече. Може моите брошури и да не се харесат някому, но с тях аз ще дам материал на други по-достойни от мене хора да изобразят нашето нищожество...

За друго вие ме не питате в писмото си до Славкова и затова не ще да продължавам.

Приемете братските ми поздравления и не забравяйте вашия признателен *слуга*.^[6]

Хр. Ботйов

Букур., 18 ноем. 887 г.

2

Бае Димитре!

Приех писмото ви и виждам, че както вие, така и Стамболов твърде много се грижите за моето лошо положение. Благодаря ви.

Станкович протестува полицата, но Чобанов дойде и като видя работата, обеща се да изпроводи после два дена един бон от 1000 франка и да се заплати втория къщ. И така вие се избавяте от всяка една неприятност в тоя случай. Аз чакам бона.

Аз признавам, че вие ми направихте голяма добрина, но никак не можа да си обясня защо не сте дали 200–300 екземпляра от Иловайски на Кирила?^[7] Аз съм ви длъжен 25 наполеона, за които имате и полица: как ще да ви платя, когато вие ми не давате да продавам от книгите? Утре брат ми тръгва с книги по Влашко — моля ви, проводете ми барем 300 от книгите, за да се продават с другите.

На 2-и ден на Коледа аз ще да дойда в Гюргево.

На писмото ми, в което ви предлагам да ви платя на 1 януари половината от дълга си, а за половината да ме чакате още един месец — вие ми не отговорихте. Това ме подсеца на туй, че вие не сте приели предложението ми, а като притуря и недаванието на книгите, мисля, че желаете, щото действително да не мога да ви платя, а да ви турна в положение да протестувате полицата и да покажете и публично, и фактически добрините, които сте ми направили.

От думите вие трябва да преминете на дела. Не е ли така? Правете, каквото ви учи омразата, която имате към мене, но не заборавайте, че ние ще да се срещнеме, както казва г. Стамболов, твърде често, ако аз и да съм принуден да оставя Букурещ за няколко време. Не се знае кой в какво положение ще да бъде. Светът е колело. Затова добре ще да бъде да си прощаваме погрешките и да гледаме човечески, ако не приятелски, да се споразумяваме.

Приемните поздравления на приятеля ви.

Ботйов

Букурещ, 12 декем. 1875

3

Бае Стамболов!

После отговора ми до г. Горова мисля, че е излишно да отговарям на разсъжденията ти в последното писмо. Ще те благодаря само за това, че в тоя случай ти се показваш доброжелателен към мене, като ме запазваш от зачерньование „пред себе си и пред другите“. Вярвам, че ме запазваш добре и от чуждото зачерньование, което мисля да е станало цел на някои мои „приятели“. Така ли е? Ако е така, то хиляда

пъти ти благодаря! Аз съм виноват и съм ти дължен в много отношения, но искам да те и извиня пред някои други интересующи се за това лица; затова прости ми, дето ти не пиша днес по-напространно. Ние скоро ще да се срещнеме.

Твой приятел *Хр. Ботйов*
Букур., 11 декемв. 1875

Н.В. Моля ти се, това което имаш лично с Драсова и с други, не меси и мене в него. Аз и тъй пострадах твърде много от тоя човек. Освен дето ме подигра с 95 фр., дадени нему назаем (това аз му прощавам), но той е една от главните причини на моето днес лошо положение. Но нищо! Аз ще да изплувам из това бласто.

Кажи на Иванча (Хаджи Димитров! — р.), че сръбският консул доби заповед да дава паспорти на нашите политически бежанци. Вчера ме вика и ми иска списъка на тия бежанци. Но аз ги не познавам. Направи, ако щеш, такъв списък за гюргевските и ми го изпроводи. Ако не щеш, то пак ми пиши, за да извадя барем на тукашните двама-трима.^[8]

Същият

4

Бае Димитре!

Моля ти се, дай на Христо 100 книги от Иловайски и 100 на Кирила, за да ми ги изпроводи; аз, щом взема песни от евреина, ще дойда и ще да ти донеса 200–300. Засега нямах пари и вземах само 100, които и дадох на Христа да ги продава. Ако Кирил не може да намери пари и да даде на Христа за път, то, моля ти се, дайте му 10–15 франка.

Остатъка дайте на Коля Обретенов. Нека той вземе и от Драгостинова 16 франка, които ми той дължи, а аз колкото е възможно по-скоро ще да му изпроводя една или две лири. Ако иска песни, то съм готов и песни да му изпроводя. Нека ми се не сърди и да не ме сравнява с Каравелова. Камата му е вземана от мен и се намира в кучешки зъби (полицията — р.), гдето е и револверът, за когото ви говорих да отидем с бае Костаки да го вземем. Но тя не е изгубена и аз скоро ще да я взема и ще да му я донеса.

Моля ви се, бае Димитре, изпълнете молбата ми и пр.
Ваш приятел *Хр. Ботйов*
Букур, 8 януар. 1876

Минаха апостолите в България през месец януари 1876 г., а Ботйов стои в Букурещ и се бори със своето мизерно положение, отритнат някак си от първата линия на борците. Знаел той всичко, щото се върши в Гюргево от апостолския комитет, но само знаел и нищо повече. Жестоко била обидена неговата гордост, което личи от писмата му. Чрез него се снабдиха със сръбски паспорти всичките апостоли, но и това му участие е било маловажно. Според разказите на останалите живи апостоли на гюргевския апостолски комитет, Стамболов, Обретенов и други, главната причина да остане настрана по онова време нашият херой била тая, че те, апостолите, в първото си още заседание дали клетва, че никому няма да обаждат от онова, което се решава помежду им. Тайната била достъпна само на ония, които били вече решени да преминат в България и сеят семе за свобода. Каравелов, Ботйов, войводи и нам какви си още авторитети не били признати в тоя комитет. С една реч, гюргевският комитет се явявал съвсем радикален. На Ботйова било предложено от С. Стамболова да вземе участие и премине в България за апостол, но той се отказал. Един от апостолите, Н. Обретенов, когато отивал за окръга си, Враца, минал през Букурещ и се срещнал с Ботйова. Това било през месец януари 1876 г.

— Къде отиваш бе? Каква я вършите? — запитал той Обретенова.

— Отивам по работата си — отговорил Обретенов.

— Нейсе, вие вършите нея, но нека бъде на добър час — отговорил той.

Освен това Ботйов си бил подал оставката по-преди от комитета, престанал вече да бъде член и деятел. Причината била, че той се не съгласявал с другите членове, щото българските чети да отиват в Сърбия и оттам да действуват за своето отечество. Той настоявал, щото всяко действие за България да се започва от средата на самата България. Ето тая негова оставка:

Оставка

Защото моите убеждения се не посрещнаха в много отношения с убежденията на останалите членове на Бълг. револ. комитет в Букурещ и защото от това се породил неискреност помежду нази, то, за да не бъда отговорен пред съвестта си, намерих за нужно да престана вече да действувам като член на комитета. Затова моля моите досегашни другари да ми одобрят и приемат настоящата оставка.

Хр. Ботйов

Букурещ, 30 септ. 1875 г.

Той взел участие в делото чак тогава, когато двамата от врачанските апостоли — Апостолов и Обретенов — се върнаха през месец март в Букурещ и разказаха какво мисли народът. В едно заседание, станало в дома на Д. Ценовича, присъствували още: Каравелов, К. Цанков и др. Нашите двама апостоли говорели с огън, че народът ще да въстане като един човек. Л. Каравелов се изсмял на това, а Ботйов току не хвъркнал от радост и почнал вече да работи, съживил се в него „хъшовският бяс“, както се той сам виражава.

Ив. Андонов и Стою Филипков, които тая зима се навъртали около му, разказват, че той ходел всеки ден в полицията да освобождава затворени хъшлаци. Никак не бил спокоен, всеки ден кроял нови планове за бъдещи на лято действия в България. Един път казал, че ще да отиде да обере един богат манастир в Карпатите, с които пари на с в о я глава ще да организира силна чета и ще да премине да изгори Русе. Друг път казал, че познавал един мошиерин в Киевската губерния, който щял да му даде 20 000 рубли и при когото се готвел да отиде нарочно.^[9] Друг път планирал да отиде с параход в Свищов, да го изгори и съсипе и за 12 часа да стигне в севлиевската гора, гдето щял да се удържи в нея много време, дордето европейците *припознаят* правата на България. А параходът, с който щял да излезе в Свищов, ще го натовари с населението и го прехвърли в Румъния. Както бежанците, така и плячката, която щял да дигне от Свищов, щял да ги повери на дяда Славейкова и на някого си Сапунова, които били честни хора и на които щял да пише нарочно.

Въобще той бил в постоянно движение, чувствувал някакво си оскърбление, лутал се и блъскал се с хиляди предприятия и планове, един от други по-големи и по-трескави. А в къщата, в семейството, на което той бил глава, всичко цъфтяло, та не вързало. Жена му Венета разказва, че един път не били яли цял ден, а той ходи, та се лута да вземе назаем от някого два-три франка. Като влязъл в стаята, майка му се била свила върху една постелчица със сгърнати ръце, потопена в грижи и в страх за бъдещето — да не умре в чуждата земя от глад. Ботйов подпрял вратата с гърба си и като се изсмял колкото може, почнал да я подиграва така весело и засмяно, като че две воденици се търкаляли само за негова полза.

— Мале, я остави ти това мислене, холам, ще ти побелеят косите — почнал той. — Толкова години си яла, та какво си придобила? Потърпи малко. Помниш ли, като те бутна един път старият от стълбите? Ами като му се сърди, че не ти бил направил контошче, каквито носели чорбаджийките? А на ума ли ти е, като падна чичо в казана, как му се беше обелил суратът? Забравих кога било то, когато старият те турил в един чувал и те прехвърлил през плета?

Старата жена въздиша и охти, а после не може да се стърпи, почва и тя да се смее заедно със сина си, засмиват се всичките и забравят минутно за опустошителния глад. Подир започва вече той да пее, да декламира и да се възхитява от някои отвлечени въпроси, които нищо общо нямали нито с понятията на домашните, нито с хляба. А положението горе-долу такова: владиката иска за печатницата пари, кираджията на зданието — също; хъшлаците дохождат един по един на доклад, кой за пари, кой че другарят му затворен; жена му Венета се приготвя да ражда, а няма пет пари, Ботйов пей из стаята!

[1] Стоил беше хайдушки войвода на една четица в Добруджа. През зимата той замина за Сливен за войвода на бъдещото въстание, гдето и поведе една четица. Хванат после, мъчен ужасно и заклан близо при селото Икизче. Родом от Инджекьой (Новозагорско). ↑

[2] Под думата «сапун» се крие някаква тайна. ↑

[3] По онова време емигрантите от Заарско и други въстания бяха си хванали в Гюргево обща къща за живеене. ↑

[4] Голяма рядкост в руската литература и забранена днес от цензурата. ↑

[5] Сиромах Горов, а още по сиромах Ботйов! Кой от двамата е вярвал в това *спокойствие*, не знам. Онова, което знаем, е това, че полиците са станали на археологическа рядкост и до днес стоят в нашите ръце неизплатени. На гърба на едната, от 25 наполеона, има написано с ръката на Ботйова на румънски следуюцето: *Aceasta polita sa achitat cu cartile de 1000 exemplare de „Slaviansko Proishojdenie na Dunavskyte bolgare — Jlovaisky“* — т.е., че полицата се заплаща с 1000 екз. книги от „Дунав. произхождение на българите“. Горов е цъфнал, та не завързал от тия 1000 екземпляри! ↑

[6] На няколко места в това писмо се виждат тънки подмятания на оскърбление, за които се разбира, че се отнасят към такива близки приятели и на Горова, на които и имената се варди да спомене Ботйов. В това писмо той се е подписал за пръв път *слуга*, нещо, което в обикновения свят не значи нищо; но за Ботйов — то е голямо капитулиране! Това показва неговото критическо положение. ↑

[7] За дълг оставени у Горова. ↑

[8] Тук се разбират новите бежанци от Заарското въстание. ↑

[9] И в писмото си до Д. Горова от 12 декември той споменава, „че е принуден да остави Букурещ за няколко време“. И действително го е оставил и е ходил в Русия втори път, пак за помощи, разбира се. Паспортът, който е сръбски и носи подписа на букурещкия сръб. дипломатически агентин Павлович, е издаден на 2 януари 1876 г. В него е казано: „M-r Botioff journaliste et publiciste... allant a l'étranger“ и пр. Какво е той свършил в Русия, не знаем. Факт е само това, че в скоро време кишиневските българи внесоха за неговата чета чрез П. Календжи 5000 франка. По-напред той ходил в Белград, както гласи визата на паспорта му, а чак на 4 март 1876 г. е тръгнал за Русия, месец и два преди заминуването му с „*Радецки*“. ↑

ГЛАВА III РАДЕЦКИ

I

Дошла година 1876, тая страшна, велика и историческа година, тая забележителна епоха от нашето робско минало. Тя беше крилата, вълшебна, обаятелна и идеална. Пукванието на нейната пролет, цъфванието на минзухара плениха с някаква си невидима сила покорния и мирния рая. Той си въобрази като никога, че е в състояние да си премери силите със старата империя, че може да дели с нея мегдан на живот и на смърт, че няколкото кремъклии пушки, които се падаха на 30–40 души по една, сърповете, косите, кръклиците и брадвите ще да направят чудеса! Защо не? Нали са разказвали стари хора, че шопите превзели Цариград със сопи? Че те щели да турят на престолнината царска и свой цар, но хитри гърци ги излъгали, пресушили им водата, пуснали вместо нея вино — и победата рухнала! А само това ли беше? Ами черешовите топове, за които така също се знае, че Кара Георги освободил с тях Сърбия? Малки ли работи бяха тия?

Сестра Сърбия се моли на нож и на пушка, храбър черногорец наднича като сокол, хвърковатият Тотю чака на Дунава с 500 души, Панайот е отдавна по Балкана, Търново ще да пусне огнена конница, от която ще да избяга всичко, щото не вярва в кръста; от Враца пишат вече писма с кръв; сливенци отдавна са прогласили своята Стара планина за независима; в Цариград се въртят 300 души черногорци, които ще да го запалят на триста места; Турция се объркала и не знае нито що прави, нито що мисли; пашите си дават оставката; аскерът бяга; Европа не дава вече пари — чукнал е знаменитият оня час, че всеки българин трябва да въстане, турско ще царство да пропада, което предвижда и самата 1876 година, като се преобърнат цифрите в черковна азбука! А велика Русия? О, тя чака и се преструва, че не знае нищо, но щом види, че са издигнати нашите байраци — големите ѝ топове сами ще да се поклатят.

Да, годината беше такава, каквато раята не беше дочаквала и не помни никога в разстояние на 500-годишното си робуване. Който българин не вярваше... не, чакайте, който си помислеше даже, че

българите няма да надвият и да възтържествуват в бъдещата борба, тоя българин се считаше за предател, за прокажен, за черна душа. Тоя въпрос беше влязъл в такава фаза, щото критика го не достягаше вече. Всичко знаеха в Румъния от оня огън, който гореше във вътрешността на България, който се беше раздухал от смелите ония проповедници, наречени апостоли. Когато те пишеха в Букурещ, Гюргево и пр., когато пращаха своите куриери за туй и онуй, то не говореха и не съобщаваха новини и сведения за тоя или оня окръг, но просто и определено четяха ултиматуми с такава самоувереност, като да пишеха проект за С. Стефанския договор. Един от тях пишеше, че не е в състояние вече да задържи своя окръг, своите подчинени патриоти, които искат да си премерят силите с пропадналата Турска империя. Втори го надминаваше и уверяваше, че месец има вече, откакто е блокирал града издалеч-издалеч и е завзел всичките по-важни стратегически местности по Балкана, отгдето юнаците като соколи трептят и искат да се хвърлят върху тирана, и пр. и пр. Особени пратеници с по 800, 1000 и повече лири непрестанно пристигнаха в Румъния да купуват за своя окръг оръжия. Пиящата изведнъж почувствува тоя альш-вериш и побърза да достави из Австрия и Германия най-простите и най-евтините пушки, особено револвери, които се купуваха незабавно и прекарваха в България. Много търговци тая година, писари при търговци, таксилдари и др. обираха касите на своите ортаци или чорбаджия и преминуваха в Румъния. Един врачански търговец, М. Цветков, задигна много лой от един турчин и дойде в Гюргево да го продава и сумите от него се броиха за пушки. Кризата беше страшна.

Който е бил по онова време в България, т.е. който на мястото е наблюдавал тия чудни движения, иди-дойди — не са му правили дотолкова впечатление. Но който е стоял отстрана и е бил свидетел всеки ден на приготвянето и известията из България, той непременно е бил длъжен да дойде до такива заключения, че целият български народ, който се считаше дотогава за 7 000 000, ще да въстане като един човек. Имаше и такива някои от апостолите и бъдещи главнокомандующи, които си бяха поръчали скъпа униформа в Букурещ. Всички истински българи и патриоти в Румъния бяха в течението на работите, беше възвряла и тяхната кръв, разделяха и те общото настроение на своите отсамшни братия. Няма съмнение, че нашият херой от всички най-много е знаел и най-много се е вълнувал.

От всички румънски градове събирал пари, оръжие, церове и други военни потребности, а млади момци бързали да се записват. Тия приготовления ставали за всеки случай, че щом се приеме радостното известие от България, че народните байраци са се развили, да има с какво да отидат на помощ на своите братия и румънските българи.

Прочутите и авторитетните войводи пречели вече тук-там по градовете и подканяли момчетата да бъдат нащрек. Ето ви и няколко писма от това време, ето ви документалната част на въпроса:

Галац, 15 април 1876

Господине Д. Горов, в Гюргево

С настоящето си спеша да ви попитам за г. Филип Тотя, който замина от Галац миналия месец и не знаеме где е сега. Като се снабди с материални средства от Болград, беше приказката да дойде до града ви и до Турну Мъгуреле и оттам да иде да се споразумее с г. Панайот Хитов и после да се върне пак в речените градове, отгдето да се приготви и да си отиде на *мястото*. Затова, ако го знаете накъде е и какво прави, отговорете.

Научаваме се, че Попът^[1] с другите си другари до 30 души момчета да са преминали, също и в Цариград са се известили за минуванието му. Също и правителството (турското — р.) се е научило, затова е викало екзарха, та го е питало за това, а той отговорил, че не знае нищо, и казал на правителството, че властта е в ръцете му. И повече нищо.

Трябва да явите и на другите войводи, ако е минал Попът, за кое място е отишел, да знаят где се намирва, защото и другите трябваше да му явят всеки кое окръжие или място ще да заеме. Както и Панайот Хитов, Филип Тотю и дядо Желю, трябва да минат и те. Вярвам, че Панайот трябва да е пристигнал в Турну Мъгуреле досега, може да сте известни за това. Само гледайте по-тайничко да се върши.

Рафаил Танасов

Приятелю (неизвестно кой — р.),

Според разговора, що имахме с г. Никола Т. Обретенов, аз приготвих хора за Тутракан, хора сигурни и деятелни, които живеят в

Тутракан и познават добре кьошетата и се заклеха, че вярно ще изпълнят длъжността си, щом им се извести *минутата* за делото. И тъй, не остава друго, освен да ми известите два деня по-напред минутата, та да имам време да ги известя и аз навреме. Тъй също и за път, и за водач през тия места имаме, само вашият отговор се чака.

Ваш усердний

А. Чернев

Олтеница 19 априлий 1876 г.

Господин Ангелов (Янко)!

в Гюргево

Приех ви депешата и ви отговорих, защото му не беше пратена, ама днеска изпратих с добра воля всичките дребни работи, само останаха дългите свирки (пушки — р.) и лековете, чакаме добър случай, и за ножето голямо пак чакаме случай.

Аз ваш приятел

Марко Цвятков

Зимнич, 29 априлий 1876 г.

Побратиме Ангелов (Янко)!

Вчера дойде тука господин Филип Тотю войвода. Той вече решил и ще в непродължително време да замине отсреща.

Но за да е работата редовна, господство му ще да замине за града ви, гдето ще трябва да се срещне с вас и с някои отсрещни братия, за да се добре споразумее. Аз вярвам, че г. Филип ще бъде в града ви подир три деня. Спишете се с отсрещните братия за работите. Здравейте!

Ваш *Т. Пеев*

Браила, 19 априлий 1876 г.

Николай Цветков, Гюргево

Да кажете на г. Димитра И. Горова да се яви на Иванча, че когато е минал преди 5–6 деня през Зимнич за в Александрия, която стока

(оръжие — р.) му се е поръчала за Свищов, да я не бави, защото ми пишат отвътре (из България — р.) да им я проводи по-скоро.

Христо Ц. Бръчков

Свищов, 19 априлий 1876 г.

Брате Тома (Кърджиев)!

Известието, че си бил забягнал вече във Влашко, ме наскърби. Но както и да е, ти може да си имал право да направиш това, според както ми пишеш. Гледай час по-скоро да се намериш посред своите, защото иначе работата куца.^[2]

Пишеш, че предстояваш да се изпращат револвери и други неща. Благодариме за труда ви; но само едно искаме да попитаме: дали досега, като се трудят такива хора, можаха да ни изпратят едвам тринадесет револвера без картуши?! Но както и да е, всичко ще да се оправи.

Ваш С. Стамболов

Горня Оряховица, 18 априлий 1876 г.

Бае Сидере^[3]

Приключвам ви писмо, което приех от Г. Оряховица. Гледай наставленията им.

Човек отсреща дохожда завчера и ми разправи, че от 6–7 деня насам турците са пуснали едно малко параходче, което варди по Дунава от Нов град до Свищов, но нищо параходчето, а по сухо вардели цяла нощ пак туй същото място. Човекът ни отиде да обиколи надолу-нагоре и гдето намери стогно място, оттам ще да се прекарат нещата (оръжие и хора — р.). Засега от хъшовете по-малко ще да прекарваме, лафса, тия дни ще гледаме по-добрите работи да прехвърлим и щом се намери случай отнякъде, ще мислим всичкома наведнаж. Аз им писах оттука, че зле са направили, гдето върнали парите ви.

Ваш Ив. х. Димитров^[4]

Зимнич, 26 априлий 1876 г.

Кръстниче (Георги Петкович — Русе)!

Приехме писмото ти от 15-и того. За динамит писахме да ни купят. Помислете си, байновата, че вам е най-потребно това вещество. Добре е, ако и вие изпратите няколко наполеона, за да си купите.

С приносящия пращам ви 5005 гроша, които ще да преобърнете в злато и ще ги пратите в Гюргево до г-на Сидера. По е добре, ако отиде някой от вас да ги връчи нему или на Донева лично, за да не стане някое злоупотребление. Това ви молим да го направите.

Писмата за отсреща ще изпратите с най-голяма бързина, без да се разпечатва нито едно от тях. Някой си ваш човек задържал един от *Кайсер* (система — р.) револвери. Това не е право. Вземете го и ни го пратете. Кирия ако иска, ние сме в състояние да платим — защо ни взема оръжието? Тук хората му са дали парите още от зимъс, а те взели да ги присвояват. Кахпе славна България и патриотизъм! Ламбе и Даса ще изпратите да дойдат дотука. Така също от вашия град се призовава един от първите работници да дойде на нашето окръжно събрание, гдето ще да се решават най-важните въпроси за нашия окръг. Човек непременно ще да ни изпратите, който да познава добре силата ви и духа на населението. Чакаме го бездруго да пристигне в петък или събота най-късно. Пратете отсрещни вестници. Хванахте ли да правите в страната си военни упражнения? Поздравления — бъдете здрави.

Ваш С. Стамболов

Г. Оряховица, 18 априлий 1875 г.

Брат Янко (Ангелов)!

Приключеното писмо ще изпратиш, загдето трябва, сигурента, час по-скоро. Ако има нещо да допълваш, направи го по-скоро това. Не остана време за чакане и, мисля, пишеш ми, че ти трябвали още 25–30 наполеона, за да допълниш спицарията.^[5] Чорт возми, отгдето толкова пари, за което ти сам ми каза, че трябва само 10 наполеона? Къде са 10, къде са 30?

Хора да не ни изпрацате, защото нямаме сега нужда от тях, че освен това и парите ни са малко, пък още и твърде мъчно се събират, че не ни се ще да ги пръскаме, гдето трябва и гдето не трябва. Никой няма право да ни праща хора, ако ние не ги викаме. Това трябвало да знае тоя, който ги е повикал. Много и за тях ще да се намери: България

е широка — и ние имаме где да се крием. Но не можем само да се съгласим да се пръскат народните кръвни пари!

С. Стамболов

Г. Оряховица, 18 априлий 1875 г.

Братко Горов (Гюргево)!

Моля ви да помогнете на Митя Цветков във всяко отношение, а пък ние, докато сме тука (Враца — р.), вие се не бойте, защото България трябва да умре, че тогава вам да ви стане нещо лошо. Ние сега събираме пари и до един месец ще ви внесем около четиристотин лири. Народът дава, брате, като е за свобода.^[6]

С поздрав твои братя

Апостолов

Заимов

(без дата)

Такава беше горе-долу дейността на патриотите по онова време, духът на времето и възбуждението, за които ние няма да се разпростираме по-надълго, понеже сме писали вече един път то тая знаменита година.^[7] Тук искахме да покажем само доколко това движение, произхождащо в средата на България, се е чувствало и в Румъния, какви са били там сведенията. Войводите се движели от град на град, българските патриоти се готвели, в Крайова отдавна работели фишеци 30–40 момчета, но за Ботйова, че той ще да бъде войвода, Радецки и пр., нямало още дума. На всичките очите били обърнати към войводите, тяхното име се носело от уста на уста, а Ботйов, щом дохождало дума за предводителство, сам се турял при обикновените, сам показвал на войводите, при които се тъкмял да завзема второстепенно място. Въобще много чети се готвели, както видяхме и ще да видим от писмата, които чети едновременно трябвало да прегазят Дунава и вървят навътре. Една чета трябвало да мине Дунава и вземе направление към Враца, като пренесе в същото време и оръжието на врачани, което те се готвеха да купуват в Румъния, друга чета щеше да гони Търново, трета чета при Видин, четвърта при Тулча, пета нам где си и пр.

От писмото на А. Чернев се вижда, че и на Тутракан даже щяла да излезе една чета, която направо през Делиорман да се добие до Котленските и Сливенските балкани.^[8] А планът на нашия херой — да излезе в Свищов с параход, да гръмне и да блесне — оставал на втори план, въртял се само в неговата поетическа глава, отстъпял място на по-горните и по-авторитетните от него.

Така неопределено вървели работите, дордето те били неопределени и в сърцето на България, източника на движението. Часът на 10 заранта на 20 априлий пушките загърмяха в Копривщица, а в Панагюрище се развиха народните байраци, байраци за свобода и за народни права.^[9] По вятъра, по миризмата на въздуха са били получени известия за тоя велик акт в Румъния в средата на българските патриоти. Тия известия, както ще да видим, са пристигнали твърде в обезобразена форма. То е страшно и невероятно почти как се е било разпоредило турското правителство, щото на десетина часа вѐн от Копривщица и Панагюрище, IV революционерен окръг, хората не са знаели положително нищо и тогава вече, когато тия две исторически села и околните им пунктове са горели вече в пламък. Документите, които имаме от тоя месец и по-после, са налице. Те ни обаждат най-нагледно тая нечута глухота, както следва:

Побратиме Ангелов (Янко)!

Гюргево

Разни слухове се раздават за движението в нашето отечество, но аз нищо положително от наш източник и досега не можах да се науча. Мене ми е нужно да зная и положително работата, за да мога я представи в полза народа ни на някои лица в Русия и другаде, които ме питат и които трябва да я знаят! Мисля още да направя съобщение на европейския печат. Освен това предполагам да предприема издаванието на един политически вестник, български вестник, който в днешното време е потребен на нашия народ като сол и хляб. Поради тия причини аз ви моля да побързате и да ми доставите всички положителни сведения, които имате за народното ни движение. Преди немного време ви пратих едно писмо за Българско, приехте ли го и изпроводихте ли го за назначеното място? Отговорете ми за това и не

забравяйте за друг път, когато работата се касае за такова писмо, да бъдете в строга редовност. Братски ви поздравлявам.

Ваш. *Т. Пеев*

Браила, 30 априлий 1876 г.

Забележете, 30 априлий, десет деня после въстанието, когато то беше умряло вече, и хората, които трябваше да знаят най-много, лутат се още из тъмнината!

Брат Ангелов в Гюргево,

Сутре или аз, или други от нас ще да дойде; задържете стоката (оръжие — р.), за която бях писал на Гудовича (А. Данев — р.). Работата в Оряховица май опръскана, оръжията хванати в колата, също хората хванати с тях в града и селата, защо седят, та не въстават — не зная? Много било опасно за пътуване по вълка, много строго дирят в колата, не може да се скрие нищо вече. Писмото изпратих по Хаджи Тома кираджията, защото нашите хора не смеят, май по някаква си магарешка каприция, че не съм им поверявал работите, които не трябва всеки да знае. Много сигурно ще пристигне писмото, направихме тъй изкусно, щото и дяволът не ще му дойде на ума где да търси. Картушите, които бях поръчал да ми се вземат, защо не ми пращате, също и за напрежните револвери, т.е. 4000? Постарайте се за изпращанието им. Що стана с дългите? Калъпче ми прати (за куршуми — р.). Чу се, че Юрдан ефенди (мюдюрин — р.) в Габрово бил убит от нашите хора, но не се потвърди тоя слух. Делата, за които ни писа уста Георги (Т. Кърджиев — р.) в писмото си, също и аз не знам, вижда се, че времето ще предизвика въстание навсякъде, но не на определено време; причината на отлагането не зная, като чувате и виждате положението ни. Поздравлявам ви.

Кръстник

Русе, 1 май 1876 г.

Олтеница — Гюргево (депеша)

Горову, свещар, 4 май

Истина ли е, че в Стара планина имало 40 000 наши? Скоро отговаряй. Колко момчета имаме, събраха се и чакат.

Чернев

Братия (във Влашко)!

Пристигнаха нови известия от Търновско окръжие, и то ни ги донесе човек известен донейде в работите.

В Оряховица са изловени няколко мъже, всичките наоръжени, Семерджиев и още двама души, които се били събрали в къщата, гдето са били оръжията и припасите, с цел за да ги натоварят през нощта и изпратят, за гдето трябва; прочее, тия хора са издадени от нашите и нея вечер отиват до 300 души войска, бастисват ги, намерват на колата, като станало и едно малко сражение, но не сполучили, и тъй трима са били въоръжени, а другите уловили по дюгените и къщите им. Палигорчоолу (?), и той бил уловен с още 20–30 души. Друго, Дряновският манастир пълен с добре въоръжени войници, обграден от турски войници, и не се знае числото на тия хора, гдето са вътре. От Търново нататък пътищата били заловени от нашите войници, работата върви сериозна, дай боже по-добре...

С поздравление *Кръстник*

Русе, 2 май 1876 г.

Бекет — Букурещ, 6 май

Шербан вода №117 — Ботйов

(депеша) URGENT

Огънят пламнал в нашето отечество, София обградена, Враца гори, боят се продължава. Какво правим?

П. Юрданов^[10]

Бекет — Букурещ, 8 май

(депеша)

Горов — хотел „Теодор“

Пътник ни каза, че сливенци, панагюрци, карловци, калоферци, Sovaai (София — р.) излезли на паша. Бързайте!

Тихов (Н. Обретенов)

Белград — Букурещ, 8 май

(депеша) URGENT

Редакция Знаме

Овде новини (вестници — р.) казват, че търговски ствари много добре. Имало събрани в планина 15 000 юнци. Има ли мющерии?

Иван^[11]

Всеки може да си въобрази какъв е огън пламнал между емигрантите от страшната тая новина, че байраците са развити вече по Стара планина, градове са се превзели от нашите, неприятелски войски са се блокирали, пътища захванати, боят се продължава! Вестниците, които земята ровят за бунтове и различни приключения и които имат тая мания, щото да преувеличават всичко, щом не става върху техния гръб, с масло и с пламък отишли върху пожара. Онова, което се писало само в писма между работниците, в депеши с алегорическо съдържание, скоро станало притежание на цялото общество; а това дало на работата още по-голяма сериозност. Тия вестници писали и повторили, че действително Балканът е вече царство на българските въстаници; че много градове са попаднали в техните ръце, оръжието им печели от ден на ден и пр., и пр. В някои от тия вестници имало и описание на сраженията, имената на войводите и на предводителите. Един български вестник по това време в Румъния, „Български глас“ или „България“, като констатирал на основание на верни сведения, че числото на въстаниците е 40 000 души, така представил работата, че патриотите от Румъния и да преминат в България, рядко ще да намерят турчин да се смърсят.

От всичките градове хъшовете заявили своето съществуване, събирали се на купове и пеели песни за бой и за отмъщение. Те потърсили съществуващите и прочутите тогава войводи да се турят на челото им и да ги поведат към балканите. Естествено, че тия хъшовски демонстрации са били най-много в печатницата на нашия херой, че сам той е горял от мнозина най-много да се види под байряка, да стъпи в България, а още повече в неговата любима Стара планина.

Стамболов, Волов, Заимов, Н. Т. Обретенков и други командуват вече цели окръзи, а той, Ботйов, настрана, в бездействие! Това било убийство, срам и позор. Всичко той е правил, но само едно не си е позволявал: да стане войвода и да поведе на борба другите. При съществуването на познатите войводи, на хвърковатия Филипа, за когото той, както видяхме, нарочно ходи в Одеса, дързост би била от негова страна. Той знаел от всички най-много що би значело в България, ако народът чуеше, че Филип Тотю, Панайот Хитов или друг някой техен събрат иде и що — някой си редактор Христо Ботйов, който в България не беше още така познат, щото да влече и води хората. Следующата сметка, която носи подписа на самого Ботйова, показва най-добре, че той до 9 май е стоял все настрана от предводителството.

Сметка за приетите ни от г-на Павеля Календжи 5000 франка.		
За Филип Тотя и Кекерова ^[12] — 2 пушки	... фр.	500
„ 25 тесака	...,,	230
„ 4 пушки, искани от Ф. Тотя	...,,	690
„ 8000 капси	...,,	88
„ 70 патрондаша	...,,	390
„ 1 чанта	...,,	20
„ Разноски на Ковачева и на други	...,,	60
„ Точение на тесаците	...,,	16
„ Чизми на Кекерова	...,,	40
„ Телескоп за Ф. Тотя	...,,	110
„ 2 чанти на Кекерова и на Ф. Тотя	...,,	44.75
„ Мушама за Кекерова	...,,	28
„ Телеметър за същия	...,,	17
„ Церове	...,,	10
„ Пътни разноски на Хитрова и Ковачева	...,,	96
„ Компас на Кекерова	...,,	10
„ Ядение на хотела	...,,	109.75

„ Бекет за торби и куршуми	...,,	1000
„ Железницата до Гюргево	...,,	36.75
За Полицата на Смилова	... фр.	1000
„ Доплащане на 25 револвера	...,,	459.75
Всичко	фр.	5000
[¹³] Това конте Кекеров само помада не си е взело. Мисля, че той е родом от Сопот, бил по онова време офицер в румънската жандармерия, после полицмейстер в София.]		

Букурещ, 9 май 1876 г.
(Подп.) Хр. Ботйов
Д. И. Горев

А за Христа Ботйова, за войводата, комуто на ръката са били тия 5000 фр., една чекийка даже не е купена! Той тичал по цял ден и по цяла нощ из Букурещ ту за туй, ту за онуй. Жена му Венета разказва, че по два-три вечера се не завръщал дома, спял, гдето завърне. На ден по стотина души хъшлаци дохождали да го търсят. Печатницата или къщата му се преобърнали на арсенал, гдето имало няколко точила и брусове. Пет-шест души постоянно точели и триели ножове, сабли, пушки, пищови и пр. със затворени врата. Дотолкова бил уморен, залисан и разсеян, щото често говорел на жена си:

— Не ми давайте тия дни да нося ни бастон, ни пардесю, защото много забравям.

— От какво ли е толкова захласнат и грижен? — питала Венета баба Ботйовица.

— Как да не бъде захласнат, когато отникъде не може да посрещне за ядене пари да изкара, когато хората искат пари, печатницата не е платена? Не го ли виждаш колко се е развалил? — отговорила майката и въздъхнала.

[1] Попът не е други никой освен Сава Катрафилов, бъдещ другар на Ботйова и капитанин 2–3 часа на парахода *Радецки*. Той

живееше по онова време още в Галац и Браила, гдето действително се готвеше да минува с момчетата в България, но не мина, а отиде и се присъедини с нашия херой. ↑

[2] Нещастният Тома Кърджиев, позорен по-после герой на руския цар в Русчук на 19 февруари 1887 г., справедливо е обвинен и в 1876 г. Представител уж на революционния комитет в Русе, той напуска тоя град и отива в Румъния, гдето го никой не вика и гдето е никому ненужен. Влиятелен член в тоя комитет, но той не взе живо участие в острите движения. ↑

[3] Сидер, родом от Г. Оряховица, мъж честен, решителен и пословичен патриот. Когато той е говорил за България и за нейната свобода, не е можел да бъде хладнокръвен: отивал настрана и плакал като дете. За тая свобода той остави жена и деца, мисля, и падна в Сърбия в боя с турците. ↑

[4] Живее в Стара Загора. ↑

[5] Янко Ангелов, който е спицерин, се готвеше да отиде в България такъв. ↑

[6] Това писмо е писано от Враца. Митю Цветков занесе да продава лой в Гюргево и купува оръжие. Апостолов и Заимов бяха апостоли там. ↑

[7] Гл. I том от нашите „Записки“. ↑

[8] И действително през тия места мина една четица почти едновременно с Ботйовата, състояща от 8–10 души. Нейният главатар беше Таню Сливнелията, който падна убит в горите между Разград и Попово, без да достигне планината. ↑

[9] Гл. II том от нашите *Записки по българските въстания*. ↑

[10] Петър Йорданов из Търново, убит при Враца с Ботйова. ↑

[11] Може да е Иван Сапунов, познат български патриот в Белград. ↑

II

Но време минава вече, търпението на хъшовете дошло до своята апогея, известията от всичките румънски градове говорят едно и също, че момчетата са готови; *стоката* — както са ги те наричали — е прибрана; в Крайова, гдето работеха 40 души, имало вече до десетина хиляди фишеци готови; новините от България ваят като град; разпалените врачани чакат на Дунава с талиги да натоварят своите скъпи гости! Но едно бърка още младите и лудите глави, едно ги безпокои и не радва още: где са войводите, где е страшният Тотю, който по онова време значеше нещо като бог? Где е Кекеров офицеринът, когото видяхме с колко дрънчила се беше накичил? Няма Тотя, няма Желя, не се чува Панайот! Кой ще да води младите и неопитните, кой ще да им показва местата и пътя?

— Аз!... Аз ще да бъда ваш войвода, аз ще да ви поведа! — извикал една вечер нашият херой посред едно множество хъшове, които се били събрали и си пукали главите за войводи.

— Да живее нашият войвода Христо Ботйов! — радостно извикали момчетата. — Гдето умреш ти, там ще да умреме и ние!

Нямало що. Против волята си нашият херой трябвало да става войвода, да вземе такава роля в драмата, която не била за него. Нямало що, минутата била важна и тържествена, трябвало така или инак да се помогне на борците, да се тури човек на челото на ония, които търсели главатар и заповедник, а не той тях да търси. Разказват, че той заплакал, когато се научил, че водителите войводи изменили на делото и оставили на поляната младите и неопитни патриоти. Тогава се той решил. Самото време, обстоятелствата и събитията венчали за войвода оня, който за войводство, за хайдушки епос, за байряк и за Стара планина живот, младини, талант и кариера убил. Че той трябвало да мине Дунава, да умре под байряка за право и за свобода — за това не иска и дума, че бил вече готов. Неговият живот, неговото минало, неговото писано, самото му съществуване най-после са били приготвени така последователно, щото той трябваше да умре под байряк не от своята смърт, а край зелена шумка, при студен извор, между

пищението на куршумите. Това е толкова ясно, тъй нагласено и определено, щото всеки стих от огнените му песни, който и да вземем, ще да ни послужи за акт, за документ, за пророчество най-последно, ако щете. Завоеванието на един чужд параход сред пладнe на чужда земя; тържественото появяване сред тоя параход под развития байряк; даванието команда; плющението на сандъците; заробванието на капитанина и прогласяванието му на негово място; идеята за съчувствието, за трясъка и стресванието, което ще да се усети във всеки град и село от появяванието на тоя смел поход: клетвата и съзнанието, че ратниците под тоя байряк отиват да мрат за свобода и за избавление на роба, и стотина още мисли и въображения, които са се въртели из буйната глава — идеха като строго определено заключение. Невъзможно бе да живее и пише вече Ботйов: за правата на роба, за свободата и за участието на всеки патриот и истински човек в деня, когато *въстане робът*, ако той беше пропуснал тоя случай и си останеше в Букурещ. Това не може да бъде. Ако признаваме, че той е бил поет, че в писаното и в казаното от него са участвували сърце и душа, то тая душа, която е казала:

*Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане робът,
в редовете на борбата
да си найда и аз гробът! —*

не можеше да живее, вирее и гледа хората. Трябваше Ботйов да умре в борба, *борба*, тая дума, която е значела за него нещо по-горе от всяка светиня, трябваше той да запечати с кръвта си онова, което бе писал с мастило, трябваше той да умре *херой*. И умря!

Та думата ни беше нам за войводството, а не дали е щял той да минува, въпрос, който според всичките сведения не подлежи на съмнение. Той е щял да мине като прост бунтовник, може би само писар на някого от войводите. Тежката роля на водител той бил принуден да вземе тогава, когато вече видял, че време минува, а войводите, кекеровци и тотъовци, които си накупили с народни пари всичко, безчестно изменили, отказали да вървят. Един предложил и поискал невъзможно нещо, други искал няколко хиляди франка

гаранция и т.н. Най-после и двамата тия господиновци — Тотю и Кекеров — една вечер, когато момчетата щели да тръгват за Дунава, те се качили на железницата и избягали за Сърбия. Това се случило в Крайова. Тогава прогласил той себе си за войвода, защото между всички нямало лице с по-авторитетно име.

Мнозина говорят, че той преминал само да умре, да изпълни един дълг, а не бил уверен положително в никакъв успех. Това не е вярно, това е варварско предположение, ако можем да се изразим така. Да отиваш на акт пръв и последен, акт страшен, който ще да се подписва с кръв; да излагаш на подобен акт стотини хора и да отиваш само за приличие, без вяра, без свята надежда в делото — това го не допуска теорията и практиката на великия и пламенния идеализъм. Не познаваме Ботйова в тия последни минути на живота му, не сме го виждали и не сме говорили с него; но познаваме епохата и нейните деятели и жертви, та можем да кажем положително и за него, че той е вярвал в успеха на делото ако не напълно, то поне за бляскаво начало, че ще да стане работата въпрос, ще се обади Европа, ще да се обърне внимание. Това ще да покажат самите факти на събитията, които ще да изложим оттук нататък.

Новината за провъзгласяването на нашия херой за войвода в Букурещ, макар и тайна още, но бързо се разпространила във всичките градове и във всичките хъшовски среди. Тайната била съобщена на ухо, само на верните, но нима тия, които били решени да минат под неговия байряк, не са от верните? Тая новина произвела най-добри впечатления — да се изразим съвременно — върху всички. Кой истински хъшлак не познавал Христа Ботйова, кой не му е бивал гост, кой не му е ял хляба?

— А где е Тотю, Желю, Панайот и пр.? — питали един други хъшлаците.

— Те... гдето са те, и аз, и ти би желали да бъдем там! Но с божата воля — ще да бъдем — отговарял някой дипломат хъшлак, който си кривял душата и давал да се разбере, че поменатите войводи са вече в България, в огъня.

В скоро време, щом нашият войвода се удостоил с високата титла, издал заповед до всичките момчета в Румъния да тръгват незабавно и се съсредоточават в следующите крайдунавски градове: Браила, Калараш, Олтеница, Зимнич, Корабия, Бекет и Т. Мъгуреле,

гдето ще да чакат втора заповед. Момчетата ще да представляват себе си за градинари; а оръжията и припасите ще да бъдат затворени в сандъци от стока и ще да се предадат по агенции като градинарски сечива: лопати, мотики, тесли, брусове, чукове и пр. Тоя демонстративен план — да се плени един от австрийските параходи и под австро-маджарско знаме да пренесе по Дунава нашите вън от законите хора — има много поклонници. В своите изследвания да се добиеме до истината ние сме имали случай да чуем най-малко от 25–30 души, които са се препоръчали за автори на тоя план. Всеки казва, че най-напред в неговата глава се е родила тая идея, той я предложил в такава и такава събрание, той написал или съобщил на Ботйова, която се разисквала и приела, и пр., и пр. Христо Ц. Бръчков, един от деятелните и ревностни патриоти в Свищов, за положително уверява и настоява да се признае, че той, като се срещнал в Зимнич с Ив. х. Димитрова, внушил му тая идея, че другояче е невъзможно да се мине Дунавът освен само с австрийски параход. Няма защо да не вярваме, че това не е било така, но друг въпрос е да говори човек в Зимнич с Ив. х. Димитров, а съвсем друг е с войводата на тоя поход. Ив. х. Димитров не стана другар на Ботйова, не беше от неговите приближени хора, та е и въпрос още дали е той знаел тайната и плана при всичко, че беше със същия параход, тайна, която се строго пазеше. Твърде е вероятно и възможно, щото едновременно тая идея да била е изказана от мнозина; но ние видяхме от разказа на Ив. Андонова, че още през зимата, в месец декември, нашият войвода е бълнувал за параходи, да превзема Свищов и да пренася населението в Румъния.

Освен това самото приключение с парахода по своята демонстративност и трескавост е била и по сърце, и по душа на Ботйова, да се чуе, да прегърми по четирите краища на Европа, че едичкой си войвода, едичкой си дружина, в името на едичкой си за права и за свобода на роба, по тоя или оня начин е успяла да се прехвърли в своето отечество. И епохата, в която е заробен *Радецки*, и настроението на неговия завоевател са лика и прилика. Без *Радецки* драмата би била куца, Ботйов би бил мършав и без съдържание.

Н. Обретенов обажда, че около 10 или 12 май, т.е. 4–5 деня преди заминуванието, Г. Апостолов се върнал в Бекет от Букурещ заедно с М. Цветкова. Те донесли в тоя град новината, че Ботйов е избран и прогласен от букурещките хъшлаци за войвода и че минуванието ще да

стане с параход. Имало събрание, гдето присъствували още Ванков, Горов и други и гдето се предлагали различни планове, като излизанието на Свищов, разделението четата на няколко отделения и пр. Най-после Ботйов обявил окончателно, че неговият план е той, който и извърши. Много призвани, малко избрани. От толкова чети, от 5–6 байряка, които едновременно трябвало да поздравят българския бряг на разни места между Видин и Тулча, верен останал само байрякът на нашия войвода, само героите на *Радецки*.

Бюджетът на четата, или по-добре разноските за нейното въоръжаване, се дължи на разни статии и параграфи. Най-голямата е помощта на кишиневските българи, внесена от Ив. Иванов и П. Календжи; на М. Цветков из Враца, от лойта и пастърмата на турчина; от крайовските българи и пр. Ние притежаваме и баланса, който намерихме между книгата на Д. Горова и който гласи:

Да дава			
	От М. Цветкова	фр.	4000
„	Стилияна	...„	227
„	Олтеница	...„	287
„	Иван Стоянова	...„	496
„	Крайовските хлебари	...„	529
„	Ангел Бургаза	...„	227
„	Дядо Гена (Крайова)	...„	144
„	Петреска	...„	1175
„	Същия	...„	35.25
„	Същия	...„	500
„	Крайова	...„	341
„	Календжи	...„	5000
„	Смилова	...„	1000
„	Крайова	...„	3400
„	Ангелаки	...„	340.50
	Всичко	фр.	17 701.75

Да зема

	За разни покупки и разноси	фр.	3059
„			3534
„	пушки	„	1312
„	също	„	1600
„	също	„	1800
„	патрондаши	„	410
„	две пушки	„	550
„	капси	„	88
„	4 пушки	„	690
„	тесащи	„	230
„	арвуна на пушките	„	2000
„	също на револверите	„	1000
„	борча на Заимова	„	558
„ „ „	Цветкова	„	386
„ „ „	Г. Матева	„	176.25
„	револверите от Анг.	„	340.50
	Всичко	фр.	17 7333.75

Това оръжие е било от разни системи, а именно: до 35–40 иглени пушки, кавалерийски и пехотински, от разнообразни системи. Останалите били белгийки, с капси, каквито имаха турските заптии. Всяка пушка имала до 300–400 фишека. Револверите така също били от различни системи, но най-много от ония, наречени *Кайсер*, по-големи от „Смита и Висон“, от калъпа на така наречените „черногорски“, но и от долно качество. Студеното оръжие се състояло повече от тесащи, но имало сабли и ножове. Униформата така също е била пъстра, в най-широка смисъл на тая дума. По-богатичките и по-мераклиите хлапета направили си униформи, каквито им скимнало и каквито намерили: кавалерийски, гвардейски, жандарски, парадни, румънски, руски, хъшовски и пр., и пр., като смесили всичките чинове от генерал до солдатин, които знакове не че били пълни, а само в ръкавите, яката, раменете или в шапката били запазени, така щото мнозина имало от самия войвода по-добре облечени.

Не само планът бил вече строго определен, но мястото и посоката били избрани. Точката на излизанието — Козлодуй, а посоката — Враца. Причината на това, т.е. да не излязат на Свищов, Видин или другаде, била тая, че Враца заедно с околността си според сведенията от Заимова била готова да въстане или пък въстанала. Отдавна в Румъния между хъшовските среди имало такива известия, че врачани ще да дойдат с кола да срещнат на Дунава своите гости и братя. Ето две писма от врачанския апостол Заимов:

Враца, 24 априлий 1876 г.

Братия в Търново!^[1]

Първо и последно идем да ви кажем и да ви кажем, отберете ни, че 11 май няма да мине без пукот на пушки в този окръг, да дойде и сам Александър да ни каже, че трябва да се чака, няма да се слуша, думите ни се говорят от разпалени мисли и истинност в делото, отберете ни, ще се бунтуваме тогава (т.е. на 11 май — р.). За по-голяма увереност окървавяме писмото със собствената си кръв — знак на истинността, че ще осветиме 11 май с народни байраци — *бунт и бунт!* Отговорете с депеша: „Ще предадем стоката на търговеца по вадето.“ Тази депеша ще да ни увери, че и вие сте на същото мнение. Писахме на панагюрците същото: отговориха ни, че първи (май — р.) няма да минат; пишат ни още, че и вие сте на тяхното мнение.

Горната депеша ще да се удари на тоя адрес: *Хаджи Ангелаки Димитров*. Поздравлявам ви последен път, в Стара планина ще се видим.

Двигател на бунта в Западна България

С. Заимов

За уверение се подписвам със собствената си кръв

С. Заимов

Народът. Няколко подписа (няма ни един — р.).

Братия във Влашко!

Новината е голяма. От голяма важност! Бунтът пламна в *Панагюрище*. Бенковски и Волонс се уловили; народът напада на правителството, избива чиновниците, разсипва правителството и ги

изваждат. До днес бунтовниците казват да са до 6000 души. Един табор от 600 души, от *София*, е отишел на бунта. Само 600 души са били в голяма *София* и тях са пратили там. Телеграмите и железниците са пречупени, пътищата са строго завардени от бунтовниците.

Тия сведения са взети от вярно място. Човекът, който ни събщи новината, бил е в *София*. Очевидец на отиванието на табора слушал за бунта в *Панагюрище*. Човекът е от първенците ни.

Нам не остава друго нищо, освен да дигаме и ние. Братия! Скоро, че скоро стоката^[2] проводете. Тука всичките до един, и до един наистина, от богатите вземаха живо участие в работите ни. Пари доколкото събера, до пет-шест дни ще ви проводим. Проводихме хора за стоката, молим ви скоро им я предайте, няма да чакаме повече от 5–7 май, ако и да бяхме се обещали до 11. Чакаме! Хора без оръжие не проваждайте, такива юнаци се намират в народа.

С. Заимов

Комисията

26 априлий 1876 г.

Тия писма са ясни и без наши коментарии. Те свидетелствуват доколко е трябвало да пламнат българските патриоти в Румъния от тяхното прочитание. Авторът им, апостол в сърцето на България, главнокомандующи, както бяха всички апостоли, сече и хвърля с диктаторски тон, когато му скимне, тогава ще да подпали огъня и срути Турската империя. В друга епоха и с по-спокойно разсъждение и изучавание работите всеки би забележил, че тоя *главен двигател на въстанието в Западна България* е прост лафчия и нищо повече, защото сам известява, че огънят е пламнал вече в *Панагюрище*, пътища и телеграфи са завардени от бунтовниците, войската е смутена, а той стои още и мъти яйца във *Враца*. Както и да е, но мнението на патриотите в Румъния е било твърде високо за *Враца*, за нейните бунтовници и апостоли, ето защо и за там решиха те да тръгнат. Имало хора, които се усъмнили в думите и фразите. Прокопий Дянков разказва, че когато се решавало вече да стане минуванието на *Козлодуй* — *Враца*, *Сидер*, тоя стар и горещ патриот, който предлагал *Свищов* — *Търново* да премине четата, заплакал.

— Помнете ми думите, Заимов е слаб човек, няма да направите нищо — казал той, но никой не го послушал.

Страшна била деятелността на нашия войвода, когато приближили да тръгват. Той ходел деня и нощя, ту пушки и припаси да откупува и приготвява, ту момчета да настанява и упътва, ту други разни работи да нарежда, които пред един подобен поход не били една-две. Както споменах вече, домашните му разказват, че той се бил забравил вече, нито яденето му било ядене, нито спането му било спане. Преди да тръгне, пред вид да събере по-голяма чета, потърсил източници, които по онова време по само себе си се разбира, че не можеха да бъдат от легален фонд.

Татък нейде към румънския градец Къмпина има богат манастир, парите на който били мухлясали, от един век не били виждали божия свят. Там щял да се потърси източникът, там щял да похлопа хероят от *Радецки*. И много лесно; планът бил горе-долу такъв: той сам ще облече униформата на полицейски комисар, а бъдещият му байрактар Куруто и още 5–6 души от неговите верни хъшове ще да бъдат жандари. Ще седнат във файтони и ще да влязат в манастира официално като правителствени хора. Той ще да има думата. Ще прочете формално предписание, че централната власт го наказва да отиде и обискира речения манастир, в който според най-верни сведения имало вътре една компания, която се занимава да прави калпави пари. Тогава в името на закона и на правителството ще да покани отците да си отворят всичките каси. Какво ще става по-после, читателите се догаждат. По нямание време страшният план бил отложен.

Не забравил той да свърши и някои свои частни работи, да направи нещо за стара майка, за жена, а най-главното за своето чедо, което се вижда работата, че много е обичал, поетически. Па е имало и защо: това негово чедо, което и до днес живее и е вече мома, дотолкова прилича на своя баща, щото, който не познава последния, нека гледа него. Два деня преди тръгванието си той отишел в съдилището Пфов и заявява, че детето е негово, с жена си Венета е венчан граждански. Вечерта станало едно събрание в хотел „Каракаш“ от комитета, в което било постановено, че в отсъствието му комитетът ще да плаща по 100 франка на жена му и на детето му; а в случай че той падне убит — пенсия. На другия ден доктор Странски кръстил малката дъщеря на

войводата, като ѝ турил името на баба ѝ Ботйовица — Иванка — и останал неин опекун. Всичко това се вършило тайно повече от жена му Венета.

Сега вече Венета си обяснява всичкото негово поведение преди заминуванието, но тогава не можала да се сети. Няколко деня преди той да ги остави, често ходел из стаята с бързи крачки, ту умислен, ту се спирал да крои и планира нещо, ту пеел и декламирал. Отивал в дъното на стаята и се изправял към гърба си на собата и почвал:

*Жив е той, жив е! Там на Балкана,
потънал в кърви, лежи и пъшка*

и пр.

Най-силно извиквал, когато дойдел до куплета:

*... Но млъкни сърце!
Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалеят
земя и небо, звяр и природа
и певци песни за него пеят.*

От собствените свои думи, от собственото свое произведение той дохождал във величествено и пламенно настроение, щото и домашните му се наелектризирали, и те хвърчали с него заедно под небесните пространства.

— Е тъй, и ние си оставяхме работата и се захласвахме в него — говори Венета.

Един път той бил отишел толкова надалеч в своето въодушевление, щото като свършил, като си снел очите, та погледнал наоколо си, на обикновените смъртни предмети, попитал:

— А где е Боян?

Боян не бил твърде далеч. Той стоял свит в къшето и зяпал батя си Христа, който приличал в това време на разиграно море.

[1] Това писмо е изпратено за Търново чрез Бекет — Гюргево, гдето се е прочело и изпратило до Букурещ в оригинал, а в Търново се е съобщило копието му. Ние притежаваме самия оригинал, който ни се даде от покойния Д. Горов. Освен своето нахално съдържание, което показва, като че авторът му разполага с корпуси войска, действително той го е подписал с кръв, която личи още. Един път е подписано С. Заимов с мастило, а по-долу: „За уверение се подписвам със собствената си кръв — С. Заимов“ — с чиста алена кръв. Тая собствена кръв отгде я е взел г. Заимов, по кой начин я е пуснал, дали някоя дървеница не е била посредница — ние не знаем. Само това ни е известно, че тя не е текла от чужди изнасилвания. Писмото носи неговия почерк. ↑

[2] Оръжие. ↑

III

Но време е вече за тръгване, от много румънски градове има известия, че *Радецки* е заминал надолу по Дунава; други известия говорят, че момчетата чакат по скелята със затворената *стока* в сандъците; че трябва да се побърза вече, защото румънската полиция търси и под земята всеки български хъш^[1]; най-последно известията от България гърмят едно през друго, че градове горят, кръвта тече по Балкана и полета.

Късно вечерта, 12 май, един закрит файтон се спрял пред палатите на г. Евлогия Георгиев, от които скокнали двама непознати, спрели се пред портите, отдето единът влязъл вътре, а другият се спрял да го чака. Читателите ще помислят, че непознатите двама са някои банкери или богаташи като самото Евлогия. Нито едното, нито другото, те са пак наши хора: Христо Ботйов и брат му Стефан. Чудно, а що търси Ботйов в дома на своя братовчед Евлогия, гдето той никога не стъпял? — ще да попитат читателите. Минутно търпение. Тук живеела вече неговата майка, която видяхме в печатницата му как тя гладува с него заедно. За да отиде тя в дома на тоя богат човек, за да се унизи Ботйов, щото майка му да става и ляга в тая къща, причината бил пак неговото братче Стефан, който като чук висял над главата му. Тайно от брата си, с рушвет още от г-жа Е..., племенница Евлогиева, той подбутнал майка си да остави мизерията и да отиде, гдето я викат, поне тя да се не наказва на стари години. На отиване Христо я срещнал пред портите.

— Ако ме обичаш, майко, послушай ме и не ходи в къщата на оня, който аз мразя! — казал той.

Три пъти повторил тая своя молба.

— Аз те обичам, но и ти ако обичаш мене, остави ме свободна — възразила старата жена.

От тая вечер Ботйов не бил виждал досега майка си. И сега не искал да я види в тоя дом, но Стефан го склонил и придумал, уверил го, че срещата ще да стане тайна, Евлогия няма да усети. Ето защо човекът, който останал при външните порти, бил Христо, а оня, който

хлътнал вътре и който отивал да приготви срещата, бил Стефан. За важна работа отивал той тая вечер при майка си: да ѝ целуне ръка, да ѝ каже сбогом, да ѝ обади, че тръгва вече за Балкана като войвода. Току-кажи тайно, в една стая със спуснати пердетата, станало свижданието между двама братя и майка. Тук присъствувала и г-жа Е...

— Аз тръгвам утре. Защо трябва да тръгна, кой ме вика да ви оставя и отида там, защо не можа да се откажа, това са работи стари, които знаеш много добре... — казал покъртено Христо на своята майка. — Бързам, дай да ти целуна ръка, прости ми като майка всичките погрешки, които съм ти неволно сторил...

Баба Ботйовица, макар по-преди сама е говорила на Христа, че ако той не премине в България с чета, трябва да се счита за най-долен човек, материнските чувства надвили сега на убежденията ѝ. Тя се впила около кръста на своя най-голям син, а после се повалила на земята. Като се свестила малко, захвърлила настрана портрета, който ѝ бил оставил Христо за спомен, т.е. искала да каже, че няма нужда от сянката, когато отива синът ѝ.

— Кирила!... Да не ти е простено, ако вземеш Кирила!... Той ми е надеждата в тая чужда земя — говорила в несвяст почти старата жена, когато Христо се затулил вече из вратата.

— Тогава да дойда и аз с тебе, та да стане чиста работата — говорел по пътя Стефан на по-големия си брат. — А майка нека я късат кучетата из Букурещ.

— Какво да му правя, иска да дойде, не съм му чорбаджия — отговорял с половин уста Христо.

Стефан сумтял и го чоплел като кътен зъб ту за туй, ту за онуй.

На следующия ден, 13 май вечерта, часът 5, пред сиромашката квартира на нашия войвода пак се спрял един файтон, който дотолкова бързо къртел камъците по неравната улица на оборовската махала, щото приближаванието му се зачуло още отдалеч. Бързо скочил от него сам нашият войвода заедно с братчето си Бояна, когото срещнал там някъде из улицата и се спрял да го вземе при себе си. От призори бил излязъл той тоя ден и чак сега се завръщал, така щото с първо влизане в къщи жена му Венета го запитала дали е обядвал. Той бил твърде изморен и потънал в пот. Щом влязъл, право се затекъл до люлката на своята четиридесетодневна дъщеря Иванка, която спяла с детинско захласвание. Целунал я по челото и право, без да погледне на

другите, хлътнал в съседната стаичка, в която нямало никой. Разбъркал някакви си книжа, погледнал по полиците, уж че търси нещо, въздъхнал и пак влязъл при домашните си.

— А ти знаеш, че съм пътник? — казал той и запял песен с унил и дрезгав глас, па пак отишел при люлката на Иванка.

— Че къде ще да отиваш? — запитала нещастната жена, като си е въобразила най-напред може би, че гладът в негово отсъствие ще бъде по-силен.

— Къде Браила и Галац, гдето имам малко работа, но скоро ще да се върна — отговорил войводата. — Че съм гладен пак — прибавил той и грабнал два чироза, които висели на стената и които той случайно видял.

Откъснал им главите и почнал уж да яде, но безсъзнателно ги тикнал в джеба си. Все ходи постоянно из стаята, все на крака стои, не иска да седне, при всичко че го канили.

— Най-много три деня ще да се маям там. Не се грижете, аз съм ви оставил на един добър човек, който ще да ви наглежда и ще събира от печатницата доходите по 400–500 гроша в месеца — продължил той.

Венета, която била далеч да подозира, че прекарва последни минути с Ботйова, слушала го с внимание и го подпитвала за туй и за онуй. Той следва да ходи из стаите, като че търси нещо, като че всичките околни предмети го интересуват и занимават. Съгледал на полицата едно стъкълце, което било пълно с отрова. Казал, че тя е вече непотребна, трябва да се хвърли навън. Взел стъкълцето, но наместо да го хвърли, пак го турил в джеба си.

— А че аз да се не маям вече — сбогом — казал той и пристъпил към прага на пътната врата, но пак се повърнал, пак отишел при люлката на детето.

Надвесил се над него, целунал го, стиснал го за устничките и за ръката, то се събудило и погледнало с едното си око, поизкривило се, начумерило се, протегнало се и пак се приготвило да пламне в обятията на сладкия детски сън.

— Ох, моето мило дете, моята Иванка! Тя ще да порасне и ще да ми стане хубава мома: ще я дам да се изучи — казал той и пак целунал детето.

Пак ходи из стаята, пак се поти, пак разглежда нещо си, но душа корава, нито сълза отпуща, нито дума продумва — да каже какво му тежи на сърцето.

— Вие за нищо няма да се грижите, ще си гледате тука работата, ще да внимавате за Иванка... Толкова, най-много три деня ще да се бавя. Може да замина и до Гюргево да изпроводя Кирила (брата си)... Сбогом засега!... Па няма нужда и да се прощаваме... Сбогом и ти, Иванке!

Тръгнал, но до вратата се спира и бръкнал в джебовете си като човек, който търси нещо, но не му дохожда на ума какво. Върна се и трети път казал сбогом, като си подал ръката така небрежно, като че действително за един-два деня отива и пак ще да се върне.

— Ах, аз съм закъснел, кола ме чака навън — казал той и изхвъркнал окончателно вече от къщи.

Действително, файтонът, с който го видяхме преди малко, че се завърна дома си заедно с брата си Бояна, чакал го още. Той седнал вътре и бързо полетял към станцията „Филарет“. За да не възбуди подозрението на своите домашни, той не носел със себе си нищо, даже и бастон, нито пък допуснал да се прости с тях, както му е редът. Чак на третия или на четвъртия ден в тая същата стаичка, в която ей сега описахме нашия войвода, се разбрала истината, се спомнили целувките, които изпитала Иванка, се изтълкували трите пъти казване „сбогом“.

Мила ми Венето, Димитре и Иванке!

Простете ме, че аз ви не казах къде отивам. Любовта, която имам към вас, ме накара да направя това. Аз знаех, че вие ще да плачете, а вашите сълзи са много скъпи за мене.

Венето, ти си моя жена и трябва да ме слушаш и вярваш във всичко. Аз се моля на приятелите си да те не оставят, и те трябва да те поддържат. Бог ще да ме запази, а като оживея, то ние ще да бъдем най-честити на тоя свят. Ако умра, то знай, че после отечеството си съм обичал най-много тебе, затова гледай Иванка и помни любящия те

Христа^[2]

17 май 1876 г.

Радеуки

Това писмо най-ясно доказва защо Ботйов не искал да се отдели така скоро от дома, когато отиде да се прощава. И в това последно писмо той е ударил печата на своята гореща любяща душа. Той е имал надежда, че бог ще да го запази. Дали това е казано само за утешение на слабата жена или е продиктувано изпод впечатленията на решителната минута, ние не можем да определим. Едно е за нас важно, че и необикновените хора се смиряват, когато почувстват, че е наближила бурята, и те се турят в разположение на невидимото същество. Каква разлика между Ботйова във воденицата и Ботйова в *Радецки*!

Но да продължим своя прекъсан разказ. Той бързал за станцията Филарет с колата си, защото тренът тръгва за Гюргево часа по 6 1/2 вечерта. От последния тоя град той бил решил да се качи на *Радецки*. На отивание срещнал се в града с доктор Странски, който знаел всичко. Простили се, казали си „ще се видим“, но и двамата лъгали един другия, защото и на двамата очите се намокрили. На Филарет го чакали както неговите адютанти, които му носели униформата и другите войводски принадлежности, така и многобройно число други приятели, дошли да кажат сбогом на смелия човек. В Гюргево той пристигнал на 13 май и слязъл на конак при Я. Ангелова в българското училище. Тук още се съчинило писмо до капитанина на *Радецки*, което А. Андреев превел на френски. На 14-то и 15-то число той се разхождал из Гюргево и тайно давал заповеди на приготвените момчета да бъдат мирни, да се пазят да не би да дадат ни най-малко подозрение, че са *пътници*. Но румънската полиция, според разказванието на гюргевските жители А. Андреев, Я. Ангелов и Ив. Стоянов, знаела защо е дошъл в Гюргево редакторът на Знаме. Като всяка полиция може би в нейния интерес е било да си прави оглушки, щото да може да се отърве от няколко стотини български гости, които всеки ден ѝ отваряли работа.

В Гюргево нашият войвода се погрижил и за своя тоалет, като си подстригал черната брада и я направил наполеоновска. По всичките скели от Браила до Бекет *стоката* чакала с нетърпение появяването на *Радецки*. Телеграфът не стоял мирен. Ето няколко депеши от тия дни, които не са безинтересни:

Ангелов, Българско училище, Гюргево.

Утре ида с потребните си. Отговори ми ще дойдеш или не в Букурещ, ще заминеш ли другаде и кога?^[3]

Кирил Ботйов

Горов за Ангелова — Гюргево. (URGENT)

Стоката (момчета), която иде от Браила, изпратете я до Иванча (хаджи Димитров — р.) в Зимнич. Той ще я разправи.

Бекет

Иваница Данчев

Ангелову — Гюргево

Стоката неизпратена. Гледа се случай за пращанието им. Бъдете спокойни, сутре ще ви се яви.

Зимнич, 12 май

Марко Цветкович

Ангелову, Българско училище — Гюргево

Писмото приех, благодаря. Иванча (х. Димитров — р.) в Турну Мъгуреле известете на същия ден изпращанието стоката (т.е. тръгванието Ботйову — р.).

Зимнич, 14 май

Марков

Кирил Ботйов, Българско училище

Гюргево

Вземи си всичките неща и ела по-скоро. Вземи от Димитрови (Горови — р.) Симидовото рисование. Чакам те утре.^[4]

Букурещ, 15 май

Брат ти

Горов за Тома (Кърджиев) — Гюргево

Явете на търговците отсреща да дигат стоката. Панагюрци са дигнали до 6000 колета.

Крайова, 14 май

Горов (Атанас)

Димитър Ценович — Букурещ

Стоката се изпрати онзи ден Мъгуреле. Христо Македонски пита, ние не можеме всекиму явяваме.

Крайова (без дата)

Янко Ванков

Ботйов, Щербан вода, 117 — Букурещ

Научихме се, че трябвало работници. На вярно отговорете, сме готови да дойдем.

Северин, 13 май

Иван Кръчмару

Редакция Знаме — Букурещ

Посрещнете другарите. Довечера аз тръгвам. Утре наедно. Идат още момчета. Браила.

Ботиас (Botias?)

Сотир Франсияно, за Горова (URGENT)

Гюргево

Търговецът пристигна с пари тука. Стоката ще пристигне ли до довечера или той да дойде?

Бекет, 14 май

Якоков (Jacosoff?)

Д. И. Горов — Гюргево (URGENT)

На последния контракт (параход?) стоката отправете за Бекет под неговата отговорност. Парите са готови.

Май 13

Ганчо (М. Цветков — р.).

Депешите от тия дни в Румъния са били толкова изобилни все за стока и за търговци, щото ние се удивляваме как румънските власти, ако са желали, разбира се, не са усетили работата. Разказват, че на 15 и 16 май толкова много български депеши са се получили, щото телеграфната станция само тях да раздава се е занимавала.

В неделя на 16-и, часа на 3 после пладне, Радецки цепел мътната дунавска вода пред Гюргево. От кувертата му стреляли няколко будни очи към брега, гдето изпитвали и наблюдавали няма ли да се срещнат някои погледи, подобни на техните, или някой познайник и другар. Те били момчетата, които се качили от Браила и Олтеница. А на гюргевския бряг освен 30–35 души момчета сам войводата стоял помежду им, когото мнозина, браилски другари, познали и си снели шапките, като се сбутали един други и посочили с пръст към него. Той се обърнал на друга страна и с това им дал да се разбере, че трябва да не знаят нищо.

То било тържество тоя ден в Гюргево, разказва Андреолу. Всичките „народни“ българи от града, които през девета ръка помирисвали, че има нещо или че Ботйова познавали лично, или пък някого от адютантите му, дошли на скелята и участвували в приключението, което имало да стане, готови били пред такъв един смел акт да дадат по нещо според силите си. И те били възбудени. Нашият бае Иван Стоянов, който е в състояние да се възхити и разпали от една чига-риба, стоял по-близо до войводата, защото преди малко броил 650 франка на австрийската агенция да извади билети и за войводата, и за момчетата му. За да не се породят някое подозрение, всичките билети били извадени все за Кладово, трябвало тройно и четворно да се плаща повече. Това също стана и с момчетата по другите градове. Спечели и компанията. Не били само българи, като неделен ден, присъствувала на скелята и румънската публика, която, макар и да не знаела, с изключение на верните, нищо положително, но времето, хавата били такива, щото всеки предчувствувал нещо. Пак

Андреолу разказва, че като си носели момчетата едно-друго от станцията до скелята и от ханищата, от някои чували случайно се подавали ту краят на пушка, ту капията на някое студено желязо. Комисарите от полицията обръщали вниманието на някои българи, но туряли пръст на устните си, т.е. искали да кажат, че всичко виждат, но са готови да спомогнат. Сам братът на войводата, Стефан, се намирал тука, но гледал отдалеч, при едни дървета, да не би да възбуди съмнение. Отрано още в българското училище те се простили и наговорили да се не срещат един други.

След като приел *Радецки* нашия скъп гост, другарите му и „стоката“ им, обърнал се и плавно по течението за нагоре, за Русчук. Публиката, повечето българската, колкото и да пазела предпазливост, не можала да се стърпи при историческата раздяла, забравила се и отложила шапки да се поклони на своя херой, който отивал царство да превзема, роби да откупува. Мнозина от публиката, след като заминал вече параходът, бързо отишли в острова срещу Русчук и с бинокли гледали: няма ли да се случи нещо с нашите пътници. А нашият любопитен приятел Д. Горов, който и в 1868 г. пак от Гюргево тръгна да изпроважда Хаджи Димитра и Караджата до самия бряг на Вардин, и сега заедно със съпругата си влезе с Ботйова в *Радецки* да го види с очите си, кога стъпи в България! Где е имало какво-годе приключение — да не бъде там и Горов, да не надникне поне през раменете на ония, които произвеждат това приключение? Като минаха русите в 1877 г. и стигнаха до Балкана и Плевен, Д. Горов си напусна хубавата работа и постоянно сновеше между Свищов и Търново и до Шипка и Плевен, без да го кара някой, само да носи новини. Л. Каравелов след 20-годишно отсъствие иска да посети местата, в които е живял: Копривщица, Пловдив, Одрин и пр., хайде и Д. Горов с него. Най-после, когато работите се улегнаха, когато Д. Горов свърши готовите, дойде му на ума за работа, но беше късно вече: имуществата му се продадоха, той почина петимен за пет пари. Понаходи се поне нашироко из България, за която единствено и печелеше; а умря просяк, както умират всички ония от неговата пасмина хора.

Знаят читателите, че австрийските параходи по Дунава се спират поред на всички крайдунавски градове между Видин и Тулча, а именно: Тулча, Рени, Исакча, Галац, Мачин, Браила, Черна вода, Хърсово, Калараш, Силистра, Олтеница, Тутракан, Гюргево, Русе,

Зимнич, Свищов, Мъгуреле, Никопол, Корабия, Бекет, Ряхово, Лом, Видин и Калафат. Известно е така също, че тия параходи, макар и да се считаха за австрийска неприкосновена територия, но по ония времена, в славата на османската империя и в нищожеството на раята, често биваха изнасилвани. Пример: параходът *Германия* в 1867 г., параходът *Арнад* в 1869 г. В този последния седнал нашият продавач на народните „кадри“, Пандурски, от Браила за Измаил. На Тулча турските шпиони му грабват сандъчето с кадрите и го изнасят навън, а него се мъчат да извлекат по същия начин. Но капитанинът на парахода се дигва за Измаил и компанията на параплувното дружество така силно протестира, щото турската полиция сама занесла сандъчето на Пандурски в Измаил, без да го отвори. С *Германия* се случи противното. Капитанинът пак протестира, но консултът под своя отговорност позволи да избият в парахода двамата патриоти Цвятка и Никола войвода.

Ето защо нашият войвода бил твърде предпазлив по дунавската линия. На русенската скеля, най-опасната, той слязъл в спалнята на парахода и никак се не подал нанавън, дордето се бави параходът. Д. Горов, който по-малко имало да се бои, облякъл си нощна дреха, с която искал да покаже, че е човек от спокойните хора, за нищо се не грижи. Той заедно с жена си, войводата и още две-три момчета от първите насядали около една маса близо до вратата и почнали да пият като обикновени пътници. Наблюдателните келнери, с тънки носове немци, стоели напреде им в респект, с бели пешкири в ръце, защото както войводата, така и Горов изстудили им ръцете с необикновени бакшиши. Пак за предпазливост нашите пътници около масата говорели помежду си румънски за търговски работи и на висок глас. Войводата извадил още напреде си много румънски и френски вестници, които уж четял сериозно, но големите му очи като на кол се въртели из първата камара. Търсел той няма ли да зърне някоя подозрителна и съмнителна физиономия.

Пътниците, които носел *Радецки*, били от обикновените. В първата камара били малцина, двама-трима власи, няколко кокони, други непознати европейци и едно турско ефенди, което слязло на Свищов. Повечето пътници били навън във II и III камара, а най-много на кувертата. Турците завзели най-добрите места, стояли насядали върху своите кебета и кожи, едни пушели тютюн, други си приказвали,

а трети спали. Българите и власите се печели на слънце и на ниско се разговаряли за туй и за онуй. Най-много те се трупали около един свирач, който свирел с гъдулка. Тука на това място била и малката още дружина на Ботйова, която само за очи вземала участие във веселията на другите пътници. Русчук се преминал благополучно.

Зимнич, втората румънска скеля после Гюргево, дал на *Радецки* около 15–20 момчета, пак пътници за Кладово, пак градинари. Те влезли тихо в парахода заедно с Иванча х. Димитрова, не познавали никого от своите гюргевски братия, нито пък самия си войвода, събрали се на купчинка и приседнали около своите сандъци със „стоката“. Дълго време стреляли те с очи и търсели из парахода дано се яви някой да ги запита нещо, да им заповяда, да им обади що да правят, да видят и те, че имат началник, който да се грижи за тях. Напусто. Войводата продължавал да бъде мирен, да се разговаря по румънски и да чете вестници. Не било още време да заявява той своите права. Само лицата, които го познавали лично, се доближили до него, той ги погледнал, кимнал им с око, което значело тишина и търпение, и нищо повече. Чрез Иванча х. Димитрова той им заплатил билетите вътре в парахода.

Между Никопол и Ряхово било вече среднощ. Хвърлил *Радецки* котва и се спрял на един-два часа, а после пак се запушил нанакгоре. В Т. Мъгуреле „стоката“ била от значително количество. Сам братът на войводата беше в числото на момчетата. Тук бяха още най-близните съветници на войводата: Спас Соколов и офицеринът Войновски, дясната ръка или фактическият войвода на четата, както ще да видят по-нататък читателите.

Щом настъпила нощта, войводата станал по-свободен, оставил масата, гдето стоеше с Горова и гдето се преструваше, че чете румънски вестници, и поизлязъл навън да метне кратък поглед на своите другари. Тихо и незабележимо преминал той покрай тях и покрай сандъците им, които криеха оръжията и на които налягалата дружина си била опряла главите. Кръстосал ги той назад и напред, поспрял се над главите им, поизгледал ги мълчаливо и си заминал. Изгубил се после това. Горов разказва, че като го потърсил тук-там из парахода, намерил го горе на кувертата сам-саменичек. Той крачел назад и напред и с тих глас декламираше, но не от онова, което е писал, от старото и познатото, но нещо ново, нещо за тоя вечер, чудния тоя

вечер, който бил последният от неговия мирен и рабски живот. Като познаваме вече доволно нашия войвода, то лесно ще да ни бъде да влезем в душата му, да я измерим и да отгадаем какво е било неговото настроение, заобиколен от следующето: нощта, пролетна, в допълнение майска, звездите се огледват в Дунава, България стои отпреде му на стотина крачки, вятърът вее и мирише на Стара планина, момците спят, той вече войвода, денят е утре, когато ще да се развие байрякът, когато ще да загърмят пушките, когато ще да прегърми по цяла България, по всичката вселена, че Христо Ботйов минал, ударил се с душманина, дошел на помощ на роба, отворил огън за право и за свобода! Огън и пламък! Доколкото е позволено нам обикновените, можем да си въобразим, да предположим само колко нависоко е хвърчала тая минута неговата крилата и поетическа фантазия. Какво щастие би било, ако около му се намираше скрит някой стенограф, който да отбележи ония думи, които той произнесъл насамо, който сам Горов дочул!

Познатите брашовски сандъци стърчели върху скелята на Т. Мъгуреле, олепени с етикети с едри слова: Kladova. Пътниците от тоя градец били изключително нашите приятели, на брой около 25–30 души, които се трупали при входа, гдето ще да спре *Радецки*. На челото им стоели Войновски, К. Ботйов, С. Соколов и други, а нанаяд тъмнеели други сенки. Те били от ония нещастни братия: градинари, млекари и слуги, на които очите не виждали твърде пред много запалени свещи и ламби било по тая, било по оная причина. От три-четири деня те се въртели около града на известна дистанция, лягали и ставали ту по градинарските колиби, ту из дълбокия гюрлюк на балтите. Войводата гледал отстрана на новите другари, гледали с него заедно и другите от *Радецки*, гледали най-после в парахода и мъгурелските избраници. Влезли последните, пренесли си стоката, но тихо и мирно, никой се не обаждал, никой никого не поздравлявал, макар и да имало мнозина от едните и другите, които се познавали. В тъмнината, там настрана около параходния комин, войводата се прегърнал и целунал с някои от мъгурелските патриоти.

— Подлеци, измучили меня!... Два деня ме влякоха по полицията — казал един от целувающите се с войводата на руски.

Тоя руски човек не бил друг никой освен Войновски, родом от Габрово, руски юнкер и офицер, избягнал и дошел в Румъния,

предпочел по-добре да рапортува на Христа Ботйов, отколкото на своя идиот генерал. Обадил се той на руски по тая проста причина, че по онова време руският език в България се равнеше по своята популярност заедно с испанския. А работата била тая, че полицията в Т. Мъгуреле, забележила движението и присъствието на непознатите хора, узнала, че Войновски е нещо като главатар. Когато *Радецки* се отделил от т. мъгурелската скеля, болшинството на пътниците било вече наше в парахода, то имало решающия глас. Числото на момчетата се движело около сто до сто и десет души. Те стоели един до други, една тайна пазели, една „стока“ били, едни сърца тупкали, но малцина се познавали помежду си, малцина знаели, че подир няколко часа ще да се изправят да служат и дават клетва под един байряк, под един войвода. Подозирали един другиго, че са една пасмина хора, че има нещо общо помежду им, очите и сърцата им ги издавали, но пък не смеели да заговорят открито, да се обяснят.

— Ти откъде беше бе, приятельо! — осмелявал се някой да запита другиго, който лежал в тъмнината до него или пиел на една маса.

— От Тетевен или Троян — отговарял непознатият и поглеждал подозрително на запитвача, да не би да е някой шпионин, защото в Румъния още, преди да тръгнат, строго се заповядало на всичките да се пазят от шпиони, да не пият в парахода и да не говорят с непознати хора.

— Ако е късмет, къде ще да излезете с парахода бе, аретлик? — питал други едного от бъдещите си другари.

— Тебе кехая ли те туриха тука да питаш хората? — отговарял сърдито запитаният.

Но ако разумът умее да лъкатуши и да се преструва, то чувствата друга песен пеят. Те са шило в торба, те не търпят дълго време да стоят потиснати, те високо заявяват своето могущество и съществуване, гдето и да се намират, колкото и да ги е сковал студеният им брат — разумът. По петима и по десетина души от нашата дружина, приседнали един до други на кувертата, образували колелце под ясното и обсипано със звезди небе и почнали да се разговарят по български, пуснали в ход откровеното и нестесненото българско слово. От дума на дума, макар и с голямо предпазване, несъзнателно, по чувства, идеи и желаня се наелектризирали един други, влезли си в душите неволно.

Намерили се помежду им мнозина, които не били с празни ръце, които умно разсъждавали, че нямат вече нужда от скъпия метал, заради това отпуснали се, бутилките с бира заплющели в тъмнината. После малко тишината се нарушила, песента:

*... Капитан Никола,
капитанско чедо...*

макар и ниско, достигнала до I камара, гдето главният щаб, кое на ухо, кое със смигание и със знакове решавал утрешното приключение. Войновски, когото ще да видим по-нататък, че беше определен да държи ред в парахода, на часа повиснал над главите на запалените и наелектризирани момчета, които смъмрил по военно. Замълчали всички, които помислили, че непознатият може да бъде войводата, но това само с мисление и предположение си останало, никой не съобщил своята тайна другиму, при всичко че той я знаел.

Щабът заедно с войводата, пак от точка зрение на предпазване, покорили се на общото правило, т.е. легнали да спят уж, но малцина затворили очи, особено войводата не можал да си намери място. Излизал да се разхожда навън, чел вестници, писал и пр. Тук той написал писмото до жена си, което прочетоха вече читателите, и още едно до приятелите. От последното нямало толкова нужда, но се вижда работата, че е домъчняло на нашия херой, искал да се разтуши, да си раздели мислите и с другиго. Ето това писмо, което така също е дадено Д. Горову и което се намира у г. Ванкова:

От вапора „Радецки“
(Между Турну Мъгуреле и Бекет)
Приятели!

От Гюргево и Турну се качихме повече от 100 души; след нази върви турски вапор и башибозуци^[5], но духът на момчетата е превъзходен. От Корабия до Бекет ще да се качат още 100 юнака; по всичките признаци планът ще се осъществи; след няколко часа ние ще да целунем свещената земя на България.

Благодаря ви, приятели, за доверието, което имахте към мене, и за любовта, която показахте към моето поробено отечество.

От страна на всичката чета ви принасям най-дълбокото си почитание.

Четоводец: *Хр. Ботйов*

17 май 1876 г.

От вапора.

Н.В. Новата станция за България село Козлодуй, 2 часа горе от Ряхово.

Приятели тук се разбират всички ония от по-тежка ръка българи в Румъния, които са спомогнали за четата. По съдържанието на писмото, както и онова до Венета, приблизително може да се определи и в какво настроение се е намирал хероят посред нощ. Думата му е сериозна, съдържана и решителна, познава се, че на душата му лежи тежък товар и предприятие, няма поезия и фразеология, забележва се тънко униние, естествено в очакванието на една предвидена буря. И в едното, и в другото писма надеждата е крилата, бъдещето се смее...

Стигнал *Радецки* на Корабия, румънско граденце между Никопол и Ряхово. И тука същото, което видяхме в Зимнич и Турну Мъгуреле, и тука нашите „търговци“ чакали и гледали с четири очи да се подаде параходът. Иваница Данчев, който беше като глава над момчетата в Корабия, разказва, че те се били отчаяли по едно време, че ги излъгали от Гюргево, че *Радецки* няма да дойде, че „язък“ за младините им. Когато той се подал, величествен и обсипан с искри посред ясната нощ, то дружината захълцала от радост. Право е забележил войводата, че духът на момчетата е бодър. Ако в обикновено пътувание хората се радват да имат повече другари за спътници, то може да си въобразите каква е трябвало да бъде радостта на ония, които са отивали рамо до рамо да се сражават, които са се готвели за такова предприятие, което ще да бъде толкова бляскаво, колкото е по-голямо числото на съчувстващите. А мисълта, човешката мисъл, че ще да се срещнат с някого съселанин, съгражданин, приятел или познайник, още повече

раздражавала любопитството и пораждала интерес в средата на нашите пътници патриоти. От Корабия се качили 30 души момчета, пак с билети за Кладово и 6 сандъка оръжие, адресирани в Турну Северин до някого си Маринеску, несъществуващ.

И от Корабия благополучно се отделил нашият *Радецки* с още по-нашата стока. Тя тежала вече не в относително количество, но почти в абсолютно, накъдето се обърнеш да погледнеш: и на кувертата, и над първата камара, и на обикновената, и по-долу, и около комина, и отстрани — все млади хлапета между 20–30 години, все български физиономии, все очите им като на кол се въртят, все търсят някого, все изпитват околните си и проходящите си спътници дали са и те от нашите, от братята. Още една турска скеля остава — Ряхово, — сърцата играят, душата се стяга на знающите истината, т.е. че не на Кладово отива „стоката“, но в средата на България, тук близо, подир няколко часа ще да се целува свещената бащина земя.

Най-много от всички бил безпокоен виновникът на тоя славен поход, войводата. Рано-рано, щом се пукнала утринната зора на хубавия майски ден 17, той излязъл на кувертата да разглежда и изпитва, да си види „стоката“, която била събрана през нощта от разните румънски градове и която да се види изцяло по-рано — било невъзможно по причина на нощния мрак. Скоро около него се изправили Войновски, Соколов, брат му и другите приближени момчета, отвисоко погледнали при пуканието на деня наоколо си, най-повече на дружината. Сега те я видели за пръв път изцяло, на брой 150–160 души.

— Не са всичките наши, има чужди, пътници — казал Войновски.

— Не може да бъде; обърнете внимание как те гледат всичките на нас. Познавам ги по очите, че до един са хъшове — възразил Ботйов.

Действително, момчетата, които и под земята търсели своя войвода, които се пукали, че го не познават и не виждат, а мнозина се съмнявали даже дали ще да имат войвода, щом съгледали, че щабът излязъл рано-рано на кувертата, застреляли го с очи. Ония, които познавали лично Ботйова, потайвали се и внимавали само какво той гледа, по очите му се мъчели да отгадаят какво мисли. Останалите хлапета силно подозирали, че между тия 5–6 души, събрани на

кувертата, по-добре облечени и толкова ранобудници, непременно трябва да бъде и войводата, но и той, как му е името? — ето убийственият въпрос. Те би се научили твърде скоро, стига да се случеше да попитат някого от неговите познайници, но кой смее да отвори подобен въпрос на непознат човек, който го знае да не бъде някой шпионин, толкова изобилни по онова време. Във всеки случай най-много тайни гласове имал пак Ботйов, защото той бил най-приличен между всичките, нему най-мязало да бъде войвода. Ботйов, като погледнал за пръв път своите бъдещи другари, на които щял да бъде войвода, силно се развълнувал, очите му се напълнили със сълзи. Да, драмата се приближавала. Онова, което той бълнувал цели години, сега, тая заран на 17 май, го видял в действителност! Ако би бил той свободен, какви думи, какъв огън би излязъл от неговите уста! А сега само сълзи се появили. Когато той си извадил бинокъла и погледнал към турския бряг, то мнозина казали в душата си: *той е!* Всичките любопитни погледи се обърнали да погледнат към тая страна, накъдето е гледал войводата. На дружината се дало малко-много надежда, че не е стадо без пастир, т.е. няколкото души, които гледали брега с телескоп, насърчило я. Тя пак инстинктивно почнала да се весели, да яде и пие от хубавите немски ястиета и бира, не желаела да ѝ останат пари, да ѝ тежат без полза. Войновски висял като орел над всичките купчинки и колелета, издалеч и чрез другиго внушавал той благоразумие. Страшни мъки били — да отиваш да мреш, а да не можеш да си попееш и да се повеселиш, без което българинът не чувствава, че е човек.

Часа по 9 заранта *Радецьки* преминал устието на Искъра, ряховските минарета се белеят под зарите на слънцето, всичките погледи към тая страна гледат. Войводата ту вън, ту вътре, безпокои го великото дело и неговите успехи. Влезли с Войновски и Давида Теодорова, мисля, в камарата на спалните, предложили едно и друго, не е ли време да се размисли по-изтънко как ще да се тури параходът в респект, но било още рано, не можали да дойдат до никакво заключение, казали, че е лесна работа, отложили, побояли се, защото имало още пътници, които си отпивали по хладина, там наблизо хъркал някой си като свиня. Как станало, щото параходът, наместо да отиде по-напред на румънския град Бекет, както му бил редът, кривнал за Ряхово. Щабът се усъмнил малко и взел предварителни мерки, но

скоро се уверил, че работата е проста случайност, или пък други някои немски сметки.

Барутът и огънят не могат да отидат за дълго мирно. Между Корабия и Ряхово пламнали някои искри. Едно от хлапетата не зная с какво оскърбило едно ефенди, което било пътник в *Радецки*. Ефендите, като всяко ефенди, дало отговор платен. Нашето хлапе, което си знаело мисията, подхвъркнало като петле и си плюло на ръката. Естествено, че мнозина други, които не го познавали даже, но така също знаели своята мисия, наежили се и заобиколили ефендите. Само намесата на служащите от парахода и оная на Войновски предварили скандала, който пред скелята на Ряхово можеше да има лоши последствия за нашите пътници. Мнозина от истинските пътници останали зачудени за дързостта на едни никакви градинари, нещо рядкост по онова време между раите.

И в Ряхово обикновено излизане и влизане станало на пътниците. Тука излязло оскърбеното ефенди, което излизане дало някакво си съмнение на щаба: но тъй като не се е случило нищо, дордето се маял *Радецки*, то съмнението е било напусто. За по-голяма гаранция на нашите оттука се качило друго ефенди на име Молла Садула с жена си още.

Часът бил 9–9 1/2, когато *Радецки* ударил на ребро през Дунава и се насочил за Бекет, последната вече станция — точката, гдето били най-много припаси, знамето, важни някои лица за четата и повече от 40 души момчета. На последните отдавна се пукали очите подир пушека на парахода, когато той не бил пристигнал още в Ряхово. Те се бояли да не би някак да ги оставят, да ги отделят от другарите им, да отидат и освободят България без тях! Тук били от момчетата: Перо Македонецът^[6], Н. Обретенов, Г. Апостолов и М. Цветков — и тримата апостоли; Ванков, Г. Матев, С. Пенев, П. Юрданов, един руски княз^[7], Д. Икономов, мисля, и други още момчета, живи съучастници и организатори на четата.

Като се отделил *Радецки* от Ряхово, естествено някак всички, които знаели накъде отиват, въздъхнали по-свободно. Ботйов и приближените му излезли на кувертата и свободно загледали ту към Бекет, ту към Ряхово. Познатите сандъци стърчели на шлепа, а момчетата стоели около им и по чувства участвували в *Радецки*. Ботйов не се мръднал от мястото си като по другите градове, без

предпазване гледал в лицето на новата дружина, поздравил даже ония от тях, които познавал. Момчетата от *Радецки* и ония от Бекет се гледали весело и засмяно, по сандъците и по очите се познавали, първите се радвали, че и оттук им идат другари, а вторите — че целият параход е пълен все с техни братия и сандъци. Когато бекетските братия влизали, то ония от *Радецки* им говорели на нисък глас: „Хайде на добър час!“ Влезли и първенците, ръкували се с Ботйова и с щаба му не толкова свободно, но и не предпазливо, както по другите скели по-долу от Ряхово.

— Взе ли *онова*? Да не си го забравил? — втренчено попитал войводата Н. Обретенова, преди да му подаде ръка.

Това *онова* не било друго нищо освен байряка за четата, който се намирал у Обретенова и който бе ушит от неговата сестра Петрана, дъщеря на известната баба Тонка. Обретенов показал с очи на една бяла бохча, която стискал в ръцете си и в която било сгънато знамето.

Нашият *Радецки* си взел вече товара, навсякъде настърчели хъшовски глави и градинарски абички, между които се изгубили пътниците и командата от парахода. Далеч бил още всеки да обърне най-малко внимание на това множество, на градинарите и техните тежки сандъци, сам капитанинът, който бил мерило на всичко, тих и студен като немец, се разхождал из своя дълготесен къошк.

Тук се простил войводата със своя искрен приятел Д. Горова и госпожата му, тук трябвало да се простят вече всичките със святата и търпеливата румънска земя, върху която всеки от 200-та души наши патриоти бил извършил по някое главоболие, ако не друго, то поне полицията е обезпокоил. Любопитният Горов би отишел още по-нататък, с очите си да види всичко подробно, как ще да спрат парахода, как ще да стъпят на българска земя, но нямало що да прави, дължен бил да се покори на невъзможността, защото нямало друга скеля, редът на Козлодуй идеал, а по-нататък очите му не виждали. Войводата написал една телеграма до „La Republique Francaise“ и до „Journal de Geneve“, в която известявал на европейския свят днешното свое дело и която дал Горову да я изпрати подир един-два часа. Разпаленият Горов, след като потрошил няколко наполеона за черпене в парахода и искал да троши още, но не го оставили, стоял на скелята, дордето и димът на *Радецки* се затули вече нанягоре по Дунава, па хайде на телеграфната

станция. Мъчно и чоглу му било нему, защо едни да отиват да мрат, а той да не претегли нещо?

Взема, та си туря подписа под Ботйова отдолу на депешата до вестниците. Това не стига, ами изважда копие от тая последната, която подписва и я адресирва до сръбското дипломатическо агентство в Букурещ и до Братияна. Други още 10–20 депеши изпраща до разни приятели в Букурещ, Гюргево и Браила и една, мисля, до генерал Игнатиева все по въпроса с *Радецки*, гдето положително се говорело как войводата Ботйов го заробил и изкарал на брега, отгдето развил знамето *Свобода или смърт*, ударил се с турците и потънал навътре из България.

Може би Ботйов е бил още в Дунава, когато Горовото желание било изпълнено. Щом той подал депешите, дордето ги заплати и дордето разправи на любопитните телеграфисти някои подробности, на стълбите се намирал още, когато го заградили жандармите. Същия ден, същия час, заедно с жена си, с особена кола и конвой стигнал през нощта в Букурещ и станал гост в прочутия затвор Вакареще. Цели два месеца квартирува даже.^[8] А депешата до вестниците според неговото казване, която той знаеше изуст благодарение на изследванията, била съставена така:

„Двеста души български юнаци под предводителството на Христо Ботйов, редактор на в. *Знаме*, орган на революционната партия, днес заробиха австрийския параход *Радецки*, който насилствено накараха да ги прекара през Дунава. Излязоха на десния бряг между градовете Ряхово и Лом паланка, отвориха знаме *Свобода или смърт* и отидоха на помощ на своите въстанали братия българи, които отдавна се борят със своите петвековни тирани за своята човешка свобода и народни права. Те вярват, че европейските образовани народи и правителства ще да им подадат братска ръка.“

Отделил се *Радецки* от бекетската скеля и понесъл със себе си 195 души български патриоти, всичко, което имало между румънските българи гореща кръв, което идеализирало, което разделяло чувствата и идеите на своя поет войвода. Войводата бил извънредно весел. На

своите другари, които се качили от Бекет, той съобщил важна новина, че бунтът в България върви напред, в Троян и Плевен има даже „временно българско правителство“.

— Ах, делото е бляскаво, планът е осъществен — свършил той с ентузиазъм.

Когато историческият параход се промъкнал край ряховските лозя и ги подминал заедно с града, който се изгубил вече от очите на плаващите, сърцата заиграли, чувствата пламнали, кръвта дошла в състоянието на прилив, благоразумието, което мъчело и убивало естествеността — побягнало и се удавило в Дунава. Щабът свикал извънредно и важно събрание, което на бърза ръка в едно от къшетата на камарата решило и постановило:

Първо, Давид Теодоров, който говори немски като същ немец, заедно с поп Сава Катрафилов най-рано от всички ще да възлязат при капитанина да го заглавикват, а после насилят, ако се съпротиви; двама души по-долня ръка момчета ще да стоят там наблизо, уж заспали, и ще чакат заповедите на Давида.

Второ, Юрдан Юрданов, наречен Инджето, който практикувал механиката в търновската фабрика на Карагъзоолу, с други четирима души със скрити револвери ще да се мухави над врачката на машината; щом чуе сигнала, като доган ще да се спусне из стълбите и ще хване за шията машиниста. И той ще слуша заповедите на Давида Теодорова.

Третьо, Пера с други шест души, така също със скрити оръжия, между които имало един, който разбирал от дюмен, ще да възлезе на кувертата и ще си разпреди момчетата близо около дюмена, които така също ще да се престорят, че спят.

Четвърто, П. Юрданов и Сава Пенев ще да завземат двете предни крила на парахода всеки с по шест души въоръжени момчета. Тяхната длъжност ще да бъде да възпрат матросите, ако те се възпротивят и нападнат. Матросите от австрийските дунавски параходи стоят на преднината на парахода; запазени от двете страни на крилата на парахода, те остават изолирани.^[9]

Пето, Митю Цветков с двама души верни и познати хора ще да завземе параходската каса и никого няма да остави да се доближи до нея, дордето *Радецки* бъде под българска команда.

Шесто, четирима души, най-здравите и силните, ще да налягат, уж че спят, до вратата на хамбара, гдето били сандъците с оръжията, с

обърнати към вратата крака, и щом чуят командата, ще ритнат вратата. В числото на последните влизали двама души македонци, дюлгери.

Седмо, поручик Войновски ще да бъде главнокомандующи над всички, той ще се грижи за тишината.

Осмо, на момчетата ще да се обади чрез техните познати да бъдат готови за тревогата, да нападнат като светкавица на сандъците, да ги разбият и се въоръжат, щом чуят командата *На оръжие!*

Когато ще бъде всичко гореизложено готово освен последния пункт, войводата, облечен в своите войводски дрехи, ще да излезе от камарата и ще да даде команда за действие. Неговата свита, или адютантите му, ще да бъдат следующите лица от четата: Г. Апостолов, Спас Соколов, Д. Икономов, Н. Обретенов, Г. Матев, К. Апостолов, Ванков, брат му Кирил и други. Байрякът ще да се развие в парахода, когато тоя последният се превземе напълно и когато четата му стане господар. Най-строга заповед се внушила, че никакви насилия и грубиянство било с пътниците, било с командата на парахода, а най-вече с турците и техните жени няма да бъдат простени.

А *Радецки*, в стените на който се решавала собствената му участ, нищо не подозирал още, следвал да пори по течението на водата. Положението вътре в парахода, като потеглил от Бекет, било горе-долу такова: господствующият глас бил на нашето болшинство. Строга дисциплина, съпрежена със страх и с риск на живот, лежала на него, но и това било малко. То се клатело като море пред бурята, готово да рипне от най-малкото подухвание.

Макар и малцина да знаеха, че до станцията им има само няколко часа още, но движението на големците им, тяхното събиране и живо разисквание поотвързало и на тях ръцете. Усетили те, че скоро има да се роди нещо, когато видели, че стават някакви предварителни приготовления и разпореждания. Слава богу, че не знаеха същността, не бяха чували всичките за *Козлодуй*, а които знаеха, не им съобщаваха открито. Ни един нямало, който да спи, всички се въртели из парахода като орли, навсякъде надничали и изглеждали надменно и безцеремонно. Не оставяли да не изгледат и готварниците, гдето дебели немкини и маджарки с бели фустии приготвявали обед. Най-после тия последните били принудени да се затворят, защото ги безпокоили, искали им да им насипят по една „паничка“ манджица,

която църтяла да се пържи на машината и която смъдяла носовете на нашите хъшлаци.

— Стара вещице, защо затваряш — пари ли, мислиш, че нямам? — креснало сърдито една младо хлапе и като бръкнало в джеба си, извадило няколко наполеона, които запопратило във вратата.

Който хвърля злато, може ли да му се сърдиш? Събрали се наоколо любопитни, не закъснели да дойдат и келнерите, които по онова време не се церемоняха твърде с пътниците, особено с нашите раи; но преди да си застъпят правата, преди да вземат настъпателно положение, съгледали *боклука* по земята и изведнаж станали мазни и гладки като мокро кадифе, изведнъж им преминало през ума, че тук може да има непредвидена икономия. Учтиво и меко се заловили да обясняват на хъшовчето, че часът е 10, тук има „регламент“, днес е „табл д’от“, да почака малко. Казали му даже и един път *господин*.

Друго едно отделение пак наши, утоморили се, та седнали тъкмо срещу вратата на първа камара и извадили ястийце да си хапнат по нашенски, по български. Най-съблазнителният артикул от гозбицата им бил такъв един лют и аздисал чесън, щото миризмата му влякла и се лепяла по стените като мъгла. Отдавна двама келнери стоели над главите на нашите и им четели всевъзможни лекции от благоприличие.

— Това е „шкандал“, това го правят само свините! — викал един от тях.

От нашите един му показал стиснат юмрук, други му казал нецензурна дума, а трети му рекъл, че му се виждал като муха.

По-нататък Димитър Дишлията, стар хайдутин, събрал около си десетина души млади момчета с няколко стъкла бира напреде си, пеел стара хайдушка песен и се провиквал до синьо небе.

Както се виражава един от съучастниците в похода, момчетата приличали тоя ден на някакви си гадове, насила затворени в парахода, и то при постоянно мъмрение.

Според разказа на Руска Роба, който бил един от непосветените на тайната, т.е. имал билет за Кладово, най-много било мъчно на момчетата, че не знаели кой ще да им бъде войвода, кой ще да ги поведе и кому ще да се покоряват. Имало мнозина, които нито познавали Ботйова, нито пък били чули, че той е определен за войвода.

— А бе, ние приличаме на разбита гемия! Пази боже, ако останем без глава — ще да ни разпръснат и избият като кучета —

говорели мнозина.

По-забележителни пътници тая заран в *Радецки* били: в първа камара, гдето бил войводата, имало няколко свищовски търговци, които седели около една маса и уж за търговски работи говорели помежду си, но бъркали и политика, разисквали последните събития, станали в Тракия и Дряновския манастир. Други двама цинцари, житари, разглеждали на друга маса някакви си проби от кукуруз. Имало още други непознати румъни или немци, мъже и жени, които бог знае за какво са си говорили и кои са били. Във втора камара били няколко турски чиновници заедно със своя харем и един-двама още други турци, а останалите пътници — сбирщина от българи, румъни и турци. От тия последните имало някои агашетини, които на постлани килимчета надували своите наргилета с подгънати крака и се мусели, че пътниците, нашите, били дотолкова немирни, като че мухи и оси ги хапят. Капитанинът, който разчитал, че до Лом има цели четири часа, седнал на своя капитански стол и почнал да чете вестник.

Наближава вече решителната минута, ето че се виждат върбите от устието на р. Огоста, войводата, Войновски и другите по-приблизени лица започнали живо да се движат и безпокоят. Не забравяли, че се трябва хладнокръвие, но то било избягнало вече. Едни казали: „Да почнем, време е“, други мислели да се почака още няколко минути, но врачаните Савов, Цветков и други, които относително местността имали решающа глас, казали, че е време. Войновски заобиколил втори път караулите, Ботйов разгледал за последен път от кувертата положението в парахода и бързо се върнал в камарата да се облича.

Най-напред Давид Теодоров със запалена цигара съвсем спокойно се доближил до капитанина, когото поздравил учтиво и го запитал за нещо. Трябвало да му се отговори и да се обърне внимание на въпроса му, защото, както казахме, Давид говореше като същ немец. Освен това неговата аристократическа физиономия, златният му ланц и хубавите му дрехи турили капитанина в известен респект. От дума на дума Давид се примъкнал в отделението на капитанина, застанал на крака, станал прав и самият капитан. После няколко минути ето че се изяснил при тях и поп Сава, облечен цивилно^[10], който така също знаел шат-пат някоя немска дума. Смесил се и той в разговора, попитал — на Лом ли се отива по-напред, или на Видин, питание,

което било пуснато само за бошлафлък. И той се наместил полекичка около капитанина, така щото последният оставал между двамата си бъдещи заместници. И всичко това тихо, мирно и дипломатически станало, на което никой не обърнал внимание от страна на чуждите.

А момчетата, натоварени с другите поръчки, отдавна вече стоели като забити по своите определени места. Един от ония, които се готвели да арестуват дюменджиите, спял с отворени уста и хъркал като заклан, от дяволия, разбира се. Всички зяпали във вратата на първата камара, отгдето щял да се появи славният войвода.

Тоя последният и втори път излязъл нанавън, погледал, погледал и пак се върнал бързо, като видял, че Давид и попецът се разговарят сладко-сладко с капитанина.

Часът бил около 11 заранта. Досега нямало още никакво насилие над никого, но щом Ботйов се върнал, дал заповед на двама души от свитата си да затворят камарата, да застанат на пътните врата и да не пропусчат вътре никого. Бързо той си отворил куфарчето, извадил премяна войводска, сабля и други принадлежности и почнал да се облича с разтреперани ръце, както свидетелствуват очевидците. Цивилните му дрехи — палто, панталони и обуца — хвърчели из камарата, кое на масата паднало, кое на стола и пр. В няколко минути той бил вече войвода, готов за поход, облечен по следующия начин: облекло от сиво сукно, късо палто със зелени ширити наоколо и по ръкавите напъстрено; панталони със сърмени ширити и с ботуши; астраганен калпак, половината червен и със златен лев на челото; сабля, револвер, бинокъл, рог през рамото и разкошен трикоълор най-отгоре, пак през рамото, с дълги краища на бедрото му. Хубавецът и представителният Ботйов, облечен в тая униформа, действително заприличал на такъв, за какъвто бил приготвен. Неговите огнени очи, запалени сега до апогея, сериозният му и решителен поглед вдъхнали кураж и респект.

Куфара си той оставил незатворен сред камарата, понеже не му бил вече нужен. Като го претърсял да не е останало нещо, намерил един вързоп прокламации, които подал на едного от свитата си да ги разпръсва вече из парахода, който по тоя или оня начин трябвало да стане вече тяхно притежание.^[11]

Случайно може би, дордето трае обличането, никой чужд не влязъл и излязъл из камарата. А пътниците, които по-горе описахме,

присъствували на тоя акт, на това коронясване на войводата. Кой знае, но те може да са се не усетили и не договорили даже каква е работата, или пък са се уплашили и са замръзнали на местата си, като видели сабли, револвери, обличане и пр. Факт е, че те не са се мръднали от местата си, нито пък отворили уста да запитат каква е тая работа. Униформата на Ботйова имаше голямо сходство с оная на румънските кавалеристи. Не е чудно да не са помислили, че той е някой румънски офицер, който досега бил цивилен, а оттук нататък пожелал да се облече.

— Готово? — попитал войводата.

— Готово! — отговорил Войновски.

— Да вървим! — повторил той.

— Да вървим! — отговорила свитата, която така също била облечена.

— Отваряйте вратите! — заповядал той войводски и стражата опънала двата каната до назад.

Най-напред войводата, а подире му свитата като вихрушка изскочила навън пред очите на своите другари. Свирнал Ботйов със своя рог, дръпнал си за пръв път саблята, дръпнала ги и свитата, наклонил си главата нанаязад и изревал колкото си може със своя гръмлив глас:

— На оръжие, момчета!...

Който е виждал... какво да кажем, който е виждал? Случаят е рядкост, няма подходящо сравнение. Да кажем, като кога коват и тракат 200–300 дюлгери, ще сбъркаме. Да речем: като кога се събаря здание, пак не прилича. То е било гръм, трясък и пукот, като че всяка дъска от парахода се е трошила, в същото време е веела буря и вятър фучал, който оглушил и зашеметил всички незнающи. Вратата на хамбарите изскочили с резите заедно, на всеки сандък се налепили по 10–15 души и с ръце чупели, и с крака ритали, и със зъби скърцали. Не само дъски хвърчели по въздуха, но цели сандъци се носели на ръце, ножове дрънчели, фишеци, паласки и чанти падали, пушки се хващали по няколко ръце от един път на една!... Обикновени пътници бягали с наведени глави без цел и без определение, нашите ги посрещали като вихрушка в своите движения, едни прескачали, други отблъсквали, трети стъпквали и пр.; жени пищели и подскачали от тръшканието и разбиванието на всеки сандък, шум и тропот, глъчки, викове и

крясъци!... Но кажете — кой накъде може да отиде, когато Дунавът е дълбок, мътен и разпенен?

А Ботйов?... Ботйов в апогея. Стои той горд и величествен пред камарата, подпира се със своята гола сабля, трепери му цялото същество, тържествува му душата, събаря се, троши се, разваля се напреде му, плющи и ехти! Онова, което той проповядвал цели години за целия свят — да се разруши и унищожи всичко, да се *преобърне хорското злато на олово и на желязо*, — сега в тая минута го гледал напреде си, балсам и нектар текли по неговите жили.

Когато се разнесъл из парахода първият трясък, капитанинът, който следвал да говори с двамата наши приятели, Давида и поп Сава, скокнал като попарен, надникнал нанадолу и като видял движението, ахнал и охнал и потърсил с крака си да натиска параходската пищялка. [12] Но късно, Давид и поп Сава го поели под мишниците и му казали:

— Роб си!

Той извил ръце и сварил да извика на командата си:

— Дръжте разбойниците!

— Роб сте — повторил Давид. — Обърнете се и погледнете, кой стои на дюмена?

Капитанинът погледнал задната страна на парахода и видял, че неговите хора стоят със скръстени ръце и с наведени глави. Но матросите с немска дисциплина успели и награбили своите дълги върлини, чукове и дървета, кой какво намерил, и се впуснали към средата на парахода, т.е. на хамбарите, гдето нашите чупели. Но чакай да видим какво ще да кажат П. Юрданов и Сава Пенев, които видяхме вече с по шест души преди един час как запазиха входовете. Дошли от едната страна, посрещнали ги шест револвера. Заобиколили от другата, и там същото, не се шегуват хората. Те сложили своите дървета и с поглед потърсили мястото му. Двамата дюменджии отдавна стоели по солдатски под устата на четири револвера. Един от тях на първо време се опрял нещо, но дордето направи какво-годе действие, Руско Робът се залепил в тънкия му кръст и му обърнал краката нанагоре, които приличали на буквата „л“. [13]

— Да нахраня ли жабите? А? Ще мърдаш ли? Куче! — викал Робът, като че с ферман имал право да му се покоряват хората.

Гръмливият глас: „На оръжие, момчета!“, като електричество прозвучал през ушите на последните и ги турил в движение. В 5–6

минути те стоели вече наредени с пушките в ръка и с четири очи гледали в очите на своя войвода, комуто не можели да се нагледат, комуто се чудели отгде излезе и где е бил досега.

— А бе, брате, той прилича на цар! Боже мой, такъв е бил и цар Асен? — питало едно младо карловче и плакало.

Димитър Тодоров разказва, че като видял за пръв път Ботйова, той се пленил дотолкова, щото сам на себе си говорил, че ей сега да му рече да се хвърли в Дунава, ще да се покори. Друго едно момче дошло да му целува ръка; трето — да му иска позволение да изколи турците и т.н., с една реч — всички били не само доволни, но и пленени от своя вожд.

Неговият гръмлив глас произвел двойно действие, едно на друго противоречащи. Отвътре парахода гръм и трясък, а самият параход, който досега се борел с дунавските води, заспал и станал играчка на течението. Като се чул гласът: „На оръжие!“, той успял само няколко пъти да си обърне колелата и престанал свършено. Юрданов — Инджето, когото видяхме вече, че беше приготвен за машината, като доган се впуснал вътре със своите четирима другари, които опрели револверите си в гърдите на машинистите и спрели ходението. Бързината и редът, с които се извършило заробването и въоръжаването на дружината, били удивителни и непонятни за всекиго от пътниците, за командата на *Радецки* и за самия капитанин. Далеч бил още всеки да си състави приблизително поне понятие за работата и за хората, които така мигновено станаха господари на чуждото притежание, на живота и честта на всичките. Капитанинът Дагоберт Енглендер разказва, че той наздраво бил уверен, че е заробен от разбойници, които никакви закони и нравствени задължения няма да възпрат, за да не извършат онова, което им е било прямата цел. Той се помирил вече с участта си, помирили се всички, чакали само що има да последва после първите вече успехи на неприятеля. Две-три минути най-много, дордето се получи известие от всичките *части* в парахода, че на всеки предприятието е извършено благополучно, че победата е пълна, траяло недоумението между победители и роби. Когато поручик Войновски отрапортувал на своя войвода, че *Радецки* е под негова команда, тоя последният извикал:

— Нека заповяда г. капитан долу!

Разтреперан и цял развълнуван слязъл той по стълбите от своето капитанско място, воден от Давида и от поп Сава, и съзнателно или безсъзнателно поклонил се леко на войводата, който продължавал да стои гордо с голата си сабля в ръка. Срещата на двамата тия началници, бивши и настоящи, юридически и фактически, станала пред кабинета на капитанина, близо до комина. Нашият войвода бил заобиколен от своята свита, а капитанинът сам-самненичек помежду им, запъхтян и изпотен.

— Непознати господине! — казал той Ботйову. — Вие извършихте тежко престъпление, вие осквернихте австро-маджарското знаме, компанията ще да си отмъсти — прибавил той и горделиво посочил на това знаме, което се развявало на задния параходски дирек.

— Аз имам чест да бъда български войвода, господин капитане, на 200 души смели юнаци, които се намират тука в парахода! Разбираш ли ме? Аз отивам да се бия за свобода и за право на своя поробен народ!... Аз имам право да ти потопя парахода заедно с тебе и с твоето знаме, аз отивам да мра... Туряй парахода по-скоро в мое разпоряжение, аз съм тук капитан, моята воля ще да се слуша^[14] — изревал Ботйов така огнено пред носа на капитанина и се ударил в гърдите, колкото му е сила, като връчил на последния и своето писмо.

Капитанинът затреперал, смутил се той от разпалените думи и огнения поглед и с разтреперана ръка поел писмото.

Ето това писмо до капитанина на *Радеуки*:

Monsieur Capitaine!

Messieurs les Passagers!

J'ai l'honneur de Vous déclarer qu'il y a dans ce bord insurgés bulgares dont j'ai l'honneur d'être le Woivoda.

C'est au prix de notre bataille et de nos instruments aratoires, c'est au prix de grands efforts et du sacrifice de nos biens, c'est en fin au prix de tout ce qu'il y a de plus cher dans ce monde que nous nous sommes procuré (à l'insu et malgré les poursuites des autorités de pays dont nous avons respecté la neutralité) ce que nous était nécessaire pour courir à l'aide de nos frères insurgés qui combattent si bravement sous le lion Bulgarie pour la liberté et l'indépendance de notre chère Patrie — la Bulgarie.

Nous prions messieurs les passagers de ne s'inquiéter point et de rester tranquilles. Quant à Vous monsieur le Capitaine j'ai le pénible devoir de Vous inviter pour rendre le bateau à ma disposition jusqu'au

débarquement, en Vous déclarant en meme temps que Votre moindre opposition me mettrait dans la triste nécessité d'employer la force, et malgré moi me venger du détestable événement sur le bateau „Germania“ à Roustchouk en 1867.

Dans tous les deux cas notre cri de guerre est celui-ci:

Vive la Bulgarie!
Vive Franz Joseff!
Vive le Comte Andrachy!
Vive l'Europe Chretienne!
Woivoda H. Botioff

1867 Mai 17, sur le bateau.

Подписаните потвърждаваме същността на настоящето:
(под.) I капитан Д. Енгландер
II капитан Дойни
I машинист Харзел
(печат на „Радецки“)

(превод)

Господин капитан!
Господа пътници!

Имам честта да ви обявя, че в този параход се намират български бунтовници, на които аз съм щастлив да бъда войвода.

Това е приготвено с големи мъчности, с посредството на нашите най-последни сили и пожертвования на нашите блага; това е свършено, най-после, с цената на всичко, което е най-скъпо на този свят, можахме да го приготвим (без знанието и при всичкото гонение на правителството^[15], към територията на което сме държали неутралитет), това, което ни беше потребно, за да се притечем на помощ на нашите въстанали братия, които се бият толкова юнашки под

българския лев за свободата и независимостта на нашето скъпо отечество — България.

Ние молим господата пътниците да не се безпокоят никак и да останат спокойни. Колкото за вас, господине капитане, имам тежката длъжност да ви поканя да отстъпите парахода на мое разположение до точката на излизанието ни, като ви явявам в същото време, че вашето най-малко противостоеие ще да ме тури в жалната необходимост и против волята си да употребя силата и да си отмъстя заради гнусното приключение върху парахода „Германия“ в 1867 г.^[16]

Във всеки случай нашият глас за бой е следущият:

Да живеј България!
Да живеј Франц Йосиф!
Да живеј граф Андраши!
Да живеј християнска Европа!

17 май 1876 г.
Из вапора *Радецки*

Войвода: *Хр. Ботйов*
Съветник: *Давид Теодоров*
Митю Цветков^[17]

— Това сме ние, гостите на тоя параход, господине капитане — добавил войводата. — Воля ваша, както желаете, така постъпете, но аз ви повтарям, че съм бунтовнически войвода... Задръжете писмото при себе си, то ще ви помогне пред вашето правителство и компанията ви.

— Имам честта да ви се препоръчам: капитан на *Радецки* и кавалер на тия и тия ордени.

— И аз имам чест да ви се препоръчам: Христо Ботйов, бивши публицист, а сега български войвода.

И двамата *капитани*, българският и австрийският, си подали ръка, разбрали се един други, че не е в техен интерес да си правят

неприятности. И двамата почнали да функционират, всеки по своята част. Капитанинът-немец бързо завзел пак своето капитанско място, отгдето роб слезе преди малко време. Той си приготвил устата да надуе тръбата и заповяда на машиниста; а нашият капитанин се обърнал към своите подчинени и им заповядал да освободят чуждите части: дюмена, машината и матросите, с изключение на касата, която се пазела от наши чак до Козлодуй. Споразумение пълно било въдворено между двамата началници, склонил капитанинът на всичките искания от страна на Ботйова, дал честна дума, че всичко ще да изпълни.

[1] Имала право румънската полиция, за да бъде строга по онова време. Таню войвода, който едновременно премина с Ботйова Дунава на Тутракан, някои от момчетата му удариха пощата между Александрия и Мъгуреле, като убиха куриера, жандарина, конете и пр. и задигнаха всичките суми, които били значителни. Сумата се предала на българина М... в Мъгуреле, уж за обща полза, а авторите на обира с пет наполеона в джеба задигнаха си пушките и минаха Тутракан, та измряха. М... знае що е станала сумата. ↑

[2] Оригиналът на това последно Ботйово писмо се намира у госпожа Венета, която тя пази като светиня. Тя го получила от доктор Странски, а на тоя последният е дадено от Д. Горова, който изпроводи четата до Бекет. То е писано от Ботйова на парахода между Свищов и Ряхово още с едно до приятелите, което читателите ще да срещнат по-нататък. Венета го получава тогава, когато нейният Христо бил вече към Враца. Лицето Димитър е малко момче, доведен син на Венета. Да се не чудят читателите, че в него се не споменава нищо за майката и братята на нашия войвода. То е предназначено да послужи като „наследство“, като един вид гаранция за ония, за които е имало достатъчно причини да се считат за чужди, да останат един ден сред пътя заедно с любимата Иванка. А това Ботйовото сърце не е желало. ↑

[3] С тая депеша Я. Ангелов пак го канят да каже в коя чета ще да отиде със своята аптека. ↑

[4] Тая депеша е непонятна за нас, защото на 15 май, както видяха вече читателите, Хр. Ботйов беше в Гюргево. Може би *братът* да не е бил Христо, а Стефан или Боян. Колкото за „Симидовите рисования“, то е било знаме на мушама, което оригиналът Ф. Симидов

нашарил с българския трикољор: червена, бяла и зелена краска, и отгоре лъв. Това знаме се употребило за едно отделение на четата. Сава Пенев, който го носил малко, разказва, че то захванало да се топи от слънцето. Останало на Милин камък заедно с неговия носител, когото убили. ↑

[5] Това се потвърдява и от капитана на *Радеуки*, както ще да се види по-нататък. ↑

[6] Пера, който е бил твърде решителен юнак, който го познават, казват едни, че бил херцеговец, втори — македонец из Прилеп, а трети — сърбин, защото говорът му малко на сръбски приличал. Той участвувал във въстания: критското, херцеговското и пр. ↑

[7] Тоя неизвестен княз бил познат Ботйову, затова и ние се съмняваме, че е някой нихилист, ако не е фамилия *Радионов*. В песента на П. Иванова „Там край селото къщичка малка“ той се встрастил дотолкова много, щото, дордето мине четата, по цял ден я пял и пак не можал да я научи, пак казвал „кищичка“ наместо къщичка. Сиромашът изгорял жив, както ще да видят читателите. ↑

[8] После минуването на нашата дружина румънските власти, повечето за очи може би, потърсиха виновниците на тоя поход. В къщата на Евлогия, като роднина на войводата, сам префектът направил един дипломатически обиск, без да знае, че Евлогия е бил толкова ближен на тоя поход, колкото и император Вилхелм. А богатството на героя: книги и ръкописи, които изнесли от квартирата му, съставлявали някакви си заразени дрипи от чума. Цял ден ги носели из улицата с талига. Нито Евлогия ги приел, нито българската черкова, така пропаднали неизвестно къде. ↑

[9] Параходската команда на *Радеуки* се е състояла от следующите лица: капитанина на парахода *Дагоберт Енглендер*, немец по произхождение; екипажа — машинисти, контрольори и матроси, слуги и слугини, всичко около 24 души. ↑

[10] Поп Сава Катрафилов бил на младите си години свещеник, но за някои мирски грехове хвърлил расото, отишел в Русия, и оттам го изгонили, дошел в Браила и похлопал на печатницата на Ботйова. Последният, като се научил, че е разпопен, нямало где да го тури. А и за обичание човек е бил той от точка зрение на Ботйовите възгледи. Джумайци, разградчани, станимакалийци, чирпанци и други що анекдоти приказват за него, една от друга по-умни и гениални. В село

Меричлери, мисля, Чирпанско, той подбудил българите православни да съборят протестантската черкова. От един манастир около Станимака навързал калугерите с въже и ги подбрал по пътя за Пловдив. В Цариград, в Екзархията, не знаем пак какво направил, с една реч, достойно носел расото. ↑

[11] От тия прокламации ние не можахме да намерим нито един екземпляр. Печатани нарочно само за тоя поход и за българите в България, в Румъния не е останало нито един лист. В *Радецки* те били пръснати в изобилие, после в Козлодуй, Милин камък и по другите села. В последните местности е немислимо да се намерят. Предполагахме, че у капитанина на *Радецки* са останали комуто и писахме, но пак напусто. ↑

[12] Тоя капитанин, както ще се види по-нататък, не бил същият, но помощникът му или друго лице. ↑

[13] Руско Робът се потеше и по Коледа от здравина и кръвнина. В акийския затвор по-после в един ден той нарязал седем оки тютюн: от попотяване променил една памучна антерия и една котленска аба; изпил три стомни вода, преоблякъл си чисти дрешки вечерта, седнал да си почине и умрял сиромашът! ↑

[14] Известната Вазова песен „Тих бял Дунав се вълнува“ е основана на чистата действителност и факти. ↑

[15] Думата е за румънското правителство. Това е направено нарочно да не се компрометира то пред очите на Европа, а особено пред своята сюзеренка, като се е имало пред вид, че и втори път ще да потрябва. ↑

[16] Думата е за Цвятка и Никола, избити в „Германия“. ↑

[17] Вижда се работата, че народно са избрани да подпишат това писмо такива хора, които малко-много имат тежест и значение. Четата отива за Враца, а Теодоров и Цветков са врачани и познати търговци; но чудно, че във френския текст техните имена ги няма. Колкото за самите писма и тяхната автентичност, дума не може да бъде. Френския текст ние си доставихме от дирекцията на Ав. пар. дружество във Виена, гдето се храни оригиналът. А българският превод се намира в г. Ванкова, в Свищов, който той е взел на 17 май 1876 г. от одного от Ботйовите другари. Българският превод е изменен в началото, а именно няма думите: „C'est au prix de notre bataille et de nos instruments aratoires“. Разликата е твърде малка, почти незначителна, която ние и

не поправихме, тъй като преводът не е наш, а той съставлява може би самият оригинал на писмото, писано с ръката на войводата. ↑

ГЛАВА IV
КОЗЛОДУЙСКИЯТ БРЯГ

I

Действието, или по-добре участието на *Радецки* в похода на нашия войвода, се разделя на две части — на тайна или неволна и на явна и принудена. Границите на тия две половини са ей тука на това място, гдето сме сега. *Копаница* се казва малкото островче, което Дунавът мие от всяка страна и при което свирна за пръв път рогът на войводата и се развя българският байряк. Тук е средата на пътя между Ряхово и „новата българска станция“ Козлодуй; 10–12 километра е до Ряхово, толкова е и до Козлодуй. Тук спря *Радецки*, с което довърши първата своя деятелност, и пак тръгна изново под покровителството на зеления български байряк със страшната девиза: *Свобода или смърт*. Мястото, границата, искаме да кажем, не е току-така от простите и незабележените. Тъкмо там, ни долу, ни горе, са устиетата на двете планински реки Огоста и Скъта, които изтичат от две далечни разстояния, а тука се доближават със своето лъкатушение на съвършено близко разстояние и се давят в колосалния Дунав. Крепостите, лагерът, мостовите и пътищата на римските гарнизони се виждат обиколени от зелената растителност: върби, тополи и елха. Техните задръстени и запушени легла от напора на великата река чули и възприели по гладката си повърхнина звуковете от войводския рог, неговите думи: „На оръжие!“ — и трясъка от сандъците. Но немилостиви били тия две богини на природата, особено по-малката сестра, Скъта. Не обадила тя на дунавския юнак, че ако неговият байряк се развя там, гдето се тя дави и унищожава, ако той ѝ стане гостенин по всичкото ѝ легло, то за отмъщение той трябваше да умре и се съкруши там, гдето се тя ражда в балканска люлка, гдето шумоли и клокочи, гдето е горда, гдето мирише на здравец и на аглика...

Повърнало се статуквото в нашия *Радецки*, всеки от неговите хора, комуто се пукали преди малко устните, завзел своето място, като почнем от капитанина и свършим до кафеджията. Дала се команда „Vorwärts“ (напред), съживил се той, пак заплющели неговите хвърковати колелета с тая само разлика, че сега царувал и заповядал в неговите стени българският лев.

Преди да тръгне, капитанинът свикал своята команда и съобщил новината, че гостите са хора благородни, български войводи и юнаците му, на българския бряг искат да излязат, затова да им помогне всеки в приготвянето, което има да правят.

— Живейте, братия бугари, и ние сме славяни — извикали матросите.

Бирата, виното и закуските почнали да се леят като на сватба, даром от парахода. Готварническите стаи, които успели да се затворят, се отворили изново и дебелият немкини наизлезли със своите пандишпани и сладка, които наред поднасяли на нашите хъшовчета и им казвали *бите*. Кафеджията на парахода се случило българче от Панагюрище. То изнесло всичкия свой тютюн и го раздало на момчетата заедно с всичката си сермия кафе и захар. Започнали и представления да стават пред новия капитанин на парахода. Представил се един от машинистите, който преди минута бе натиснат в машината от Инджето, стар далматинец, с бяла брада до пояса.

— Господине капитане! Девет дребни дечица имам, не във Видин да ви закарам, но в Бечу даже, ако желайте — казал той.

— Господине войводо! Съжалете се за нашите дечица, ние сме хора търговци — се изпречили пред войводата находящите се в камарата български търговци, като имали слабостта да предполагат, че Ботйов ще да изведе и тях на козлодуйския бряг.

— Орли ви яли дечицата и вас самите заедно с парите ви! — отговорил войводата с презрение на малодушните поплювковци.

— Ефенди! Това имам, това ти давам — се провряло измежду навалицата едно разтреперано същество и се обадило с гласа на умираюци, като си подавало часовника и пръстена, като се навеждало да целува ръка.

Това същество било едно ефенди или каймакамин с харема, за когото споменахме по-горе. То било убедено 99 на стоте, че животът му е до днес, до тоя час, само не знаело дали в Дунава ще да бъде хвърлено, или просто разсечено. То било разбрало вече, че фантастическите комити, за които се говорело и над път, и на кръстопът, особено по това време, сега попаднал в тяхното царство, на техните ръце.

— Не сме ние като вашите бабаити и черкези да грабим и обираме часовници и пръстени — му отговорил войводата, а после и

Войновски. — Ние сме тръгнали да се бием за правата и свободата на своя народ — да го отървем от вашите паши и черкези, а не да убиваме и грабим мирното население, било то българско, или турско. Скрий си ти, ефенди, часовника и бъди спокоен, разкажи на вашите, че комитите са бабаити на бойното поле, а не на кражбата и над беззащитните!

— Бог да ви дава живот и здраве, челеби! — казал той, но пак не му се вярвало.

— Байрякът! Скоро байрякът да се развие, време е вече да заявим своето съществуване още върху течението на великата славянска река — се обърнал и казал войводата на своите адютанти.

Никола Обретенов развързал бялата бохча, която стискал в ръцете си, и прострял знамето върху една маса. Матросите бързо намерили една гладка върлина, върху която се приковало то. Това знаме бе от чист зелен копринен плат, с лев от сърца посред и със сърмени пискюли на двата краища. То беше осветявано през 1875 година в червенородската черкова; с него Върбан войвода потегли от последното това село за към Търново.^[1] Когато всичко било готово, Ботйов извикал Куруто, сухотънко момче, най-високото по ръст между всичките и известно по своята пъргавина и лекост^[2], комуто подал знамето.

— Куру, прекръсти се и го целуни! С него да паднеш; и умрял вече, душманинът да не може да го изтръгне из ръцете ти — казал Ботйов.

Тържествено Куруто развяло зеления байряк сред парахода. Войводата и свитата му си отложили шапките, а после и момчетата, па най-сетне и хората от парахода заедно с капитанина. „Да живеј България!“ — извикала дружината и опряла просълзените си очи върху народния идеал. Димитър Дишлията, стар хайдутин, който по-добре научил своите чувства да се вълнуват от байряк, по-надалеч отишел. Старијат хайдутин, най-опитен и най-стар по възраст между всичките, издигнал своята пушка на въздуха и оглушителен гръм се раздал по гладката река, който подплашил где каквата птица имало из балтите и немало стреснал още пъстрата публика от *Радецки*. Капитанинът разперил ръце и се обърнал към Ботйова с незадоволствие от тая непредпазлива постъпка. Ботйов от своя страна от само себе си разсърден и от капитанина предизвикан, изправил се над главата на Дишлията със стиснат юмрук.

— Нямах право, войводо! Тук байряк се отваря, а не вестник. Не само аз, не само момчетата, но и ти трябваше с гръм да поздравите това свято нещо! Тъй правеха едно време всички вехти войводи — отговорил Дишлията с хайдушка гордост.

Ботйов се поколебал и оттеглил, а знамето се ветрее наравно с австрийското.

Капитанинът за още по-голяма сигурност измолил Ботйова да му даде и следующото писмо:

„Долуподписаните удостоверяваме с това, че ние, българските въстаници, със сила принудихме капитанина от *Радецки* да спре на турския бряг, макар и да няма станция.

За българските въстаници.

Войвода *Ботйов*“^[3]

На първото извикване „На оръжие!“ момчетата си взели само пушките, които по предварителна заповед били напълнени още от Румъния. Сега се дала втора заповед — да се облекат вече в хъшовските си дрехи, нещо, което така също се свършило твърде скоро. Поручик Войновски не можал да се стърпи да не похвали дружината, че тя изглежда като редовна войска. Той ги наредил в строй, преброил ги и ги прегледал и им назначил десетници на бърза ръка. Отчете десет души настрана и с поглед избере няколко измежду им, когото определя за десетник, като му записва името. Целият персонал от *Радецки* се разпръснал да помага на момчетата да се обличат и стягат, особено жените келнерици, които с игла и с конци в ръка тичали да шият кому копчетата, кому дрехите, раниците и пр. Всичката дружина, като дома си, насядали по гладките и измити дъски, туряли в ред своята хъшовска униформа. Шапки се хвърляли и с калпаци се заместили, чепици се изували и цървули се предпочитали, палта и панталони се събличали и оставяли в небрежие, паласки и чанти се пълнели с фишеци, всеки бързал по-скоро да бъде готов и по-добро оръжие и припаси да вземе. За да остане скрита тая необикновена и нечута сцена било от неприятелския бряг, било от проходящите по Дунава параходи и кораби, капитанинът, който бил

заинтересуван вече в делото, обтегнал бяло покривало (тента) отстрана на *Радецки*, така щото нашите останали като в харемлик.

Мнозина от дружината не видели или пък забравили може би, но други, в това число и покойният Ю. Кършовски, дневника на когото имаме, казват, че войводата направил преглед на четата още вътре в парахода, щом се те наредили.

— Момчета! — казал той. — Аз съм Христо Ботйов, мен избра революционният комитет да ви бъда войвода, да ви вода в тоя славен поход, да помогнете на своите въстанали братия. Приемате ли ме за ваш войвода?

— Приемаме, приемаме! Да живеј Христо Ботйов! — отговорила дружината.

— Вам бе казано, че отивате в Сърбия — продължил войводата. — Това не е истина; ние отиваме в милото си отечество България, ей сега ще да стъпим на окървавената земя, гдето всичко на огън гори, гдето нашите братия ни чакат с отворени ръце. За Сърбия казахме ние, че отиваме, само да си скрием дирите от неприятеля.

Но ония, които тръгнали да мрат, все едно им било в Сърбия ли ще да се извърши тоя акт, или в България, въпрос даже не го направили, всички се обърнали да погледнат брега, накъдето им посочил с пръст войводата.

Понеже момчетата не били още готови, а върховете на зелените брястове от селото Козлодуй се виждали вече, войводата казал на капитанина да върви полека и *Радецки* се заклатил мързеливо с малък ход, а пасажерите му, нашите, напротив, бързали най-усилено. Откогато се завзел параходът, до брега Козлодуй, т.е. от острова *Копаница*, всичко се минало най-много около един час.

Като се примъкнал вече нашият *Радецки* около голата местност на селото, войводата, капитанинът и други още момчета стоели заедно горе на парахода и разглеждали мястото, где ще да излязат. Капитанинът, който от всичките най-добре познавал леглото дунавско, имал решающи глас, защото важното бе да се намери такава вода, гдето параходът да може да се доближи до сушата, лесно и скоро да стовари своите неканени гости. *Радецки* оставил обикновения си път, средата и течението, и ударил на ребро към сушата, към българския бряг. Полека-лека и с немска предпазливост — да не се забие в пясъка, което щеше да бъде убийствено, най-много за нашите, защото цял ден

не можеха се пренесе, рискуваха да бъдат изгорени с парахода заедно. Двама от матросите с дълги върлини в ръце стоели на преднината, измервали водата и викали нависоко: „Вода добра!“ Капитанинът държал устните си на тръбата, за да извика на машиниста „стоп“, тоя последният държал ръката си готова да спре хода, когато се каже „вода не добра“, всичките наши момчета надничали в Дунава и се интересували.

Капитанинът не се лъгал в своята специалност, той сполучил, намерил *вода добра*, докарал своя *Радецки* до самия бряг, на десетина крачки. Турили дъски и съединили сушата, параходът спрял, момчетата запели песен юнашка и патриотическа, всичките се трупат на входа — кой по-напред да излезе. Най-напред излязъл Ботйов, подире му последвал Куруто байрактаринът и четирима души с голи сабли, които вървели да пазят свещеното знаме. Куруто го побил на брега върху българска земя и момчетата от парахода, които стоели още запрени, извикали: „Да живеј!“ — и някои потеглили да гърмят, за да поздравят тържествения акт. Войновски стои с гола сабля при входа и пази тишина, защото дружината се трупа един през други, кой по-напред да излезе и застане под знамето. Той вика десетка по десетка да излязват, всеки със своя десетник наред и полека, но едвам може да надвие. Първа и втора десетка били излезли вече и застанали под байряка, когато се подала пограничната турска стража, заинтересувана от необикновеното спиране на парахода, и бързо тича право към байряка. Турци, първата жива душа, която дружината среща в България — кой би бил хладнокръвен! Всички посочили с пръст към тях и наместили своите пушки, без да гледат на дисциплина и команда. Забранило се, изгърмяла само първата десетка и един от турците се повалил на земята пред очите на пътниците и капитанина. Той последният, който учтиво разговарял с Давида, побледнял и направил движение да се тегли вече в неприкосновения *Радецки*.

Турчинът пада, другарите му бягат нанаяд към Лом, а дружината тържествува и вика: „Да живеј!“ — хвърлят се един през други на сушата, така щото мнозина попадали във водата. Кой как стъпи на сушата, на святата народна земя, наведе се, та я целуне, и тогава вече минува под байряка. Един татарин, който косял сено там наблизо, бяга към селото и носи в прегръдките си едно малко дете.

Някои от момчетата теглят да гърмят отгоре му, но войводата вика: „Стойте, дете носи човекът!“

В десетина-петнадесет минути *Радецки* се освободил от нашите пътници, па и те от него. Той представлявал разбита гемия, нещо необикновено, нещо, което показвало, че той е много видял и патил. 195 чифта обуца, толкова шапки, панталони и палта, где кое било хвърлено, лежали небрежно по неговата повърхност, никой не смее още да тури отгоре им ръка, всеки вижда в тях някакво си престъпление, някаква си необикновеност, при всичко че мнозина казвали на хората от *Радецки*: „Вземете ги и ги носете за наше здраве!“ Не говорим за счупените сандъци и други частни куфари, които зеели отворени, които веднъж завинаги били оставени от своите стопани. Ония от момчетата, които имали пари в себе си и които чувствували тежко впечатление, като се отделяли от парахода, последната легална почва, раздавали тия пари на матросите и на жените-служанки, прощавали се с тях не без някаква си вътрешна симпатия и трогателност.

— Приказвайте за нас, където ходите — говорели нашите момчета.

— Живейте, братия, да живеят България! — отговаряли хората на *Радецки* и стискали ръцете на нашите.

Който отива да мре за свобода и за право, той вдъхва почитание всекому. Двамата капитани, нашият и австрийският, отдалеч си отложили шапките един към други и всеки побързал да си завземе мястото. Войводата се изправил при своята наредена на брега дружина под байряка, а капитанинът влязъл в парахода. Набързо дигнали моста, който съединяваше парахода със сушата, широкият комин захванал да бухти, котвите се подигнали на своите дебели синджири, колелетата се заклатили и наш *Радецки* хвъркнал по течението с такава бързина, щото от комина огън изскачало. Дордето той тръгнал, дружината, с лице обърната към него, представила му почетно оръжие. Когато той тръгнал, тя извикала: „Да живеят Франц Йосиф! Да живеят капитанинът!“ От парахода им отговорили: „Да живеят България и войводата!“

Часът бил един подир пладне, когато *Радецки* се спрял на брега.

[1] Гледай нашите *Записки*, т. I, стр. 236. ↑

[2] Куруто Симолу е родом от Ески Джумая. С нищо особено се не отличава байрактарът на Ботйова освен с това, че като бил още рая в родния си град, по двадесет пъти в годината влизал в затвор все за едно и също: че пукал глави на турските чапкъни и немилостиво се биел с тях, без да прави разлика, че е позорен рая. Занаятът му бил да продава с кон по турските тузлушки села антерии, памук и пр. Тук той се настървил и увълчил. Бабаитлъкът му станал дотолкова известен, щото самите турци ходели да го търсят и искат помощта на ножа му. Например някоя кадъна взели я едни, а други подсмърчат отстрана, с нож трябва да се вземе. „Куру, хайде бе, направи ни туй добро“ — говорят страхливите. „Добре, 25 оки брашно и 2 оки маджун, давате ли?“ — пита Куруто. „Халал да ти са“ — отговарят турците и нашето Куру засуква ръкави. ↑

[3] Писмото е на немски, оригиналът му е в Дирекцията на пар. дружество. ↑

II

Нека на бърза ръка свършим с *Радецки*, па тогава да проследим нашата дружина. С неговото пристигане в Лом прясната новина гръмнала из града и по другите четири страни на турската империя. Но *Радецки*, който макар и неволно се чувствувал за съучастник, не се маял много-много, запушил към Видин.

В последния тоя град, гдето беше мютюсарифлик с гарнизон, пашата турил на скелята един табор войска и се опитал да върне парахода — или поне да му извади всичките пасажери в крепостта. Капитанинът, който преди няколко часа се целуваше с Ботйова, знаел своите права, издигнал знамето и полетял към Радуевац.

В Оршова нямало вече що да се прави. Тук историческият параход бил задържан дълго време под строго изследвание командата му от самото австрийско правителство и компанията, защото В. порта успяла вече да се оплаче, че австрийските параходи конспирират с българските бунтовници против империята.

Но нека оставим да говорят самите документи по тоя въпрос, които ние си доставихме от самата дирекция заедно с възпоминанията на достойния капитанин от *Радецки* Д. Енлендер и които считаме за доста интересни. Понеже ние ги получихме късно, то между тях и нашето писано за *Радецки* съществуват някои малки противоречия. И едните, и другите са на очевидци, нашите — на момчетата от четата, а немските — от хората на парахода. Ние ги печатим без изменения, както следва:

(превод от немски)

„Копие от протоколите, снети от офицерите и от служителите на парахода *Радецки*, по извършения подвиг на 29 май 1876 г. н. ст. от българските въстаници, които със силата на оръжието са заставили да ги извадят при Козлодуй.

Изследванието стана по разпорежданието на главната дирекция на Дунавското параходно дружество чрез агенцията в Оршова, в присъствието на инспектора на параходите (началника на 5-то отделение на инспекторството в Турну Северин) и в присъствието на

инспектора на агенцията в Оршова. Снетият оригинален протокол е написан на канцеларска книга и следва точно по изложения порядък и се намира в гореспоменатата агенция под № 8582 от 6 юни 1876 г. н. ст. и 808, който се съхранява с всичките оригинални прибавки и документи.

Протокол 10132/IV-876

Повикан беше за изпитание господин капитан Дагоберт Енгландер, командант на *Радеуки*.

Въпрос. Не забелязахте ли нещо извънредно при вашето тръгване от Гюргево от пасажерите, които се качиха, или пък от натоварените стоки?

Отговор. Аз нищо не забелязах при сегашното ми пътуване от Гюргево. Г-н агент Щайнер, гюргевският управител и австрийският вицеконсул също бяха на пристанището при моето тръгване. Пасажерите се качиха, както обикновено, а тъй също бяха натоварени багажите и стоките.

В. Не забелязахте ли нещо на другите румънски станции и не беше ли числото на пасажерите в сравнение с предишните ви пътувания по-голямо?

О. Също и на другите румънски станции не забелязах нищо подозрително. Умножението на пасажерите можах да забележа в Турну Мъгуреле, което обстоятелство единствено отдадох на това, че турският параход беше закъснял на 12 часа. В Корабия аз забелязах, че закъсняхме вследствие натоварването на 6 доста големи сандъци, които бяха адресирани до Турну Северин и които бяха турени на определеното за това място и покрити с мушамы. В Бекет забелязах, че се качиха повече пасажери, отколкото друг път, и които по облеклото си в нищо не се различаваха от българските градинари, а особено тия, които бяха във II класа.

В. Каква форма имаха повечето от натоварените сандъци и не подозряхте ли нещо от тяхната голяма тежест?

О. Натоварените сандъци нямаха нищо подозрително на себе си; някои от тях имаха формата на парижки манифактурни, а другите на обикновени брашовски. В тежестта им също не можах да подозра

нещо, понеже те не надминуваха повече от 1 1/2 — 2 центнера (150–200 фунти).

В. Какви мерки употребихте, като се научихте, че някои от пасажерите са били въоръжени?

О. Открито въоръжени пасажери се качиха на парахода всичко на всичко двама в Гюргево и двама в Бекет, които без никакви съпротивления си предадоха оръжието на съхранение на ресторанта, за да ги охранява на определеното за тая цел място. Отгоре Бекет, около 12 1/2 часа вечер, съдържателят на ресторанта Алоиз Махт съгласно правилника им съобщи, че няколко от пасажерите на II класа били въоръжени с револвери, вследствие на което аз, на основание правилника, отидох веднага с контрольора Капора във II класа, за да принудя както пасажерите да си предадат оръжието, а тъй също и да направя една строга ревизия.

В. Какви насилствени мерки бяха употребени против вас, за да ви принудят да се подчините на тяхната воля?

О. Като влязохме с контрольора Капора във II класа, срещнахме на стълбата няколко пасажери, на които поискахме билетите, за да ги ревизираме, и те без всяко съпротивление си показаха билетите. Същото направихме и в коридора до вратата на II класа. При отварянieto на вратата аз бях учуден, като видях, че по-голямото число пасажери се въоръжават с револвери и байонети, като събличаха набързо своите цивилни дрехи и се обличаха в униформи. Аз попитах уплашено: какво значи това? — Но наместо отговор бях уловен за рамото^[1] и със запрегнат право в челото ми насочен револвер ми обясниха корективно, че тук събраните са въстаници и са твърдо решени даже със сила да вземат парахода, за което ми предложиха да отстъпя на силата и безусловно да се подчинявам на техните разпореждания, като същевременно ми предложиха да ги последвам, за да идем при техния войвода; но без да почакаат да изпълня тяхното искание — със сила ме повлякоха до палубата, гдето видях и останах учуден, че палубата в едно късо време беше обърната на военен лагер, а пък тия невинни манифактурни сандъци и брашовански куфари бяха спочупени и вадеха от тях оръжие, униформи и ги раздаваха на мирните пасажери. По тоя начин ние дойдохме до свободното място между котела на машината и салона на I класа. Тук аз видях секунд капитан Дойми, обкръжен с въоръжени хора, на които щом каза, че аз

съм капитан на парахода, тутакси изтръгнаха оригиналното писмо, което му бяха дали, и ми го предадоха, което аз с моите бележки изпратих на уважаемата централна дирекция. В същата минута дойде при мене един богато униформиран мъж и ми обясни по френски, че той е войводата на българските въстаници, като ми предложи, че аз трябва да изпълнявам неговите заповеди, а в противен случай ще бъда безпощадно застрелян. На въпроса ми какво той иска от мене — обясни ми, че изисква се от мене да спра парахода на това място, което той ще ми укаже. На това предложение аз енергически отказах, в замяна на което му предложих следующето: да ги извадя, без да установявам парахода на друга станция, на Радуевац или пък на румънския бряг, но тия ми предложения бяха отхвърлени и войводата на въстаниците остана непоколебим на волята си. Между тия дебати един от водителите, когото мислех за поп, взе командата на парахода и се разпореди машината да върви полека. Заплашването на моята личност, както и на персонала на парахода продължаваха да стават опасни, а въстаниците по-разярени. При такива обстоятелства и според казването на войводата, че той имал човек, който знаел да управлява машината, отстъпих на силата.

В. В този момент имаше ли някой при вас от другите пасажери, който да е бил свидетел на тая сцена?

О. Да, видинският каймакамин и ряховският капитан де порт.

В. Беше ли ви известен пунктът, където въстаниците искаха да слязат?

О. Аз отидох пак на капитанския мост (място, отдето капитанинът управлява парахода — р.) и при мен с насочен револвер стоеше един от водителите, и ми каза, че трябва да ги извадя на Козлодуй, същевременно като ми указа пункта, къде трябва да спра парахода, точно определено между едно черкезко село и едно турско беклеме. При това той ми напомни, че понеже тука Дунавът е плитък, то аз трябва с най-голяма осторожност да следя за хода на парахода, като ме заплашваше, че в случай да заседне параходът на пясък, то аз ще бъда веднага застрелян. Щом доближихме до тоя пункт, аз обърнах предната част на парахода към плитката вода, а въстаниците в туй време сами си туриха моста и веднага започнаха да излизат по чисто войнишки ред. Най-напред излезе един от водителите с развит байряк и с тръба.

В. От коя станция се качиха най-много пасажери, които впоследствие се оказаха въстаници, и от коя станция бяха натоварени най-много сандъци, от които са били отпосле извадени оръжието и униформата?

О. Повече от въстаниците се качиха от Гюргево, Турну Мъгуреле и Бекет, а повечето от сандъците бяха натоварени от Гюргево и Корабия.

В. Другите пасажери бяха ли заплашвани или оцетени от въстаниците и приблизително колко бяха тия на парахода?

О. След като се отказах от моята безполезна опозиция и се подчиних на техните требования — престанаха да заплашват както мен, така и служащите и пасажерите. Повреди и щети на пасажерите нямаше.

В. Какво направихте после излизанието на въстаниците, като пристигнахте на първата станция?

О. Първата станция после излизанието на въстаниците беше Лом паланка. Оттам аз уведомих за станалата случка телеграфически уважаемата централна дирекция във Виена и уважаемото параходно инспекторство в Турну Северин, а гореспоменатият турски каймакамин се погрижи да уведоми своите власти.“

На първообразното подписан капитан *Дагоберт Енлендер*, командант на парахода *Радецки*.

II капитан Катерино Дойми казва:

„Около един час от Бекет слязох от командантския мост и отидох в кабинета си.

Като излязох от кабинета си, дойде насреща ми с бързи крачки един човек, облечен в една със златни ширити и златна яка украсена униформа, подаде ми едно писмо и тури револвера на гърдите ми, като каза: «Аз съм началник на около 200 души български въстаници, ние сме решени да вземем парахода и със сила, подчинете се сами на нашите разпореждания, иначе ние ще да бъдем принудени да употребим оръжията си.»

В това време аз се видях обиколен от въоръжени хора, които всички със заплашване отправяха оръжията си към мен.

Аз възразих на началника, че не мога нищо да направя без разпорежданieto на командантина си, като му и казах къде да се обърне към него.

Повлякоха ме веднага напред да търсим капитан Енглендера, но тъй като ние тук не го намерихме, върнахме се надире към неговата кабина, гдето те след няколко опитвания да отворят вратата счупиха ги, без да намерят вътре капитанина.

В тоя момент дойде капитан Енглендер, воден от 6–7 въоръжени въстаници, началникът на които ми грабна от ръцете писмото и го подаде на капитан Енглендер. Мен ме пратиха в салона, гдето ме вардиха 4–5 души въоръжени.

След няколко време ми се позволи да отида на кувертата. Видях дюменжиите, че се пазеха от няколко въстаници, видях също и капитана Енглендер да се пази на командантския мост от одного от водителите.“

Първият машинист *Хасдас* казва:

„Долу в камарата на машината чувах аз постоянно глъчка и ходене по покрива надолу-нагоре. За мое немалко учудване след малко време забелязах явяването на униформирани хора, които отправиха пушките си, готови за гърмене, към мене.

Вардеше се от въоръжени хора също и влизанието в камарата на машината. Двама от въоръжените дойдоха при мене и на славянски език категорически ми заявиха точно да изпълнявам отгоре получената команда за машината, в противен случай те щели да бъдат принудени да ни убият.

Понеже не разбирам славянски език, то един от слугите при машината ми послужи за преводач. Чрез него аз им казах, че всяка команда, която аз получа от командантина си, ще я изпълня точно.

Те ми отговориха, че параходът се намирал в тяхната сила, че нямало вече капитан, че за неизпълнението на техните заповеди трябва аз да отговарям с живота си.

След малко време чух вече командуванието на български език, което ми се преведе и което аз, в моето положение, точно изпълних.

Аз исках да пратя един от служителите на машината горе, за да може да склоня водителя на въстаниците да ми дава заповедите си на немски език. Неговото отдалечение беше категорически възпротивено. Последната команда беше: «Полека» и «Съвсем полека». Машината вървя около 1/2 час с половин отворени клапи. След това време чу се един друг чужд глас на немски език и заповяда да оставя машината да върви с пълна сила. Сега тръгна машината с редовен ход, около 1 час с отворени клапи. Един от водителите дойде в това време при мене и ми каза да произведа много пара. По командата след това време познах гласа на г-н капитан Енгландер и разбрах според командата «стой» и «назад», че се крои спирането на парахода.“

Възпоминания на капитанина

„Пратеният протокол ви дава най-главните моменти на случката, станала на парахода *Радецки* с българските въстаници според различните впечатления на отделните членове на екипажа. Но при своята суха официалност, която въобще става при подобни протоколи, той не представлява толкова жива и богата с краски картина, както тя стои пред моите очи и никога няма да бъде изгладена през живота ми.

Аз описах ясно сцената, която се разигра във II класа. Смаян от 20 души, хора, които се обличаха във форма и се въоръжаваха, намислих да се опитам с едно енергическо действие дано възпра това, което се захващаше. Затова и за да кажа право, за да накуража и себе си, извиках с висок глас, като посочих с ръката си на въоръжените хора, която ръка неволно трепереше — аз заповядах: «Тука на парахода има правило всеки да си предава оръжието на съхранение! Вие трябва да се подчините на това общо правило!»

Както е казано в протокола, аз бях минутно заобиколен от въстаниците и един от тях, който беше облечен в униформа, каза ми: «Господин капитан, параходът е вече във властта на въстаниците и вие непременно трябва да се покорите на тая власт.»

В същата минута се подигна само гюрултия на кувертата, над главите ни, толкова силна, като че преминуваше през парахода един ескадрон конница.

Аз поканих ония, които ме бяха обиколили, да идем нагоре. Вероятно повече по причина на тая покана не се съгласиха, но с

думите: «Да, добре, ще идем нагоре; но само ти заповядай с нас по-напред към нашия войвода!»

И тъй, излязохме всинца набързо, в безпорядък, а говорещият немски следва отзаде ми по петите. В тая част на парахода намерих сцена, дотолкова изменена и за толкова скоро време, нещо, което може да се извърши само в театър. Тая сцена е описана в протокола. Остава ми само да кажа, че забележих няколко души, които с такава бързина трошаха и отваряха сандъците, щото кръв течеше от ръцете им.

При това муницията, а особено патроните се бяха разпръснали по кувертата в толкова голямо количество, щото и след излизанието на инсургентите останаха много неприбрани. Един от въстаническите водители, който бил наблизко до един от моите хора, извикал: «А бе, братя, пазете фишеците! За нас всеки куршум е по-скъп от една турска глава!»

Кой беше тоя водител, аз не можах да се науча точно. Когато аз се върнах назад с моя ескорт, сполучих набързо да извикам по английски на машиниста от парахода Хасдел: «Никаква команда да не се слуша освен от мой глас!» — и чух отговор: «All right, sir!»

Един стар турчин, види се, доста влиятелен, който се беше скрил тъкмо в това време при машината в горния джамлък, чул тия бързо променени между нас думи и аз вярвам, че вероятно вследствие на неговото свидетелство турските пасажери на вапора и населението в Лом и Видин не ме считаха за съучастник на въстаниците и не ме разкъсаха на парчета, ако и да гледаха на мен всякога подозрително и мрачно, обаче стояха спокойни.

Но за това по-после. Сцената за предаването Ботйова манифест (писмото) на мене пак не е вярна.

Тоя манифест се даде най-напред на моя помощник, след като ме търсели мене навсякъде из парахода и не можали да ме намерят скоро. Когато ме доведоха при войводата, видях моя помощник капитан Дойми буквално като с гвоздеи закован към стената. Той стоеше с гърба си до затворената врата при салона на I класа, а към гърдите му бяха насочени няколко байонети; в същото време около 15–20 души го мереха с пушки, а войводата Ботйов с гола сабля в ръка говореше с него славянски, защото помощникът му беше далматинец. Той, като ме видя, съобщи това на Ботйова, като ме посочи само с крака си, защото

ръката му, в която той държеше манифеста, висеше от страх като мъртва.

Когато въстаниците видяха мене, оставиха Дойми, дръпнаха манифеста из ръцете му, предадоха го на мен и ме заобиколиха близо при салона със същата бързина и натиск, както направиха по-напред и с Дойми. В такова положение преговаряхме ние няколко минути с Ботйова, който всичките мои предложения отхвърли и неуклонно стоеше на своята воля: «Немедленото ти съгласие да ни извадиш на това място, което ще ти покажем». В тия няколко минути какво премина през моята глава, едва ли можа и на 20 страници да го опиша.

На окончателно съгласие ме принуди най-после пак това лице, което говореше немски. С няколко души той бързо ме отнесе настрана, качи ме горе на стълбата, запрегна револвера, опря го в сляпото ми око и извика с разтреперан и раздражителен глас и зачервено лице: «Скоро се решавайте! Ние пожертвувахме нашия живот за своето отечество; имаме много хора да убиваме; един повече, или по-малко — не ни е на сметката!»

Аз отговорих тогава: «Хайде, да бъде така! Аз ще ви извадя където и когато искате, но само за вашия собствен интерес искам да се подчинявате на моите приказания и аз самичък да водя команда, както я водих напред.»

Още на половината на моята фраза всичките насочени отгоре ми оръжия сложиха. Това стана по знака на Ботйова сабля, която той най-напред сне. Всичко това стана с една чрезвичайна сериозност и подир това освен попа, който не преставаше и после да ме гледа през всичкото време подозрително, всичките други, напротив, имаха към мен толкова доверчиво обръщение, щото по всяка вероятност ни една минута нямаха за мен съмнение за някакво лошо намерение.

Аз се приближих и обясних на Ботйова, че най-първо е необходимо да пуснем машината с една най-голяма бързина, защото има страх да не ни стигне един военен турски параход, който ние оставихме в Силистра, че отиваше нагоре с войската. В същото време при по-бързо вървение няма опасност да се не ударим някъде на пясъка. После го поканих да се спусне надолу зелено-коприненият байряк с ушития от злато български лев, който беше дигнат високо в парахода, и да затулят оръжията си да не блестят на слънчевите зари, защото ако забележат всичко това турските брегови стражари, могат да

направят големи препятствия за дебаркирането, ако и да не му побъркат даже свършено.

Ботйов се съгласи с мене, на минутата още ми стисна ръката, даде своята заповед и неговите хора помогнаха даже на някои работи, на които аз бях накарал моите матроси; тъй например помогнаха да се обтегне тентата над парахода, за да се не вижда отвън блясъкът на пушките, защото, макар и да беше заповядано на момчетата да скрият своите пушки, то те пак тичаха с тях насам-нататък. Байрякът беше скрит на кувертата и даже самият поп се съгласи за това с мене, след като му и подарих една дълга и пъстра върлина (с която мерим дълбочината на водата) и няколко гвоздеи, за да може да ги употреби за знамето.

С една реч, ние работихме ръка подръка с въстаниците. Те виждаха, че аз върша и изпълнявам своите длъжности. По-преди аз правех съпротивление на техните предложения, доколкото ми позволяваше здравият разум; отпосле приех това предложение открито и честно и им се притекох на помощ, като се убедих, че понататъшното ми съпротивление ще бъде безполезно и ще има за следствие едно страшно кръвопролитие на парахода. Аз бях убеден, че тия «посветени на смърт» хора инстинктивно усещаха, че ако и да имаха моментално власт в ръцете си, обаче една грешка, направена от моя страна (за злонамерение, разбира се, не можеше и дума да бъде), можеше да има такива последствия, че не само ще възпрепятствува на излизанието на брега, но можеше даже да докараме работата до сражение борд към борд с някой турски военен кораб и т.н. и тяхното свято дело ще се свърши със загинване.

Във време на нашето пътуване до Козлодуй Ботйов показваше в своите действия твърда енергия и прозорливост. Той тичаше и бързаше насам-нататък из *Радецки*, навсякъде насърчаваше и поддържаше някои свършено млади момчета, които бяха дотолкова неопитни с пушките си, че вероятно не знаеха даже как да ги пълнят (няколко пъти се случи, че пушките стреляха и куршумите потъваха горе в тавана).

Той милваше едни като деца с двете си ръце по лицето, други прегръщаше, после им говореше силни и високи думи, като посочваше често с ръката си на българската земя и на синьото слънчево небе. Ние, като военни хора, говорехме си на ухо между себе си, че тоя човек знае и разбира как да вдъхне сила и кураж на слабите и неопитните. На

едни той поправляваше чантите и торбите с хляб и ги учеше на онова, което не знаеха, с една реч, той беше навсякъде.

Впрочем навсякъде се въдвори такава решителност и спокойствие, като че параходът да отиваше да прави едно «partie de plaisir», а не замислен високополитически удар, резултатът на който бил, поне за мене, повече от съмнителен.

Ботйов често се съвещаваше с двама-трима души, на вид много интелигентни хора, които бяха в неговата чета вероятно като офицери. Едно от момчетата му, вижда се работата, бе предназначено за гарнист, та затуй често свиреше със своята тръба. Той му забрани. По едно време той се качи при мене да се научи колко минути остават още до пристанището и по какъв начин ще да излезе четата на брега, като няма понтон.

И всичко това той правеше много бързо, обаче не с тая бързина, която заморява командира и на други повече бърка, отколкото да помага. Съвсем не. Неговата команда беше твърда и ясна и моята собствена команда на вапора не можеше да бъде по-спокойна. Между друго той ми казваше: «Знаете ли, г. капитан, защо ние избрахме вашия параход? Ние знаем и другите и изучихме техните капитани; предпочитрахме вашия вапор, че носи името на един славянски генерал, Радецки, което е за нас добро предзнаменование.» Много го радваше и това, че аз, австрийски моряк, говоря славянски и давам команда на матросите по славянски.

Най-после дойдохме до брега. Сега ми предстоеше един труден маньовър. Можяхме да дойдем до брега само с носа на парахода, защото колелетата пречеха да се приближим по обикновения начин. Трябваше още когато се спрем, машината да продължава да работи, за да не може водата да повлече вапора, а дъската, турена за слизание на хората, да падне. Много от момчетата, стегнати и с пушки в ръце, приготвяха се да излизат.

Ботйов с пламнали очи стоеше при мене нависоко и чакаше с нетърпение важния момент. Виждаше се работата, че той беше благодарен от моята команда, защото в същия момент, щом параходът се опря на земята, матросите спуснаха дъската и момчетата минуваха вече на брега. С един благодарен поглед и със силно стискване ръката, без да ми се обади обаче, той ме остави и бързо слезе из стълбите, а после разтревожено извика нещо на своите хора. Аз

намерих това прощавание малко за неделикатно. Но разяснение на това негово поведение скоро ми се даде.

Тука се разигра една твърде безпокоителна сцена, за която аз малко остана да бъда застрелян от един от Ботйовите офицери — разбира се, без моя вина. Това стана така. Когато около 100 души с гарниста, знаменосеца и 2–3 офицери (вижда се работата, че капитанът счита офицери всички тия, които имаха каква-годе униформа, както ги ние описахме вече — р.) бяха вече на брега и се готвеха за рекогносцировка, изненадано се чу глас: «Турци гре, турци гре» (това е бре, както се вижда — р.). И наистина, показаха се няколко фесове помежду голите баири с пушки на рамо.

Беше ли това само авангардът за една по-силна войска, или само няколко стражари от турските брегови стражи (което после точно се констатира), в тази минута не беше възможно да се определи. По само себе си се разбира, че водителите трябваше да помислят първото предположение и естествено някак да ускорят дебаркирането на всичките свои хора.

Офицеринът, който командуваше излизанието, като видял, че турнахме само една дъска, не можал да разбере, че две не беше възможно да турим при това положение на парахода (дъските не бяха равни), и като приписал всичко това на мое нарочно нежелание, тичал по вапора, търсел ме и викал с разтреперан глас: «Къде е капитанинът? Къде е? Искам да го убия!» Това ми казаха после моите хора. В същото това време изгърмя една пушка от българския форпост. Аз погледнах и видях, че един турски солдатин падна мъртъв на земята. Другите 5–6 души спряха се на една минута уплашени и после избягаха.

Скоро след това дебаркирането на инсургентите беше свършено. Много от тях, като бързаха да преминат през другата дъска, която беше турната за удовлетворение на сърдития офицерин, паднаха във водата. Матросите им помагаха, додето можеха.

Аз заповядах да им хвърлят на земята останалите дрехи, обуца, мунициция и торби, но същият офицерин се обърна и извика към вапора, но сега с много добродушен тон и благодарно движение: «Сега нямаме вече нужда от този хляб, оставихме го там нарочно. Нашите братия ни чакат вече и ни правят пресен хляб!»

Сега вече, като излязоха всички, последва една живописна и в същото време възвишена сцена. Цялата българска чета се разположи в

живописни групи по хълместата почва и покри едно толкова голямо пространство, щото даже на мен се показваше много повече, отколкото тя беше в действителност. Тогава се раздаде един глас и всичките нападаха на колене и останаха в такова положение — вероятно правеха молебен. Много от тях целуваха земята, която беше тяхното свято отечество и която твърде скоро щеше да ги приеме в себе си... Тогава се издигна пак попът, хвана байряка и с друг един предмет, който държеше в дясната си ръка, благославяше, види се, поборниците за свободата.

Мисля, че това беше кръст: аз не можах да видя с просто око, а за да взема бинокъл, не намерих за уместно. Сцената беше тържествена и трогателна. После това всичките момчета станаха на крака и аз видях, че Ботйов застана на по-високо място и захвана да говори реч, която се продължава две-три минути. След това извика се едногласно: «Урра, да живеят България, урра, урра!» — толкова силно и радостно, че ние, моряци и военни, които различаваме нациите, гдето знаят да викат урра и гдето не знаят, казахме помежду си: «Тия българи, ако и да са малко и още неизвестни, трябва да станат една силна нация.»

В продължение на това време нашата машина работеше с всичката си сила назад и *Радецки*, който се беше заровил доста в пясъка, захвана да излиза.

Въстаниците тръгнаха вече в походен марш; но подир няколко разкрача пак се извика:

«Да живеят Франц Йозеф!
Да живеят Андраши!
Да живеят капитаните!»

Аз слушах тия урра с отложена шапка и като чух своето име, произнесено заедно с толкова други високи хора, нещо, което никогам не е ставало през живота ми, извиках в отговор: «На добър час!» — и направих няколко движения с шапката си.

В това време *Радецки* се освободи съвсем и продължи своето пътуване към Лом. В скоро време не бе възможно вече да видим нашите гости и техния войвода, макар и с помощта на биноклите.

Като захванахме плуванието отново и като пристигнахме във Видин, чухме, че инсургентите, всичките до един, били изклани от турците и техните глави донесени в Ряхово. По-после в последния град видяхме един ред саръци близо до агенцията, на които бяха натикнати

17 глави! Сега последния път се видях с българските поборници, които излязоха в неравна борба за свободата на своето отечество — това наше виждане беше страшно! На някои на калпаците имаше турено по един параходен билет от *Радецки*. Моите хора припомнили някои от тях. Аз не можах да позная никого с бинокъл, а на брега не излязох.

На всичките дрехите бяха хубави, както цивилните, така също и после, когато се облякоха в униформата. Последните особено бяха бляскави. Сините ширити през гърдите им бяха вероятно правени от женска ръка. Тези ширити бяха нещо непрактично и аз се надявах, че Ботйов ще ги унищожи пред битката, защото те даваха добър прицел за неприятелските куршуми.

Ботйов хортуваше изключително български; французки говореше неохотно и недобре, както това се вижда от неговия манифест, който заключава много ортографически погрешки. Тоя манифест написа Ботйов скоро след тръгването ни от Ряхово, в салона на I класа, и в това време неговите другари, по показването на келнера, говорели помежду себе си български. Един от келнерите донесъл няколко стъкла бира и забележил, че всеки път, когато той дохожда при масата, Ботйов покривал писаното с попивателна книга. Книгата за манифеста се дала от ресторацията на *Радецки* с пари (може да е преписвал Ботйов манифеста, защото, както казахме вече, той е съставен в Гюргево — р.).

Ако би се поискал оригиналът на тоя манифест, писан от поета и войводата, за музей или друга някоя национална цел, аз вярвам, че дирекцията на Дунавското дружество би удовлетворила охотно подобно едно искание. Обаче това е мое лично мнение.

В 1876 год., когато Ботйов излезе войвода с 200 души, за да се бие за свободата на България, имаше около 32–34 години, около 1.75 метра ръст, сух, но с яко телосложение. Той беше брюнет като южанин, макар цветът на кожата му да не беше толкова тъмен, косите му бяха тъмнокастени, малко завити, не бяха дълги, но добре култивирани. Отделните черти на лицето бяха тънки, особено устата и носът. Очите му много виразителни и понякога блестящи.

Неговите постъпки и разговорът му бяха самоуверени и често повелителни. Стискването на ръката му беше яко, нещо, което аз опитах самичък.

Търпение нямал много, защото във време на гореописаните преговори за предаването на парахода, преди още да посочи върху ми с револвер говорещият немски въстаник, Ботйов искаше сам да ме убие. Показа ми се още той човек нервозен, защото при дълго хортуване крилата на носа му неволно трепереха.

Какво казваха турските власти на този бунт? За това имам много да ви съобщя, но нямам сега толкова свободно време.

Във Видин по просбата на австр. консул аз трябваше да се явя на пашата. Облякох се в пълна униформа и влязох в града. Многохилядната тълпа турци, която стоеше струпана и чакаше при скелята, върху ми имаше отправени своите враждебни погледи. Преди да напусна парахода, дадох заповед на секунд капитан Дойми, че ако да види някакво смущение в града, да тръгне немедлено за Оршова, без да ме чака, а само да пази парахода, знамето и пасажерите.

В конака ме чакаха гражданският паша и военният губернатор, впоследствие знаменитият Осман паша, между които ми показаха място да седна. В същото това време някои от моите турски пасажери в унижен поза даваха сведения за случката на *Радеци* в съвещателната стая. Пашите ми предложиха да взема 1000 души турски солдати и час по-скоро да ги заведа в Козлодуй, когато същевременно малкият турски параход ще занесе моите пасажери и пощата в Оршова.

Аз не приех това. Нито молби, нито немилостиви погледи и мини, нито принудителното положение, в което се намираше австр. консул, не можах да надвият на моето съпротивление и турците останаха с техния вапор, който подир 4–5 часа замина за Лом с 80 души солдати, които малко остана да удави.

Ако аз направих някаква малка заслуга за българското дело — беше тази. Разбира се, че само моето съгласие се трябваше тука. Никакъв страх за отговорност нямаше. Всичките работеха съгласно, за да обяснят на моето началство във Виена, че нямало никаква друга възможност, освен да транспортирам турския аскер в Лом.

Нарушенията на интернационалните договори, закъсняването на пощата и на пасажерите за трена на железницата, похарчването на кюмюр и пр. — всичко това беше празни работи. Стига само да имаше мое съгласие.

Малодушието на моя 60-годишен колега, капитанина Зизович, в 1867 год. в Русчук, на парахода «Германия» не причини ли едно възмутително кръвопролитие и двама български поборници за свобода не бяха ли убити и накъсани на парчета от турските солдати?

На подобно нещо аз, благодаря богу, можах да побъркам и ако това се показва малко самохвалство и комично, обаче тогава цяло австрийско правителство и всичкото достойнство на страната се представляваше само от мене.

Подир това аз бях повикан във Виена да се представя във Вънкашното министерство, също и пред тогавашния австро-унгарски генерал-консул в Букурещ, барон Calice да давам обяснения.“

Иванчо хаджи Димитров, когото видяха читателите, че придружи Ботйова с парахода и замина за Видин, потвърдява думите на капитан Енгландера. На видинската скеля той се бил скрил в кюмюрлюка; но когато потеглил *Радецки*, спасен вече, капитанинът му казал: „Излизай, свободни сме вече.“

Но на думата си. Един малък преглед станал още от войводата на козлодуйския бряг, гдето дружината била наредена и готова за поход. Тук войводата произнесъл няколко огнени думи и предложил на юнаците да се закълнат върху бащината си земя, че ще да бъдат верни на отечеството си. Клетвата се състояла в това, че всички ще да се покоряват на войводата, ще измрат под байряка, няма да нападат на мирното население и пр. После Ботйов препоръчал Н. Войновски за свой наместник и другите по-видни момчета и тръгнаха към голата рътлина под открито знаме. Местността, гдето е излязла дружината, е гола-голеничка поляна, бълхи да гониш по нея, както се е казало. Половин километър е равна навътре ливада, а после се издига голата рътлина, доволно висока, която служи на Дунава като втори бряг. Същата равнина е и към селото Козлодуй, което се пада на източната страна по течението на Дунава, на 5–6 километра разстояние от *новата скеля*, както я нарича сам Ботйов.

Бързо дружината се покачила на високата рътлина, отгдето се вижда всичката местност. С песни и с ентузиазъм потеглила тя по своя път за България вече, сам войводата, който вървял напред, пеел:

*Не щеме ний богатство,
не щеме ний пари...*

Часът бил два и половина или три подир пладне, времето било пролетно, слънцето греело майско, птиците пеели разкошно.

— Момчета, Балканът е още далеч, да се отбием в Козлодуй, да вземем кола и коне, товарът ни е голям — казал Ботйов. — Освен това пътят ни върви през голо поле, колата ще ни служи още и за крепост.

Няма съмнение, че предложението му се приело, момчетата били в такова настроение, щото всяко море им се струвало още до коляно, и в Цариград би приели да влязат, а не само в Козлодуй. Нашият войвода, който възпявал толкова години войводи, хайдути, хъшове и Балкан, сега за пръв път ги виждал. Както ще да видят по-нататък читателите, той не можал тъй скоро да направи разликата между тая действителност и вестникарството. Той не застанал на войводска почва, не станал диктатор в най-силна смисъл на тая дума, водил се по вишегласие и свободно мнение, парламентарно, така да се каже. Всеки ще да разбере колко е била погрешна почвата. Вишегласие, свободна всекиму воля, филантропия и прочее още принципи могат да се съблюдават само тогава, когато се пише уводна статия за вестника.

Дружината се разделила на две отделения. Байрякът, войводата и ония от дружината, които били с хубава униформа, ударили сред селото, а останалите го заобиколили отстрана по върха на рътлината като караул. Селото Козлодуй брои сега около 400 къщи, повече румъни, а по-малко българи и една част цигани. Тогава то било по-голямо, защото имало и 50–60 къщи татари. В бордеите на тия последните влязла най-напред четата. Те се разбягали, без да ги гони някой и без да знаят кой влязва в селото им. Времената да не забравят читателите, които обяснихме вече и които бяха такива, щото всеки мюсюлманин трябваше и насъне да вижда комити, а българинът напротив — клане и московски хора. Едно младо татарче се засрамило да последва примера на своите съотечественици, т.е. да избяга през бордеите. То заседнало там близо до пътя с един стар пищов и изгърмяло един път срещу нашите пътници, па тогава търтило. Излишно е да казваме, че то било съшарено на мястото си още.

Татари бягат, кучета лаят, прах и пепел се вдига из главния път, право в селото, на черковния мегдан, тегли четата със своя байряк. Само нейното извънредно бързание е спомогнало, щото селото да се не разбяга, преди тя да пристигне. Селяните действително чули гръм, шум и видели байряк, но отведнъж не можали да се сетят. Тях остави, но и крадливите черкези, хората, които бяха в Турско вън от всякакви закони, и те не можали да подушат работата. Десетина души от тия последните, от околните села, товарели кукуруз от черковните хамбари, които са сред селото, по пияцата, така да се каже. Дружината, която ги съгледала отдалеч, без да я видят тия, заградила ги и им отворила огън. Гръм на пропала, момчетата жадни и пресни още, отведнъж искат да унищожат своя заклети враг. Повечето избили от черкезите, други ранили, а твърде малко сполучили да избягат. И сам войводата гърмял тука. И сега още дирите на куршумите личат по вратите на тия хамбари.

После тоя гръм, вече в центъра на селото, селяните хукнали да бягат към южната страна, а не към север, гдето Дунавът е бездънен. Втората половина на нашата чета, която заобиколила селото, ги посрещнала и те били принудени да си се върнат пак в селото, но всички се изпокрили, никой се не доближава до хората, които с гръм влезли в селото, които хора убили. Следва още байрякът да върви посред селото с песни патриотически, но само кучетата се доближават да слушат и гледат на скъпите гости. По едно време гледа дружината, че насреща им изскочило едно хлапе, тича като пеперуда, снема си феса от главата и опъва да го къса на парчета, спира се пред войводата и вика, колкото си може:

— Да живеете, братия! Ох, братия, жив ли бях да ви видя и посрещна. Бог и света Богородица да ви поживи, добре, че дойдохте да ни избавите от мръсните кучета!... Моля ви се, запишете и мене, аз ще дойда с вас!

Селският учител Младен Павлов било това разпалено хлапе. Ботйов, душата комуто бе в състояние да оценява великото и благородното, силно бил развълнуван от тая първа среща, въобразил си е може би, че тоя случай няма да бъде първи. Той си подал ръката на Младена и го целунал, като заповядал да го въоръжат. Само той можел да разбере какви са и кои са гостите, само той и още един кръчмарин от България тръгнаха с байряка!

— Скоро чорбаджията, братия, той е изедник над изедниците, скоро да отървем селото от него — продължавал да вика Младенчо. — Аз ще ви заведа на къщата му.

Все по пътя, малко по-далеч от хамбарите, е къщата на селския чорбаджия. Отбил се при него войводата с няколко още момчета от дружината. Намерили го скрит в долапа, трепери и държи в ръцете си една торба бели меджидии, правителствени пари, която от него повече трепери. Ботйов дигнал ръка да го убие, но после махнал и казал:

— На дяволите! Не сме дошли да убиваме хора из долапите.

Като излязъл войводата, момчетата плеснали на чорбаджията една-две плесници и му взели торбата с парите, взели му и коня, който бил много добър червен ат. Взели още от селото около десетина коня, между които бил атът и на някого си Юно Приц, румънин и селски богаташ. Ботйов сам ходил на къщата му, сам се качил на ата му. Задигнали и 10–20 кола, на които натоварили своите припаси и дрехи, а конете навъзсядали ония, които не можели да вървят. С една реч, дружината свободна шетала из село, маяла се около половин до един час; даскалът Младенчо ѝ бил ръководител и квартирмайстор. Няколко селяни от по-решителните и по-разбраните се доближили до войводата да видят каква е тая работа, за добро ли, или за зло са дошли гостите.

— Защо са вие боите, братия? Ние сме ваши братия, български бунтовници, за вашата свобода и добрина сме дошли — казал войводата на селяните.

— Ние сме власи, не знаем български — отговорили последните.

На румънски език, който Ботйов знаеше като български, разправил на власите кой е и защо е дошел, държал им нещо като слово. Д. Теодоров, който стоял току до него, казва, че войводата рекъл най-последно: „Ние сме хора на московеца.“

На 3 1/2-4 часа вечерта четата излязла от селото и се събрала на края с другото отделение. Тук Ботйов съгледал и се научил, че момчетата взели торбата с парите от чорбаджията, която носел Н. Обретенов като касиер на четата.

— Е, защо ви са тия пари? На панаир отивате? Махвайте ги на дяволите! — казал той и Обретенов, като развързва торбата и я хваща за едното къоше, изтърсил на поляната съблазнителния материал.

Някои от момчетата се навели да вземат по няколко, които хвърляли и се замерали с тях: нали е пара пуста, жално им било да ги

оставят така мъртвешки, да не ги побарат. Тъкмо що ги хвърлили и подминали, ето че един българин от селото тича гологлав подир четата и пита за големеца.

— Волът ми! С една ръка останах, съжалете се за децата ми! — викал той.

Излиза, че когато гърмели момчетата на татарчето, убили му вола и той дошел да иска да му го заплатят.

— Върни се по дирята ни, ще намериш на поляната повече от 1000 бели меджидии, набери си от тях, колкото желаеш — казали мнозина от момчетата.

Но за вярвание нещо ли е, че бели меджидии се събират по поляната? Ето защо практическият българин не обръщал внимание и следвал да се превива около войводата и да вика: „Волът ми, децата ми!“ Повторили и потретили да го уверят сериозно в истинността на белите меджидии, но той и врат не пречупва даже да се обърне и погледне към поляната, накъдето му сочели. Най-после войводата се принудил и му заплатил 7–8 лири.

Потеглила четата по направлението към Стара планина, т.е. към юг от дунавския бряг. Не ударили през село Гложене, отгдето е по-право за шосето, но се възвели малко към селата Бутан и Букювци на запад. Местността е поле с ниви, почти без никаква гора. Пролетни птици пели и подскачали из зелената трева, сива чучулига се извивала нависоко, трептяла и пресипвала да пее, пеела и дружината. Войводата, възседнал на кон, вървял напред и с пръст сочел на сините старопланински върхове над Враца и над Берковица, които тук-там били напъстрени с бели ивици сняг. Десет години не бил виждал той гърдите на високия Балкан, отдалеч ги поздравлявал, поклон и привет им изпращал, цял-целеничък бил наелектризиран от хубостите на своето отечество, пял и се радвал като дете, ту дружината се обърне, та погледне дали и тя е упоена, ту Балкана. Като дошли в козлодуйските лозя, от могилата, която е край лозята, се надигнал пъдаринът, разбира се, арнаутин.

— Назад, че ви изгарям душата! — извикал той и насочил към четата, към 200-та души, своята тънка гега.

Руският княз дигнал и го свалил на мястото му. Като отишли да го видят що е за човек и да му вземат оръжието, намерили му пушката празна! Сиромашът, той паднал за вярност и точност на своя занаят —

пъдарлък, — понеже черешите тъкмо-що зрееха по онова време, а четата вървяла по направление да нагази в лозята. Бог знае дали той се е договедил поне, че комити идат насреща му. Ботйов казал, че ако да би останал жив нещастникът, щял да го награди само за тая му постъпка, че отбегнал празна пушка срещу 200 души бунтовници.

По икиндия стигнала четата с отворен байряк в с. Бутан, чисто българско. Мъжката страна, т.е. помощта, още с време отстъпила из селото, останали само жените, които от най-напред странели, но отпосле, като чули, че гостите говорят на техния език, доближили се, захванали да се кръстят и целуват байряка. Колко тоя последният притежава обаятелна сила; кланят му се безсъзнателно и ония, които хабер нямат от великото му значение! Уморени, момчетата спрели се да отпочинат и сръбнат по една вода. Две циганки, които са интернационалки във всяко отношение, носели вода с по два котла и поили гостите.

— Да ви е живо името, пашалар! Сега, като е българско, не можем ли да вземем тая воденица, която е на един изедник турчин? — изправили се пред четата двама цигани и попитали.

Ботйов и другите почнали да се смеят, от една страна, на циганската наивност, а от друга — на тяхната съобразителност. Завчас те разбрали кой вятър вее. Взели воденицата, която държали 2–3 дена, а после... после бой, щото и земята поревала отдолу им.

От това село се присъединил към четата Марко Печенешки, врачанец, кръчмарин, мисля, второто и последното лице, което последвало нашата чета.

Много е рано още, първият ден, три-четири часа, откак са влезли нашите юнаци в земята, в която са дошли да умрат, но принудени сме да обадим още отсега на своите читатели, че надеждата, святата надежда, се поколеба вече, почва да изчезва огънят, който гореше още тая заран във всичкото свое величие по Дунава, на *Радецки* и на брега. Онова, което се мислело и въображавало отдалеч, грубата действителност го отрязала като със сърп. Ония, народът, за любовта и доброто на които дошли да си жертвуват младините нашите юнаци, за които поетът-войвода стоял по два дена гладен и спал по пустите воденици, нямало ги, малко искали да знаят кой е дошел. Вода искат — беззащитните циганки излязат на мегдан; за кола казали — няма кой да ги впрегне. Не говорим вече за онова, което са очаквали дружината и

техният войвода; да нарамят пушките местните патриоти и да застанат под свещения байряк.

Тая студенина от страна на населението, тая подигравка, така да кажем, да дойдеш с живота си да се жертвуваш за някого си, а тоя някой си да не иска да те погледне, е обстоятелство повече от убийство. Впечатлителната и наблюдателната натура на войводата била най-много поразена и поколебана. Той се смеел, напрягал се да покаже, че е весел, че нищо не забележва, че нима той е от ония хора, които да могат да си скриват чувствата?

— Виждате ли, че народът не иска да ни знае, че той няма никакво известие, че спи мъртвешки! — казал той на Георгия Матева и на Прокопия Дянков. — Това кюлхане, Заимов, ни излъга да направим една непростителна от историята глупост! Но напред! България ще да живее и после нашето загинвание.

После той повикал Апостолова, един от бившите врачански апостоли, и с жестока ирония му обърнал вниманието:

— Аз се чудя, бае Апостолов, как тоя народ се е стърпял досега да бъде рая, а не е въстанал да се хвърли като звяр върху шията на своите тирани? Пък трябваше ли и вие да го разпалвате дотолкова? Малко по-умерени не можахте ли да бъдете? — казал войводата и се усмихнал ядовито.

Апостолов дигал рамене. Той се извинявал, че никога тъдява не е стъпвал, че само Враца познава, че преди месец и половина е бил апостол. Но това не успокоило нашия войвода, временно, може да се каже, той добил разочарование.

Реката Огоста е на пътя на дружината близо до Бутан. По причина на големите дъждове през тоя месец тя била непроходима, доволно време се маяла четата на нейния ляв бряг — как да я прегази. Най-после вкарали вътре колата, които взели от селото, и по тях преминали като по мост.

Забравих да кажа, че на пътя им телеграфа между Ряхово и Лом те скъсали на няколко места, свалили и много диреци.

В селото Бутан едно момче от четата скритом се промъкнало в една къща и поискало вино, опънало няколко пъти и заспало. Събудило се чак тогава, когато четата била твърде надалеч. Бягало надолу-нагоре около селото, викало и най-после се е върнало в селото. Крило се три деня по плевниците и из хендеците, дордето най-сетне българите

селяни го предали на турците, които го заклали с първо виждане, гробът му и до днес се познава до моста.

След минуванието на Огоста четата се наклонила към коритото на р. Скъта, къде източна страна, гдето е шосето Ряхово — Враца. Без път, през нивята вървели. Мръкнало се вече, когато те се докопали до шосето, слезли тъкмо на моста на Бързинската река, 23 километра от Ряхово, а 50 до Враца. Местността е една от най-хубавите, каквото е въобще леглото на кривата Скъта: мекозелени ливади като кадифе, високи дървета тук-там нарядко и малки купчини от дребна горица, които опасва Скъта в своето лъкатушение. На десния бряг са селата Липница и Галичане. Тук за пръв път, в тъмно вече, се явили отстрана на шосето десетина души черкези с коне, които изгърмели по един път, без да повредят някого, и пак се загубили, но на време само. От гърмежа на пушките се подплашили воловете на една кола, натоварена с припаси, която хукнала от лява страна на пътя и отишла да се не види, или пък сам българинът-коларин е направил това нарочно — да се отърве от тежката кирия. Както и да е, но последният, като тичал подир, черкезите го съсекли и забрали между конете колата, като шибали отчаяно воловете със своите тънки камшици.

Дружината нямала време да се мае, тя предвиждала, че скоро ще да бъде нападната, затова решила да върви цяла нощ, да подмине околните черкезки села Суватите, Добролева (татарско) и Алтимир, мисля, и да доближи до Враца, гдето народът чака с децата си заедно. Има по-близо, отколкото Враца, село Борован, на 43 километра, в което според най-верни сведения 400 души се готвели да минават под байряка на Ботйова. По пътя до това село, или по-добре цяла нощ, десетте души черкези ревностно преследвали нашите юнаци ту от една, ту от друга страна на шосето, ту отпред и отзад, като изгърмявали по един път.

Сполучили да наранят К. Апостолова. Посред нощ стигнали в с. Борован с уморени надежди и любопитство да видят час по-скоро своите нови другари. Мнозина от нашите момчета си въобразявали, че ще да бъдат даже посрещнати. Напусто! Само будните кучета излезли да посрещат, само те натискали около пътя и тракали зъби на 195 души пътници. Шосето преминува посред селото. Дружината се спряла на мегдана пред ханищата, чакала, хлопала по ближните врата, но кучета и пак кучета лаят, няма ни юнаци, ни селяни, ни любопитни поне,

дявол ги взел! Где Тракия, где средногорски българин? Сравнете тамошното население, как то посрещаше други подобни на Ботйова.^[2] На всичкия тоя шум и вик отворила се една близна врата, на която се показал със свещ в ръката един гърбат старец, нарочно може би оставен, защото борованчани са знаели вече много добре какви гости им идат тая нощ. Същия ден още е тръгнал от Ряхово особен куриер, Байчев, същият, когото в 1887 г. русите изнесоха със сандък от софийското консулато, който отивал за Враца, но и по селата съобщил новината.

— Само жени има в селото, мъжете са по работа — казал гърбатият и затръшна вратата.

Избутали една жена из мрачината, която, като чула, че ѝ се говори български, склонила да донесе няколко пъти вода от близната чешма и напои каталясалите за вода пътници. Инак те рискували да излязат от селото жадни, при всичко че дълго се скитали да търсят кладенци и чешми из тъмницата. И си заминали те преспокойно от Борован, без да нарушат съня на неговите жители и позициите на скритите по плевниците лъжливи съзаклятници!

Това милосърдие ние никога няма да простим на Ботйова в качеството му на революционер и въобще разрушител. Той не разбирал истинското значение на един практически революционер, той бил огнен и горещ теоретически, в колоните на вестниците. В това отношение той е генерал, неподражаем, а долу на земята, между хората, в действителност, в Борован, той е солдатин, трябвало би да вземе уроци от Бенковски, един от неговите букурещки хъшлаци. Какъвто го знаеме, с каквата цел и тържество мина, той трябваше да запали Борован от четирите къшета и с нож като говеда да подбере ония лъжци, които били на брой 400 души, които се обещаваха, а сега гледали през дупките на плетищата.

Разбира се, че това натякване на нашия войвода ние го правим по принцип, като излизаме от тая точка на зрение, че критикуваме един бунтовнически главатар, като се туряме всецяло в тогавашната епоха и понятия. Няма съмнение, че практически да палиш села и оставяш на поляната невинни хора е голяма безсмислица, но нима да минеш с 200 души от кол и въже събрани неопитни хора, с по стотина фишеци калпав барут, с които да се противопоставиш на султана, не е сто пъти по-голяма измислица? Чудното е, че мнозина от дружината

предложили на Ботйова да подпалят това село, а той се отказал буквално с тия думи:

— Зорлам гюзелик олмаз! Ние трябва да бързаме за Враца, към която твърде лесно могат да ни заградят пътя.

В това обстоятелство и с тия надежди, че във Враца ще да стават чудеса, че в Стара планина има 40 000 души братия, с които навярно е бързал да се съедини и види нашият войвода, оправдан е до известна степен защо така хрисимо е минал Борован.

Между Борован и Баница има вече гора, която дружината нагазила с предпазване, като си наредила предварително стражите. Без да мигнат, момчетата вървели цяла нощ, десет часа път извървели от козлодуйския бряг, бързали да се докопат до врачанските гористи местности, до които от Борован остава най-много 15 километра. Пукнало се зора, повял планински ветрец, замирисало на букова шума, която подкрепила капналите момчета, заръмлял и ситен-дребен дъждец. На разсъмване минутно почивали те, наседали покрай хендеците на шосето, когато излязъл помежду им един селянин, който си завръщал воловете из оходенската кория. Той разбрал с какви хора има среща и се обърнал, та попитал:

— Где ви е големецът? За бога, ако сте добри хора, елате да ни отървете от един изедник черкезин, който ни е опекар тая нощ за едно, за друго, ограби ни от колата и катрана.

Действително там наблизко имало пуснат керван от няколко кола. Черкезинът се залостил вътре и няколко часа вече като дома си от кола в кола следвал да обира дрехи, черги, брадви, торби и пр., които вържал на денкове, отнасял ги там някъде из гората и пак се връщал тих и спокоен, а раята му се моли да бъде снизходителен, бои се лоша дума да му каже. Ботйов изпратил няколко души момчета, които скоро се завърнали и водели напреде си негова милост, стар белобрад влъхва, който треперел. Хванали го в една покрита кола на дъното, като развързвал торбите.

— Йок билмез! — отговорил той на войводата, като го запитал последният с какво право обира той сиромасите.

— Отсечете ми един прът да му дам едно „йок билмез“ — казал Ботйов и сам с ръката си стоварил 15–20 сурови дървета по голите плещи на грабителя, когото двама души държели за главата и ръцете. И само това. Представете си, че по заповед Ботйова черкезинът бил

пуснат да си отиде по воля и по бога в тая местност, която била пълна с черкезки села, в това положение, когато дружината била преследвана, когато си криела дирите!

— Господ го убил! Нима сме главорези да убиваме отделни хора по пътищата? Това е унижение за нашето знаме — казал той в същото това време, когато черкезинът като стрела хвърчал вече през шумата към своето село!

Человеколюбие и бунтовничество са идеални работи, но да ги четеш по бялата книга, а не и да ги практикуваш в борованската кория.

[1] Става ясно, че нашите въстаници най-напред са хванали не капитанина, но неговия помощник или друго някое лице и че той, капитанинът, е влязъл да прави ревизия във II класа, когато знакът е бил даден вече (р.). ↑

[2] Гледай нашите *Записки*, т. II. ↑

ГЛАВА V

МИЛИН КАМЪК

I

Във вторник на 18 май, слънцето изгряло нашите юнаци в долината на оходенския мост, 50 километра от Дунава, 5–6 до *Милин камък*, а 25 до Враца.

Милин камък, като най-висока местност по тия страни, вижда се не само от оходенския мост, но и по-отдалеч, белей се каменният му връх, стърчи конусообразно над зелените габъри и осени.

Дъждът бил вече престанал, денят обещава, че ще да бъде един от най-добрите, после дъжда никъде облаче се не мяркало, слънце ще да пече от заранта до вечерта, жега ще да владее, вятър не веело отникъде, утринната тишина спомогнала на дружината да чуе някакъв си глух шум, който постоянно се приближавал.

Подир няколко минути всяко съмнение изчезнало за причините на тоя шум: конница черкези от дясна и лява страна се появила, която след къси маневрирования открила огън от конете, захучели винчестерските куршуми! Изотзад по дирите на дружината се показали пак черкези пехота, които се примъквали пълзешката из хендеците. Неприятелите били около 200 души, сляпо и сакато събрано на бърза ръка от околните села. Момчетата видели, че в тяхното число е и оня разбойник старец, когото войводата преди малко отпусна на свобода. Под болестите на жилавото дърво той се втургал най-много.

Първа сериозна среща със заклетия враг. Ботйов изведнъж приел своето величие и настроение на войвода, изгледал решително своите другари и им казал:

— Момчета! Боят ще скоро да се захване... Да покажем, братия, че знаем да умираме за нашето мило отечество!

Това казал той и хукнал през гъстата трева с коня си право към неприятеля от дясна страна на пътя, като си въртял саблята около главата, която блещяла под утринните слънчеви зари. Град куршуми се посипали върху му, които удряли в земята и подхвърляли нависоко корените на тревата. По заповед на Н. Войновски, който е отбирал от военните работи, двама души конници се впуснали да върнат

войводата, който на явна смърт отишел да се излага. Той се спрял, изгърмал няколко пъти в редовете неприятелски и се върнал.

Черкезите почнали да налитат, гърмът ставал по-начесто, дало се команда и на дружината да отвори огън, но по-нарядко. Пълзешком тръгнала тя из хендеците на шосето, сам войводата слязъл от коня си и почнал да гърми. От първите още гърмежи видели, че няколко черкези се катурнали от конете си, което въодушевило нашите. Черкезите отстъпят минутно пред гърмежите, а нашите се изправят и тръгват по пътя. А местността от оходенския мост до Баница и до подножието на Милин камък е голо поле.

Около един час и повече следвало така, дружината се уверила, че да продължава пътуванието си по тоя начин, т.е. да гони Враца и нейните гористи околности, е нещо невъзможно, на всеки петдесет крачки ще да се спира и отблъсква нападателите.

Но ето и напреде им село Баница, населено с българи и татари, което отдавна било вече събудено от гърмежите. Може би дружината в пътя си за Враца щяла да премине през него, защото шосето го дели на две, но щом го наближили на 300–400 крачки, обадили се някои пушки отвътре, против тях, разбира се. Тия били татарите, които се наредили покрай плетищата. Тогава дружината си пречупва линията на дясна страна и подминува селото по две съображения: първо, че то било неприятелско, второ, че полите на Милин камък са от тая страна, 700–800 крачки далеч от селото. Момчетата ускорили своя ход, трапища и долища настават вече, не било място за кола, па и не можели те да следват със своите волове вече подир дружината.

Думата ни е за военния „обоз“, който дотука следваше подир дружината. Освободили го, като си взели едно-друго, а уплашените нещастни селяни набързо изпрегнали своите кола и търтили към селото. Нямало нужда да ги освобождават, защото ги чакали други освободители, които коренно щели да им помогнат. Тия освободители били черкезите, които се впуснали подире им и ги съсекли на местата им.

Откъм западна страна на Баница стърчи връх, покрит с гора, висок над селото около 200 метра, а далеч един километър. Тоя връх е източният край на оня гръбнак, в средата на който се издига Милин камък. Западният му край се свършва над селото Чирен. Дължината на целия тоя гръбнак или било е около три километра само. Той образува

нещо като полукръг, на който изпъкналостта е към Враца, т.е. към Стара планина, а вгълбнатостта — към Дунава. Почти е покрит с гора, към Дунава прав и стръмен, с по една гора, а към Враца полегат. Той е като първото предградие на Балкана и на нацедената между канарите Враца. От Дунава до него е равна с убийствено еднообразие поляна. Цялата рътлина на общ изглед има форма на редут, откъм северната страна на която трябва да стои и пази притежателят ѝ, а откъм юг да се предполага, че настъпя неприятелят. Но разликата се състои само в това, че северната част е непроходима. Ние ще да се върнем пак към Милин камък, а сега да последваме неговите изненадейни гости.

Тия последните, както казахме, били заставени да шавнат от своя прав път, трябвало да се потърси убежище за тоя ден, дордето настане мракът. Щом се отбили от шосето и дошли под източния край на тоя естествен редут, Войновски изведнъж заповядал да се отделят 40 души момчета и тичешком да вървят и завземат височината. Вижда се работата, че неприятелят не е предвидял това съображение, предполагал е, че нашите ще да избиколят селото само и пак ще навлязат в шосето, та затуй пренебрегнал височината, която по-скоро можеше да завземе със своята конница. Като видял, че се отделили определените 40 души, тогава се впуснал и той, но късно било вече.

А боят се продължавал, нашите от земята по-добре мерели, отколкото неприятелите от конете. Жителите на Баница разказват, че когато видели да паднат от конете си двама души черкези убити и когато при байряка на дружината изсвирила тръба — кой знае защо, — то те разбрали в какво се състои работата и търтили да се изкрият.

Стражата от 40 души завзела вече височината, а останалите се приближавали към тях заднишком, като стреляли в същото време. Новите позиции изменили и плана на черкезите. Те се възпрели минутно, като видели направлението на нашите, не в тяхна сметка било да ги преследват из гората.

Преди да се влезе в гората, има полянка, заобиколена с високи дървета. Тук дружината залюляла хоро, селяните го гледали и разказват, че се чувало, когато играющите викали: „Иху!“ Няма съмнение, че това хоро е било само напук на врага.

Дотука от нашите паднало едно 17-годишно хлапе, и то по свои погрешки. Наоколо имало ягодки, подир които то се помамва и

отчегарява настрана. Един черкезин се впуснал върху му като стрела и с едно замахване му снел главицата!

Като се качили вече на казаната височина всичките момчета, тогава съгледали средния връх, най-високия от билото. Тоя връх е Милин камък, с който е почетена настоящата глава. Главатарите на четата намерили за добро, че на Милин камък ще бъдат в по-голяма безопасност, и на минутата побързали да го завземат с време. Разстоянието от източния връх до него е около два километра най-много.

От Милин камък се вижда почти всичката околност, накъдето и да се обърнеш: на север се уморява окоето от еднообразното поле, което се вижда почти до Дунава. На юг е изпречен *Веслец* или връхът от врачанските лозя, за който ще да говорим по-нататък. Зад него като прилепен, макар и да е това измама за окоето, се синей гордият челопешки връх в Стара планина или Волът, с една реч, вижда се цялата линия на нашия херой и на неговите другари от козлодуйския бряг до самия му гроб, и то по начин строго йерархически. Там, гдето е той издъхнал, връхът граничи с облаците, между които бял орел цепи междината. Там е високо 1800–2000 метра. *Веслец*, гдето по-предния ден е почивал войводата под хучението на водопада — 800–1000 метра. Милин камък, гдето сега се намираме с читателите, който стои с поменатите две точки на права като свещ линия — 600 метра. Зад него извървяното и познатото вече пространство с точка Козлодуй — 300 метра. Каква последователност! Най-последно на югозапад се вижда крайчецът само, една тясна тъсма от заклецената между хълмовете и камъни Враца, обетованата земя, центърът, седалището на главнокомандующия. Далеч е тя най-много 14–15 километра от Милин камък. Така близо се вижда свещеният Балкан, щото с тояга да посегнеш, гдето се е казало, крайт ще да го достигне. Както виждате, хубава позиция, но като се разхождаш по нея с бастун, а конят ти или колата си чакат по-долце.

Доколкото ние отбирате от позиции, мнението ни е, че Милин камък не е бил в полза на нашите, защото са стоели на челото му, не са можали да се възползват от северния му гръб, за който казахме, че е непроходим, права перпендикулярна стена е, така щото неприятелят, който се е чакал да дойде от три страни: центъра — юг и крилата — изток и запад, можел е да види всичките. От всяка страна той можел да

ги наближи на стотина крачки благодарение на полегатостта на шумките. Нашите са имали само един път — стената на север, през която да отстъпят, трябва да се спускат един по един, а спуснати вече: мери ги колкото щещ, с камъни. Южната страна, т.е. неприятелските позиции, са равни поляни, с кола да ходиш по тях.

Слънцето бележело малки обяд, когато дружината станала стопанин на Милин камък. Неприятеля го нямало още. Щом стигнали момчетата, войводата и Войновски планирали местността и заповядали да се направят три реда шансове от камъци, толкова изобилни тука. Те били уверени, че боят е неминуем тоя ден. Не се излъгали. Черкезката потеря, която ги беше оставила на Баница, се появила откъм селото Мраморен. Гледала, обикаляла и като видяла на какво са място нашите, оставили си конете под баира вързани и налетели от три страни. В тридневното войводско съществуване на Ботйова тук стана най-отчаяната битка, на Милин камък се пада палмата на първенството. Лявото крило командувал Н. Войновски, а дясното сам войводата. Той бил дотолкова непредпазлив в своята ярост, щото няколко пъти го дърпали момчетата да не излиза толкова напред. От много хвърляние иглената му пушка, „Шаспо“, мисля, се сгорещила и дордето изстине, вземал назаем от другите.

— Блъскайте, момчета, Враца се вижда, нашите гърмежи се чуват там, помощта няма да се забави! — викал той.

И момчетата два пъти гръмнат, три пъти се дигнат да погледнат в дефилето врачанско.

— Ах, колко е близо Враца! Защо не побързахме още малко? — се чували гласове.

Между неприятелите освен винчестерски пушки имало и от така наречените черкези, които по своята лекота с една ръка могат да се хвърлят. Според разказите на момчетата черкезите хвърляли с тия пушки *телли* куршуми^[1], защото косели върховете на гората и защото, като ударили едно казанлъченче, отрязали му корема като с нож.

После два часа нападение и отблъскване черкезите спрели малко, направили нещо като съвещание и пак настъпили. Това настъпване било решително. Гръмнали по един-два пъти и извадили саблите, готови да се втурнат. Войновски избрал една линия момчета, които имали револвери, и ги турил на първо място. Понеже

разстоянието от едните до другите било твърде малко — около 80–100 крачки, — то нападателите били принудени да се върнат пред опустошителния огън. Тогава те употребили хитрост, свойствена на тях. Покачили си големите калпаци по шумките, а те самите се свили настрана. Мерят и гърмят момчетата върху тия калпаци, дупчат ги с куршуми, вълна и парчета отскачат нагоре, а калпакът все не пада.

— Измама, стойте, не хвърляйте на калпаците! — извикал Пера.

Извикал той и спасил много фишеци, от които немалко отишли напразно, но си изпатил: един от неприятелските куршуми пронизал дясното му коляно, от което надолу кракът се залюлял като отсечен. Подир него изпищял малко по-настрана поп Сава Катрафилов, един от най-приближените до войводата, както видяха вече читателите. Куршумът го лизнал през двата крака, като им скъсал задните жили. Сам войводата оставил своята линия и се затекъл на помощ при светиня му, видял му страшните рани и ги превързал, с каквото намери, викал още едно момче и го преместили на сянка под едно малко осенче.

— Водица! За бог да прости, водица, че изгорях, жив ще да се запаля — викал свещеникът.

Но где водица на Милин камък, в припека между габъри, меше и дрян? Водица се намира в куза, усоето, там, гдето расте широколистна липа, гладка леска и крехък клен. А слънцето, на което утринната зора бе още благоприятна, както казахме, пече, та се пука дърво и камък. Отникъде ветрец се не обажда ако не за друго, то поне да разгони дима от пушките, който висял над главите на нашите юнаци като венец и лепнел чувствително по изпотените им лица.

— Цял ден синя мъгла се мъдреше на Милин камък, под която пукаха пушки — разказват жителите на най-ближното село Мраморен.

Много момчета по съветите на един стар хайдутин държели в устата си куршуми, които смучели и от студенината на които потуляли своята убийствена жажда. Те паднали, не можели да говорят вече, устните им се слепяли като медени пити.

Неприятелите, напротив, бяха в твърде завидно положение относително тая жизнена потребност. В техния лагер се намира студен извор, който тече между два камъка и който е покрит с високи дървета.

Едно козарче, малко момче, което пасяло своите кози в усоеите току под Милин камък, подало си главата, полюбопитствувало е може

би да погледне, що за гръм е тоя гръм на върха? Дружината го съзряла и Ботйов му се помолил с глас не на войвода, а на страждаючи да им обади, има ли тука някъде наблизо вода и може ли им то донесе? Момчето като всяко глупаво момченце, което далеч било да разбере, че прави престъпление, затичало се със своята кратунка там долу между крушака (към северна страна) и донесло една кратуна вода. Ботйов се дотолкова зарадвал, щото му дал една лира бакшиш. А водата той занесъл на ранения свещеник и на други още, които не можели да дишат от жажда.

Боят все продължава, неприятелят прави понякога почивки и отстъпления, но това само с цел да нападне по-одързостено. Дошли му нови сили, положението ставало от минута на минута по-лошо, на 30–40 крачки се приближавали някои отчаяни черкези. Конете с припасите и със спицерията, като по-високи, били избити, убили най-последно и коня на войводата, не останал ни един кон здрав, колкото имали в четата; а слънцето далеч още, икиндия няма.

В това време във Враца, към която били обърнато погледите, дигнал се някакъв си дим, а после из пътя към Баница, т.е. към Милин камък, подигнало се прах, като когато вървят много хора. Видели това явление мнозина, видял го и сам войводата. Той погледнал през своя бинокъл и радостно извикал:

— Помощ, момчета! Напред, братия, Враца гори, много народ излезе из града и ни иде на помощ! Напред, ние не сме сами! Удряйте душманите!...

— Да живеј България! Да живеј войводата! Смърт на тираните! Напред! — се изтръгнаха радостни възклицания из гърдите на всичките изгорели от жегата борци.

Досега отчаяни и уморени те рипнали като лъвове из своите позиции и налетели към неприятеля. Гръм, смесен с викове, се раздал по всичките линии на рътлината и черкезите обърнали на бяг пред ненадейната смелост, като са се чудели може би какво стана, защо тия викове, отгде-накъде тая смелост. Момчетата се върнали пак в позициите си и втрещили погледи към спасителната точка. Черкезите от своя страна така също се заоглеждали наоколо, разбрали, че комитите видяха нещо. А във Враца, както ще да видят читателите по-нататък, действително е имало пожар, както и хора, излезли от пътя. Боят пак се продължил, но не толкова отчаяно, не по всичките линии.

Момчетата забравили и жажда, и всичко. Изведнъж станали те весели, святата надежда им възкресила убития кураж, почнали те да мечтаят нашироко и високо, както по-преди, когато излязваха из парахода, когато тръгваха. Сам войводата блестял от радост, следвал да се разхожда тържествено и да планира много работи.

— Дотука ние се намирахме собствено в Турция, като в чужда земя — говорел той. — Дотук беше мъчното. От Враца нататък, София, Панагюрище, Копривщица, Етрополе, Карлово, Сливен и в други още много градове, българските знамена се развяват, прогонен е проклетият турчин.

Някои от момчетата почнали и да пеят даже. Малко по малко излезли от Враца хора, т.е. помощта се приближавала към Милин камък, по праха, който се дигал по пътя, се познавал и определял ходът им, защото местността е гора.

Непознатите пътници, се виждало работата, че твърде много бързат, което още повече радвало нашите юнаци, че те изненадейно ще удрят неприятеля откъм гърба.

Най-после помощта се подала през позициите на Милин камък, дошла лице срещу лице с дружината.

— Това е турски аскер! — се чули много гласове измежду нашите, които преминали покрай ушите на всекиго като тръпки.

Да, турски аскер била помощта, която излезе от Враца, както видяхме, която се чакаше с такова нетърпение, която възкреси духовете на нашите борци.^[2] Тя се построила в колони зад гърба на черкезите, изсвирила им тръбата, чули се някои команди от техните началници, а черкезите, ободрени и подкрепени от тая военна сила, спуснали се решително върху позициите на нашите сирачета, боят се захванал сериозно в истинска смисъл на тая дума. Червените войскашки фесове, тяхната тръба и командата им, позната на всичките почти момчета още от детинство, няма нужда да казваме какво тежко и отчаяно впечатление им са произвели. Да тържествуваши преди малко до апогея, че делото ти е блестящо, че Враца е в разположението ти, че тя ти изпраща помощ да си отвориш път, а изведнаж да ти се представят червените фесове, войска царска, за която ти си мислил, че е пропъдена, унищожена вече, такива две противоположни смени в късо време — това е безбожно отравяние на цялата душа, това е нож в сърцето на ония хора, които имат за господар не студения разум и

разсъдък, но хвърковатите чувства и идеала. Мрак, униние и дълбоко отчаяние се възцарило в нашия лагер. Всички млъкнали, лицата им приняли гробен цвят, убити погледи се само срещали измежду зелените габърчини и осени, които били неми, но имали прямо съобщение с отпадналата душа, които говорели едно и също: „Изгубени сме!“

Като китка над всичко това, като знак, че царска войска е дошла, като начало на поражение зеленият байряк с лева, който се развявал до това време над главите на борците, рухнал и се повалил на земята, което падение се придружило с грозни и тържествующи викове от позициите на неприятеля. Байрактарят Куруто бил ударен с куршум в корема, паднал на мястото си и извикал. Тая загуба повлияла на Ботйовата поетическа душа твърде силно. Той дал заповед да отковат вече знамето, казал, че от него няма нужда. Едно сливенче го снело и запасало на кръста си. По позициите имало вече натъркаляно убити до десетина души момчета и толкова ранени, които викали и се молели кой за вода, кой за помощ, кой най-после да го добият. Картината е една от обикновените, но на Ботйовата душа се представила най за грозна.

— Няма войводата, какво стана с него? Где е той отишел? — се чули гласове измежду момчетата, при всичко че Ботйов липсвал едвам преди десетина минути.

Потърсили го тук-там, обадили някои, които го видели, че той слязъл в усоето, долу под върха. Под самия връх на Милин камък откъм северна страна виси голяма канара, през която може да се слезе долу почти пълзешком. В дъното на тая канара, 5–6 метра на ниско, има пещера, около която растат липови дървета. В тая пещера намерили Ботйова, М. Цветкова, Апостолов, Обретенов и други, които нарочно отишли да го търсят. И можете ли да си представите какво е търсил тук нашият херой? Облегнат на едната си ръка и замислен, очите му били пълни със сълзи, мрачен и отчаян гледал той в гъстата гора, която се захващала от краката му. Посетителите, които споменахме по-горе, предстъпили към него твърде смутено. Той нито помислил да си скрие от тях чувствата, да им не показва сълзите си. Напротив, като ги видял, още повече заплакал.

— А бе, господин Ботйов, какво е това? — запитали те, при всичко, че добре знаели причините. — Момчетата се оглеждат и питат

за вас, страшно е да не напуснат позициите!

Ботйов мълчи и не отговаря, криво и сърдито изглежда Апостолова и Обретенкова, бивши апостоли в тая страна.

— И ние сме дошли народ да освобождаваме! — казал той. — Где е народът? Где са тия измъчени робове, които ни викаха? Где е Заимов, где е тоя лъжец със зъби да го разкъсам? Онова, което съм мислил и работил през целия си живот, два деня бяха доволно да го опровергават, да покажат моето дълбоко заблуждение!... Всичко е вече напусто, изгоряха двеста души, историята никога няма да ни прости... По-добре да бях паднал да се удавя в Дунава, да не виждах тоя позор — как българският народ е стадо говеда!

Апостолов се опитал да възрази нещо и да даде надежда, но Ботйов го преварил:

— Махвайте се от очите ми и вие, идиоти с идиоти! Помните ли, като лъжихме във Влашко, че народът ще да ни посрещне на Дунава? Ние не сме друго нищо за тоя народ сега освен разбойници!...

Всички мълчели пред тия думи, защото нямало що да възразят. Ботйов си отрил очите и излязъл на позицията с гола сабля, да командува, престорил се на весел, но нима е било възможно да си скрие той истинските чувства? Всички, които го погледнали в лицето, познали го.

[1] Теллия куршуми се правят така: като се леят куршумите, краищата на усукан тел се турят вътре, гдето се заливат здраво. Разстоянието от едина до другия е три-четири пръста. Непрактичността на тая система е очевидна, но предаванието и между българи, и между турци говори, че на душманин се хвърля с „теллия куршум“. ↑

[2] Войската била не повече от 100 души, пехота. Но за да достигне по-скоро и дойде на помощ на черкезите, навъзсядали на коне. Тя била изпратена от Враца. Нашите говорят, че тая войска била един табор, но това не е вярно. Цялото число на неприятеля на Милин камък не е било повече от 350 души. ↑

II

Мръкнало. Мръкнало за обикновените и лагерните хора, но за нашите борци се пукнало пролетна зора, наставал ден, въздъхнали те свободно. Настанало тиха майска нощ, повял дунавски вятър, който разпъдил барутния дим, повлякла по трева и по шумки прясна роса, станало *майна* (почивка в двата лагера), чула се турската тръба, изгубили се неприятелите, видели с очите си, когато отстъпила войската към подножията.

Видели се свободни момчетата, печелели те тоя ден само едно, че осъмнали и замръкнали господари на своите позиции. Събрали се, сприказвали се, казвали си един други дневните впечатления и мнения, почнали да рапортуват за загубите и победите, кой кого ударил и кого видял да падне, рекли: бог да прости А. Горова, десетника Никола сопотченчето, хаджи Георгия и много още други. Преброили се, липсuvat около 25–30 души, които не могат да стоят на крака, убити и ранени, а може би и изгубени или избягали.^[1]

Дордето ставали тия съвещания и разпореждания, ранените братия не били престанали още да заявяват своето съществуване. От четири страни по позициите, търколени до някоя шумка, едни от тях викали „вода“, втори апелирали към другари да ги не оставят, трети хъркали в агония, четвърти бълнували и пр. Войводата се страшно вълнувал, техните предсмъртни гласове така се отражавали върху му, щото той не можел да разсъждава и планира за бъдещето. Обръщал внимание на всеки едного от тях, искал да им дава церове, питал за раните им и имената им, тръгнал да отиде и се прощава с тях, целувал някои, които намерил, по челата, мъчно му било, махнал най-послед с ръка и заповядал да вървят по-скоро. Тъй би трябвало и да бъде. Човек, който е казал над ранения Хаджи Димитра думите:

*На една страна захвърлил пушка,
на друга сабля, надве строшена,
очи тъмнеят, глава се люшка,
уста проклинат цяла вселена! —*

и то без да го е видял с очите си, без да присъствува на мястото, то сега, в качеството си на войвода, когато с ушите си слушал охканията, всеки може да си въобрази впечатлението му.

Естествено, че всичките ранени борци трябвало да останат всеки на мястото си, решително никаква възможност нямало да ги носят със себе си през гори и долини, без кон и кола, без неизвестно бъдеще, в пътуване, което било просто бягане, по-опасно и от онова на нощните обирачи, когато ги впогнат от селото с кучетата.

Между останалите, в това число и байрактарят Куруто, по всяка вероятност е бил и поп Сава Катрафилов. Дядо Димитър Мазната уверява, че той крил в Стара планина някого си поп, ударен в краката, който най-после и избягал есента във Влашко; но това обстоятелство се опровергава от мнозина.

Както споменахме вече, убитите са стоели тука цели два месеца, никой не смеел да пристъпи от околните жители около Милин камък, само орлите и кучетата имали това право. Подир два месеца дошел заптия по селата, който задигнал селяните от Мраморен и ги завел да събират труповете. То не било трупове, но скелети, сухи кости, на брой 22 купчинки.

Там наблизко има кошара на някого си Дилов, в която изгорели неизвестно число момчета, по всяка вероятност ранени повечето. Те били предадени от овчарите, а запалени, защото не се предали на турците, но изгърмели. Кой са били тия мъченици, ние не знаем.

Убитите от страна на черкезите са били най-малко два пъти повече от нашите. Те били дигнати и разнесени по селата си още на втория ден. Баничени разказват, че ги носели в кола, обвити в черги; черкезите им говорели, че това са комити. Само един българин, стар дядо, Йоца Коев, пъдарин на гората на Милин камък, е бил допуснат да присъствува както в битката, в събиранieto на падналите черкези, така и при изгарянieto на момчетата в колибата и по-после, като не можал никой да се яви там. Но от него нищо не може да се добие. Осемдесетгодишната му възраст го е докарала в детински период и той разказва не истина, но сънища. Като се ударил Ботйов с душманите, в редовете на тия последните имало уж и наши българи. Той видял това и дядото го чуло с ушите си, като викал:

— Нагоре пушките, деца! Нагоре дръжте, сакън да не сте хвърлили на месо, не виждате ли, че наши братия българи вървят напред, господ ще да ни гръмне от небето!

По тая причина Ботйов бил победен.

Подир няколко дня, когато дядото спало една ноц на Милин камък, явил му се насън Ботйов, побутнал го за рамото и му казал:

— Ти, старче, обади ли на народа? Допита ли се? Да събереш поповете на седем села, манастир да направиш тука, три дня и три ноци молба да се молите!...

И действително, най-напред дядо Йоцо взел инициативата да се постави кръст на върха на Милин камък, който днес е подновен и е направено нещо като параклисец, където всяка година на 18 май се служи литургия, прави се сбор, събират се околните села чак от Враца.

До два часа после вечера нашата дружина се съвещавала на Милин камък между своите позиции и убити другари: какво трябва да прави отсега нататък? Войводата, последовател на Херцена, на Хайне, Прудона и К. Маркса, решавал своите действия по парламентарен начин, подавал въпроса на гласуване. Решили да вървят напред по три съображения: първо, да дойдат по-близо до Враца, гдето Ботйов се ласкаел още, че ще да влезе с отворен байряк; второ, да наближат големия Балкан, царството на хъшовете и линията, която води към разбунтуваната Тракия; и, трето, че ако осъмнат по тия местности, то ще да бъдат нападнати на другия ден от тройно по-голямо число неприятели. Вярвали, че пътят им е заграден, но решили със сили да си пробият изход.

Извили се малко към изток, по дирите си, и се надвесили към долината, през която върви шосето Ряхово-Враца, което заранта бяха оставили по неволя при селото Баница. Позициите при Милин камък се белеели от книжа, което било прокламациите, за които говорихме, че се пръснаха най-напред в *Радецки*. Ранения в крака Пера Македонец, или Херцеговеца, носели го на ръце ред поред.

Ноцта била безмесечна, път никакъв, гладна и жадна дружината, а сън, а почивка — от влашката земя още не били виждали. Щом се смъкнали в полите на Милин камък, близо вече до шосето, около хладното изворче, за което по-горе споменахме, че оставаше в лагера на неприятелите, чули глас от шумата: „Ким сънъз?“ — а после силен огън върху им, от който паднал убит Давид Теодоров^[2], съветникът на

войводата! Тая чувствителна загуба дошла да увеличи оная, която причини Милин камък. Нашите си отмъстили, като гръмнали и убили на същото място един мюлезимин или чауш.

Черкезите шетали от шумка на шумка като невестулки. Един от тях, който не сварил да избяга при приближаванието на четата, употребил хитрост. Изпуснал си пушката, прострял си ръцете и се вцепил като кютюк. Познали го и го съсекли.

По едно време момчетата започнали да падат твърде начесто, никой не обръщал внимание, всеки мислел, че това падание е нещо обикновено. Взрели се и намерили, че диви лозини и повой били обтегнати от една шумка до друга, което спъвало пътниците. И тая дяволщина била плод на черкезката хитрост.

Когато нападнали турците, Пера, както го носели на ръце, извикал:

— Блъскайте, момчета, блъскайте да се помни и знае кога е минавал оттука Ботйов войвода!

Десет-дванайсет километра е разстоянието от Милин камък до насрещния, южния баир, към който се стремели нашите братя; но тъмнината, гъстата шума, долините, безсъницата, кривението наляво и надясно правели това късо разстояние двойно и тройно. Губили се, чакали се, падали, ставали, осъмнали най-после на върха, който е във врачанските лозя. На мястото *Веслец*, или *Речката*, при един водопад, те се спрели, два часа най-много далеч от Враца, североизточна страна.

Като минали шосето и набили гъсталака, не видели вече неприятеля. Чудно, че ние не можахме да му хванем дирите не само през целия ден, 19 май. Дирите ли са били изгубили на дружината, или във Враца се върнали — не знаем. Най-вероятно е това, че те са се оттеглили към Враца, като са се бояли за нейната безопасност било отвътре, било отвън. Нея са пазели К. Ботйов и Ив. Данчев, които бяха изгубени тоя ден, видели черкезите в лозята.

Както и да е, но дружината тоя ден е стояла на едно място, при водопада, яла и почивала, водела споразумение с врачанския главнокомандующи Заимов, както ще да видим по-надолу. На Веслец като височина те били в добра позиция. Малко се видели на свобода и починали, нахранени и не жадни, хъшовският дух се воцарил. Войводата бил весел и бодър. Н. Войновски почнал да учи дружината на военно обучение, момчетата се съживили. Тоя ден, 19 май, е

единственият, в който те усетили хъшовския живот. Околните притежатели на кошари и колиби, *държави* по врачански, донесли овни и ярета, клали, драли, пекли и яли под дебелите сенки. Ботйов с бинокъл в ръце се разхождал по рътлината и изглеждал ту Балкана със своите каменни стени, ту към Враца, ту към Милин камък, който се вижда оттука, както казахме, и който той не можел да забрави още с лежащите там жертви. Пак поет, а не войвода си останал той.

Около Милин камък се виели орли, събрани да късат бели меса, от старопланинските върхове се подавали други и над Веслец, бързо летели под облаците към пляката на Милин камък. Тук той следял, с тях се занимавал дълго време.

— Гледайте ги колко те величествено се въртят и извиват, но колко хищни и немилостиви ще да бъдат с нашите покойни другари! — говорел той.

И тихата нощ била жестока към нашите борци, и тя оставила горчиви следи в душата на техния чувствителен войвода. Като се събрали вече всичките на Веслец, били поражени от липсуванието на няколко момчета, най-влиятелните, като че малка била загубата в лицето на Давид Теодорова. Нямало Георгия Матева, Митя Цветкова, Иваница Данчева, русина княз или барон, Димитра Дишлията, най-стария хайдутин, най-послед брата на войводата Кирил^[3] и много други още момчета. Войводата чупел ръце, пращал да ги търсят, свирил и пр., но всичко напусто.

Но да оставим дружината за минута да си почива на хубавия Веслец, при която пак ще се върнем. Хайдете да надникнем в ближната Враца, името на която споменахме толкова пъти, която ни е важна и в отношение към дружината и нейния войвода, виновница на тяхното дохождане на Веслец, па и за удовлетворение на читателите. Както е познато от нашите *Записки* още (т. I), Враца се считаше за III окръг от революционния в тая година район. Тук бяха апостоли С. Заимов, Г. Апостолов, Н. Обретенов, Ив. Данчев и С. Соколов, мисля, единствения окръг, гдето имаше най-много апостоли. Заимов като диарбекирски заточеник, старши от всички, почнал малко по малко да злоупотребява почестите, които му се отдавали от другите. Той не бил апостол, но станал нетърпим и дребнав бегликчия, груб и честолюбив. Другите апостоли бяха светци във всяко отношение, вино, ракия не туряха в устата си, а той се разположил в къщата на познатата

патриотка баба Хаджийка и почнал моабети с мезета и манджи. По едно време достигнал до подобно съображение, щото почнал да прави заседания скритом от своите другари. Последните, оскърбени и докачени, теглили се настрана. Той се пуснал по-нататък и настроил врачанската революц. комисия да ги пропъди, което е станало. По тая причина Г. Апостолов и Н. Обретенов с голям риск се впуснали до шосето и минали в Румъния през Ряхово, като оставили и апостолство, и окръг. Това станало още в края на м. март.

Сега Заимов останал сам в цял окръг, разпасан, приготвявал кърваво въстание, като писал писма по другите окръзи и в Румъния, както видяха вече читателите. Писал той онова, което му раждало въображението, а не действителността и положението. Панагюрище, Копривщица, Батак и цяла Тракия въстанаха преди месец, царуваха и угаснаха, вече трева израсна върху пепелищата, а Заимов се мъдри още в къщата на баба Хаджийка, пише кървави писма и само заблуждава другите, че „на 11 май и Александър да дойде, пак ще да има пукот на пушки“! А за станалото в Тракия той не можеше да не знае подробно. Не само *Кървавото писмо*^[4] бил получил, но и двама панагюрци се изтърсили във Враца около 1 май с две турски глави, турени в конски торби.

Известието за преминуването на нашата чета в Козлодуй на 17 май, която чета врачаните щяха да срещнат с талиги, свари Заимова още разпасан. Новината била дотолкова гръмлива, щото наелектризираща сухо и сурово при първото ѝ получаване, в това число и Заимова. Направил се тертип за въстание, но както ще да видят читателите, тоя тертип бил така гевшек, като че длъжността на града е била само да посрещне Ботйова и му каже: „Хайде на добър час!“ Вторник вечер, когато нашите борци се сражаваха на Милин камък, врачанските съзаклятници стоели вече на военна нога, така да кажем. Най-напред те дали огън на няколко места в града, знак за революция, който огън бил угасен от самите българи; а после, при къщата на баба Хаджийка, изгърмели няколко пъти. Турското население, което знаело вече за Копривщица и Панагюрище, което имало известие кой е минал на с. Козлодуй и към къде отива, като видяло огъня и чуло гърмежите във Враца, отчаяло се вече на своето съществуване. То избягало в ближните до града канари, управителният дом се затворил, а солдатите, половин рота, се затворили по ханищата, гдето били на

квартира, с една реч, нашите останали господари на града. Момчетата, вьоръжени от петите до зъбите, с калпаци и левове, с навуца и с чанти, пречели по улиците, влизали и излизали из къща в къща. Предводителите на въстаналите били сам апостолът Заимов, покойният поп Коста и Анков.

Часа по 8 през нощта те развили народния байряк „Свобода или смърт“, приготвен от Мица Кръсткева, и цялата чета, на брой около 200 души, с войводата и със свещеници влезли в черковата „Вознесение“, дуварите на която са същинска крепост. Те преминали тържествено през чаршията, запалили по пътя си една магазия и заедно с пламъците на пожара изгърмели още няколко пушки. Щом влезли в черкова, дали клетва пред кръст и пред евангелие, че ще да бъдат верни, ще да сложат кости за отечеството. И си представете, че цяла нощ те останали в черковата без всякакво действие! Нито на турците нападнали, нито към Ботйова се отправили. Според тях самите целта им била да почакаат и другите, да се съберели поне 2000 души!

Като божи хорица, те осъмнали с живо и със здраво в черкова, следвали да се разстъпят из черковния двор с ятагани и с пушки, перели се един другиму и само една ги мисъл въодушевлявала, за едно се грижели: кога ще да се подаде Ботйов — да излязат и го посрещнат с тържество? Други план, доколкото изпитвахме, не са имали нашите врачански приятели от черковата „Вознесение“. Градът още следвал да бъде в тяхно разпореждане. Гачо Иванов, въстаник, ходел из улиците с десет души да пази караул. Излезли и други от черковата, помъчили се да дадат пак огън на някои къщи, убили едно куче сред улицата, минали покрай аскера, но той избягал от тях.

И така, ние имаме тоя ден два въстанически лагери, на два часа далеч един от други, Ботйов на Веслец със 150 души, а Заимов в черковата „Вознесение“ във Враца. Последният писал кърваво писмо, че работата му е готова, който ден поиска, може да въстане, господар е на положението, играй си с турците. Другият, основан на тия известия, запътил се и дошел до гърба на Заимова. Тръгнал на помощ, а то излязло противното. Кому да помага? Помага се на човек, който е почнал вече да върши нещо, който е дал знак на съществуване поне. Единът си изпълнил длъжността повече от бляскаво, изскубнал се от чужда земя, заробил параход, минал река, дошел на една педя място. Другият — на сбъркан адрес попаднал. Както и да е, но преговорите

почнали още предобед между двата лагера; куриерите влизали и излизали свободно било в града, било в черковата. Най-напред пристигнал пратеникът на нашите борци от Веслец с писмо до Заимова, подписано от войводата. В писмото се говорело, че четата минала с цел да спомогне на въстаналите врачани, които щели да я срещат на Дунава, а за голяма жалост никой се още не бил помръднал, при всичко че тя се била цял ден на Милин камък на живот и смърт. Апелирал към патриотизма на врачанци, а Заимова предавал на проклетия, ако той като апостол не си изпълни длъжността и обещанието, дадено в писмата му. „Ако вие не въстанете и превземете града — свършвал той, — то ще да нанесете неизгладимо петно върху челото на българския народ.“ Подир пладне достигнал отговор от Заимова, който донесъл Никола Стоянов. Той бил спиран на няколко места от караулите на четата, които пазели около Веслец. Най-послед го завели при войводата, който стоял под едно дърво, и му подал писмото. Заимов, който бил господар на града, не му се щяло да напусне Враца и нейната черкова „Вознесение“, казвал, че му е невъзможно да излезе и че не той, но Ботйов трябвало да слезе от Веслец и дойде в града. След прочитанието на това писмо Ботйов излязъл отвън себе си и нарекъл Заимова предател. Написал му второ писмо по същия човек, а на тоя последния казал:

— Защо се маете вие още? Кого чакате, та не въставате? Где ви остана думата?

Подир заминуванието на втория куриер Н. Войновски и Обретенов отишли и се надвесили над Враца, отгдето гледали с бинокли, и видели, че в града се не забележава никакво движение, улиците пусти, никой не влязва и не излязва. По едно време Ботйов се ядосал и предложил да се нападне Враца и се отмъсти на неверните съзаклятници, но три условия му пречели да изпълни това. Първо, че момчетата, както видяхме, тук трябвало да починат за пръв път чак от Влашко; второ, от Враца имал известие, че на костелевския мост го чакал друг войвода, Митю Спахийчето, с 300 души юнаци, събрани от околните села Долна и Горна Кремена и други; а костелевският мост се пада по пътя за Стара планина; трето, че се боял от потерята и войската, които го бяха спрели на Милин камък, да го не чакат там наблизко и го заградят, щом слезе от гората и настане равното поле,

което се простира между Веслец и града. Тая предпазливост е била на мястото си.

За да станат врачанските съзаклятници господари на града, да преминуват през улиците с отворен байряк и да бият кучета наместо хора, причината е била присъствието на Ботйова на Веслец. А за да оставят неприятелите от Милин камък четата да я не преследват през нощта и да я не нападнат през деня на 19-и причината е била Враца. За нея са се те бояли, ето защо оставили четата да си върви спокойно към Балкана, т.е. към Веслец, а те отишли, та ѝ запазили пътя към Враца, като били уверени, че тя непременно ще влезе в града. Така щото черкезите и войската, които видяхме на Милин камък, бездействували тоя ден, пазели само четата отдалеч — да не тръгне към Враца. Ако врачани бяха излезли за Веслец, то тая потеря щеше да остане между два огъня.

Нито едното, нито другото станало, Ботйов замръкнал на Веслец със своите надежди, отчаян много повече, отколкото на Милин камък. А що е останало със Заимова в черковата „Вознесение“? И за тях се намерило изходна точка, трябвало най-после от изток или от запад да им дойде онова, което заслужавали и очаквали.

— Аскер, аскер иде! — се чули гласове най-напред по улиците на Враца, а после и в самата черкова.

И наистина, по орханишкия път дошел един баталион войска, от тая войска, която беше си разчистила вече сметките в Панагюрище и в Копривщица. Бяг из черковата, ама какъв бяг? — През глава и през ръце! Калпаци и паласки се снемали, ножове и пушки се отпасвали и всичко това непотребно вещество се предавало на съхранение в черковните заходи. Тясна била черковната врата за съзаклятниците, когато те бягали по къщята си, когато забравили и клетва, и обещание.

Тоя бяг събудил уплашеното турско население, скоро се то възвърнало в своята първобитност. Сеч и обир се почнали по всичките линии на града, страх, трепет и второ пришествие настанало за българското население. Ни по-малко, ни по-много — двадесет български глави паднали в един час по улиците! Между убитите бил и свещеник Коста, честен и благороден пастир!

Заимов останал непокътнат. От най-напред, когато слушахме за неговото апостолство, когато четяхме зевзешките му писма, с кръв подписани, и отношението му към Ботйова, ние скърцахме зъби

против него. В заключение обаче на комическото му въстание, каквито бяха повечето по други места, и сега вече, подир изтичанieto на цели дванадесет години, ние сме доволно снизходителни към личността му. В едно е само той виновен пред нас, че не бил човек за бунтовник, както казахме, а е станал такъв, а това не е престъпление, не е негова грешка. Ни енергия, ни решителност, ни искра от бунтовнически огън е притежавал той; но при липсването на тия качества едно е той притежавал; бил е патриот. Станал апостол и главнокомандующ по необходимост, против волята си може би. Мъчил се и той за добро, трудил се, но толкова можал. Ако ние от Ботйова не сме благодарни в село Борован, то какво може да искаме от Заимова, който пушка не е хващал в ръцете си? Писал кървави писма, че тъй му кефнало, помислил, че това е звучната метода!

Като се свършило клането във Враца, той бил вече артък човек в тоя град. Никой го не прибирал в къщата си, всеки си затварял портите от него, като холера останал, клетникът, сред улицата. Облечен с женски дрехи — кьосеобразната физиономия му спомагала на това, — с паничка ходел да проси оцет уж, а солдатите го побутват оттук-оттам. Един от съзаклятниците разказва, че майка му, без да знае, ненадейно го намерила в избата. Завикала и заплакала и той пак си взел паничката и излязъл по улиците. Добри врачански граждани, че никой не го предал, при всичко че под земята го дирели. Това им прави чест.

Най-после, като видял, че за него няма живот, че после издигането на байряка той мърцина живея, взел една мотика и се упътил по пътя към Ряхово, уж че отива да копае кукурузи. Това било след няколко деня вече. На един час разстояние въвн от града има ханчета, които се казват Хаджи Манови. Отвън на пейката стои билюкбашия и разказва за победите било над врачанци, било над Ботйова. Ето че се подава и нашият апостол с мотика на рамо, бос и облечен с работнически дрехи. Билюкбашията го подозрял по бялата кожа на лицето му и краката му.

— Стой, жено! От кои си и къде отиваш? — попитал той.

Заимов се обяснил уж, но това обяснение било такова, щото допълняло и ония условия, които говорели още в негова полза. Няколко тояги по гърба, и той имал ръцете си вързани нанаязад! Така се

свърши врачанското въстание, тъй помогна то на Ботйова, така свърши неговият апостол.

Ботйов се научил от околните селяни за идванието на войската и клането в града. Още вечерта оставил Веслец и потеглил за Балкана, който е на разстояние от последното това място около на 15 километра. Спрял се посред нощ на костелевския мост да чака четата на Митя Спахийчето, както му бе обещано. Два часа чакал, но нито чета, нито Спахийчето. Явил се един селянин, който казал, че по заповед от Враца четата не се събрала. И оттук, като си взема нашата дружина двете пари, слязла в полето и прекосила за Стара планина през орханийското поле.

[1] Жителите на близното село Мраморен разказват, че после два месеца, като се дало заповед да се погребат убитите на Милин камък, намерили 22 скелета из шумата и неизвестно още число изгорели в една колиба. Техните кости са закопани в мраморската черква „Св. Спас“, т.е. на убитите. ↑

[2] Давид Теодоров, както казахме, бил човек съвсем европейски, говорел езиците немски, френски и румънски. Вършел търговия с Виена и Букурещ, с една реч, не бил човек от гладните и скитниците. ↑

[3] Кирил Ботйов бил болен още в Румъния, тресяло го, та затуй го съветвали да остане. Той не послушал. Между 18-и и 19-и го втресло изново и той се изгубил в гората с Ив. Данчева. ↑

[4] Гледай нашите *Записки*, т. 1. ↑

ГЛАВА VI
СМЪРТТА НА БОТЙОВА

I

Спяла Стара планина, спели белите орли по нейните зъбести скали, спели гадовете горски, мирували горделивите зверове, почивали на разсъмване овчари и козари, прегризвали техните вакли овце и тънкорогои кози, агнета не блеели, ярета не врещели, кучета не лаели, спяла цялата природа. Никой нищо не подозирал, никому на ума не идело, че необетованият по тая страна Балкан, който си останал девствен и при паданието на Римската империя, който не усетил кога са царували българските стари царьове Крум и Симеон; който не чул кога са дошли турците, ще да дойде един такъв ден, щото да му дойдат непознати гости. Пуканието на зората, утрешният майски ден, прецъфтялата вече аглика, вечнозеленият здравец, росенът и стотините още горски цветя, ранобудната хайдушка птица, черният кос, който поздравлявал деня и скачал от клонче на клонче, брилянтната роса, която тежала на всеки стрък тревица, тихото шумоление на гигантските букове, чудната миризма на толкова разнообразни цветя и билки — омайвали и приспивали даже и хищния вълк. Който не е осъмвал на Стара планина, който не е виждал как там изгрява слънцето, то той нищо не знае, не може да обича своето отечество, както би трябвало.

Тъкмо когато се съмвало, нашите борци възпъвали по стръмната като стена на това място Стара планина. Местността се казва Курдовица, между Враца и селото Челопек, над орханийското шосе. Само една тясна дърварска и козарска пътека има, стръмна и каменлива, която лъкатуши наляво и надясно и из която само един човек може да върви. Из нея са излезли момчетата един по един и спрели на върха, гдето има поляна и кошара, сред една полянка е държавата на Димитра Мазната. Тук е първият кат на Балкана. Още два, по-малки, разбира се, и тогава вече върховете на планината. Картината, която се представлява от тоя връх, е от ония вълшебни къшета на земното кълбо, които би захласнали всяка жива душа. В самото подножие е тясната, но продълговата равнина от ниви и ливади, която на запад се губи към Берковица, на изток приема пенестите води

на Искъра, на север я стеснява познатият вече Веслец, а на юг я загражда Стара планина, която е дотолкова скъпа на това място, щото от един път си прибира полите и хвърча към синьото небе. Ето защо Враца и нейното поле има растенията и климата ако не на Казанлък, то на Сливен и Карлово, нещо, което не съществува другаде от северна страна на Балкана. Там, гдето расте пшеница и вирее лозова пръчка, отведнъж захваща бук и папрат, които са като барута към огъня в побратимяванието си с първите.

По-надалеч, насреща по яката, са нанизани селата Костелево, Върбешница, Крапец, Боденица, а на изток Паволче, Моравица, Руска Бяла и пр. Там долу зад последните тия села заявява своето съществуване и царят на балканските реки, Искърът, който пробужда горделивия Балкан в сърцето и отива, та се дави в Дунава, нему само прави поклон. Вижда се северната страна на Балкана, отгдето се той измъча като змия и бяга по равнината. Зарите на утринното слънце бележат леглото до известно място, а по-нататък се синее вече балканската верига, която отива и опасва Орханийско и Етрополско. Гледай, гледай, па да ти очите изтекат, фантазията ти да пламне, цялото ти същество да се омае!

На тая чудна поляна, гдето дружината приижда капнала и запъхтяна един по един, малко настрана, откъм източна страна, краищата ѝ допират до друго едно рядко творение на природата. То е широка яма по 500–600 крачки на четири страни, краищата на която са окичени със зъбести непроходими скали, под които мътят орлите. По дъното ѝ шумолят бистри източници, някъде водопади, тук-там зелени шубраки, а повече камъци, които са крепост и за козите. Постоянно извътре съществува такова силно течение на ветровете, щото хвърлените отгоре куршуми кривят своето направление и не достигат своята цел, при всичко че разстоянието е късо, както казах. Орлите, които се вият спокойно над по-горните пластове, като че спят, щом задълбочаят към тая яма, свиват своите криле и си напругат всичките сили — да не бъдат повлечени от течението.

Откъм западна страна се простират ред скали, а нанагоре захваща Балканът.

Едни от дружината, вървели цяла нощ и едвам изпъзели из стръмната стена, щом достигали до полянката, тръшкали се и заспивали върху нейната росясала трева. Други отивали на канарите и

се чудели на картините. Между последните бил и войводата. Колкото той и да бил убит физически и нравствено, колкото и да бил мрачен и отчаян, неговата поетическа душа взела връх над всичко. Той се увлякъл за минута от прелестите, забравил горчивото минало, безвъзвратно изгубената надежда, хвърковатите идеали и трънливото бъдеще. После толкова години сега за пръв и за последни път виждал той от върховете планински как се подава слънцето. Това било един вид прошка... Той ходел от канара на канара, гледал и се ненаглеждал, пъшкал и възклищавал, а най-после избухнал, неволно може би, почнал да декламира:

*Излязла е бяла Рада
на планина, на ройнина,
та побила три байряка:
първи зелен, втори червен,
а пък трети бяло сукно,
бяло сукно гълъбово.
Провикна се до три пъти,
събрала е триста души,
триста души отбор момци,
отбор момци, все юнаци.
Отговаря бяла Рада:
„Ой ви вази, триста мина,
триста мина отбор момци,
отбор момци, все юнаци!
Наберете сухи дърва,
накладете буен огън,
откраднете шаро агне:
не колете, не дерете;
отсечете глогов ръжен:
не кастрете, не острете,
живо агне натъкнете,
тъй го живо припечете.“
Огън тлее, агне блее,
бяла Рада песен пее...^[1]*

— Момчета, отворете байряка! — извикал той после свършването на песента. — Отворете го; нека се той развее още един път от върховете на гордия Балкан; нека го видим да се ветрее измежду буковите дървета, па тогава да умрем. Очите ни няма да останат отворени! Побийте го сред поляната, накладете огньове, хванете агнета, донесете бистра вода — туй ще да ни остане!...

Всичко това се извършило на минутата. Там наблизко е кошарата на Димитра Мазната, както казахме, агнетата не били пуснати още от кошарата. Момчетата засукали скути, хванали не едно като бяла Рада, но 17, които заклали и приготвили да пекат. Ботйов, Войновски, раненият юнак Пера, когото носели още, и други по-първи момчета седнали настрана и разисквали какво ще да се прави, накъде ще да вървят и каква ще да им бъде ролята по Балкана. Тракия, Панагюрище и Копривщица, прочутите тия огнища на българските бунтовници, били пак точката на нашите борци, за там те решили да вървят, а Враца, която ги блазнеше досега, не се споменавала вече.

— Защо ние не я изгорихме, защо не отмъстихме на нейните патриоти? — казал изведнаж Ботйов.

Имало и такива предложения, че по-добре ще да бъде, ако четата се върне на запад по планината и потърси сръбската граница, защото бог знае да не би панагюрци и копривщени да излязат като врачани. Това мнение не намерило много поддържатели, защото все съществувала още малко вяра в успеха на святото дело.

Всичко дотука добро, но да видим що ще да кажат турците, гласът на които е решаюци в тия работи, где останаха те, та ги няма още от Милин камък, какво е тяхното мнение, забравиха ли те четата, или се уплашиха от нея? Малко търпение. Когато те свършили с Враца, когато заклали по-първите хора, други затворили, трети наказали и т.н., като се осигурили вече от тая страна, то дошло време да се погрижат и за четата. Силна потеря от черкези, башибозуци и войска се образувала и през нощта още тръгнала да дири нашите борци, следите на които ѝ били известни. Войската ударила направо през планината, конницата заобиколила откъм полето и дошла до Челопек, а пехотата право в пътеката ударила към полянката, гдето дружината се готвеше да яде печените агнета. Караулите няколко пъти известявали вече, че по полето долу тича голяма конница, но не се обръщало още внимание, далеч били.

Агнетата не се били опекли още от едната страна, на ранения Пера вържели раните, Ботйова обували с цървули, защото ботушите му били убили вече краката, когато потерята се появила от две страни на близните върхове, едната по дирите на дружината, а другата отивала да завземе предния връх. В това време се появил овчарят, на когото били агнетата, с тояга в ръцете, който застанал пред колибата, в която стоял войводата със своя щаб.

— Кой ви е големецът? Хайде, дайте ми парите за агнетата, че ще да си вървя — казал той.

Всички залисани, никой не обръщал още внимание на думите му, а той стои като чук пред Ботйова и повтаря:

— Хайде, ще ми дадете ли парите? Скоро, че черкезите идат!

— Ох, боже мой, боже мой, и аз съм дошел народ да освобождавам! По-добре да не съм се раждал! — казал Ботйов жално, жално и почти заплакал. — Дайте му, дайте му пусти пари, нека си вземе колкото иска — прибавил той, като си извадил кесията и я хвърлил на земята.^[2]

Търтили момчетата едни през други да завземат по-големите височини, като задигнали от огъня суровите агнета. Ботйов се отчаял вече съвършено, казал на приближените си: „Днес ще да се мре, свършена е вече нашата роля...“ Потерята отворила огън, загърмели и нашите, нарушила се тишината, събудило се сухо и сурово в девствената планина. Орли зацепили под небесното пространство, овчарски кучета залали, овце и кози се подплашили, овчари избягали, гората екнала. Мазната разказва, че щом си взел парите и чул пушките, отворил стъргата на своите овце и търтил да бяга към града; избягали и другите овчари, който свари, към града, а стадата си напуснали.

Момчетата, гладни и жедни, спали няколко часа на Веслец, изново захванали бой или по-добре отбрана. Те отстъпвали към върха и гърмели заднишком на нападателите. Оставили поляната Таушаница, гдето печаха агнетата, и ударили нанাগоре покрай водата на хубавото езеро Лясковец. Сторило им се, че отблъснали неприятелите, и пак се спрели и наклали огън да пекат агнетата. Тия последните не се били стоплили още, когато нападателите се явили с по-голяма сила. Пак скочили и пак битка почнали, а агнетата съвършено оставили около огъня.

[1] Тая песен е много обичал Ботйов. Ние я намерихме между ръкописите на Л. Каравелова, от първия записана. ↑

[2] Овчарят Димитър Мазната казва, че му платили по 15 гроша за агне, но доброволно; крие, че насила искал пари. ↑

II

Вольт се казва един от старопланинските върхове, в землището на черепишкия манастир „Света Богородица“, два или три километра от мястото Таушаница, към югозападна страна, това място, гдето се заклаха най-напред 17-те агнета в държавата на Димитра Мазната. Тук завзела последна позиция дружината, тук намерила селямет не по волята си и желанието си, но от немайкъде, от преследване, от нужда. Върхът е един от високите тъдява балкански точки. Той има формата на венец, откъм западна страна окичен с непристъпни камъци, а към изток полегат и горист. Камъците откъм запад са като плет, високи 5–6 метра, а после се захваща вече равнина, дълга около 800–900 метра. В тая равнина е селището Крушево, българско някогашно село, което преди стотина години избягало от суровия климат и се заселило в Ряховско поле около р. Скъта, като си запазило старото име Крушево. Зад него се издигат, т.е. срещу Вола, два остри върха, които природата така е накичила, щото приличат отдалеч, като да са стара римска крепост. Тоя изглед имат те, по причина че вънкашността им е ред камъци, ред здравец и типич (една трева). От източна страна, т.е. откъм селото Челопек, е долина, там извира буйно езеро, което се казва Крушевското. Зад него захващат други върхове, горната част на които е покрита с бели камъци и гора. Равнината, която се захваща току под каменния плет на Вола, както казахме, е гръбнак с полегати поли — една към езерото Лясковец, а друга към езерото Крушевец, т.е. към Челопек. Последната е вдлъбната като корито, заключено между плета на Вола и още един малък ръб от дребни камъци, до който се издигат високи няколко дървета, наречени Манастирското пладнище.

Дружината се покатерила по канарите и боят се захванал. Ботйов, който бил останал да наблюдава неприятелските сили, черкезите го заградили под една канара сам и налитали да го съсечат, а той се брани, като гърми с револвера си. Момчетата му викат да не мърда и му идат на помощ, дордето най-послед отблъснали нападателите. Тия последните заобиколили канарата отвсякъде, т.е. от три места. Войската, пехота, се построила откъм западна страна на

селището, а башибозуците и черкезите от юг и север. Войводата командувал центъра, а Войновски прибрал всичките момчета, които имали иглени пушки, и излязъл срещу войската, която не приближавала, а стояла на около 700–800 крачки. Като я наближили куршумите на нашите, тя се дръпнала малко.

Сражението траяло цял ден непрестанно. Па не е можало да бъде и другояче — неприятелите искали тука, на това място, тоя ден да довършат до крак опасните за своята държава и народност хора. Денят бил един от най-добрите, ден тъкмо за бой. И тука положението на нашите борци било такова, каквото и на Милин камък. По своята височина то не можело да има вода; а по своите колосални камъци, макар и балкански връх, жегата била нетърпима, напечените канари образували един вид пещ. Гладът и жаждата били немалки неприятели, когато турците в това отношение били твърде щастливи, три студени извори имало в техния лагер: езерата Крушевско, Лясковско и Чучурчето в селището. Тук турците били два пъти повече, отколкото на Милин камък. Те нападали с колони върху нашите, но напусто, защото пред всяко момче имало камък, пет пъти по-голям от него. Само дим се показвало, а човек никак.

Войводата бил тоя ден нещо необикновено. Той не приличал нито на Ботйова в парахода, нито на Милин камък, нито на Веслец. Нито весел, нито загрижен, а просто отчаян и пропаднал вече човекът, в агония. По тая причина той викал на момчетата да не жаят фишеци, да блъскат, колкото можат, да не мислят за сетнините.

Няма съмнение, че нападателите били изложени твърде много, местността им не спомогнала, а куршумите им се удряли в гранитните камъци и отскачали нагоре със силно пицене във въздуха.

Подир пладне едно отделение черкези избиколили и искали да се покачат и те на венеца. Войновски ги нападнал с 40 души момчета и излязъл на известно разстояние да ги преследва с тях. Войската го притиснала в ребро и той не можал да се върне вече, минал долината на Крушевското езеро и се спрял в насрещното усое, а Ботйов с останалите момчета останал на Вола.

Скоро наближило да се мръква. От нашите тоя ден по причина на каменната позиция нито едно момче паднало, нито се ранило. От турците се убили 5–6 души солдати и неизвестно число черкези и башибозуци. Слънцето затрептяло да се затули зад задните

старопланински върхове, военната тръба изсвирила нещо и пушките от страна на неприятеля престанали, черкезите почнали да викат „лю-лю-лю“ и да се събират на купчинки. Престанал огънят и нашият каменен лагер, нямало такива любители, които без нужда да следват сражението. Войводата с дясното крило почнал да слязва нанадолу из познатото вече корито към Крушевското езеро, на югоизток.

— Хайде надолу, надолу! — викали момчетата и следвали подир войводата.

— Тук е мястото ниско, дали няма да намерим нейде вода? — говорел Ботйов и се оглеждал наоколо си.

Слязъл той към тая страна, първо, че пътят му за Тракия бил през тука; второ, че Войновски се намирал към тая посока, и трето, че нямало никакъв интерес да държат каменната позиция, трябвало да се вземе път нанаяпред — да се търси хляб. Десетина-двайсет крачки под Манастирското пладнище, на зелената морава, близо до малкия ръб, който описахме по-горе, седнал войводата да си почине от дневните трудове, насядали и момчетата по негов пример, кой където свари, всички били капнали и изгорели, 24 часа ставало вече, как все на крака стоели. Местността не е нито поляна, нито гора, тук-там малки дървенца, глогове, лески и шипки, а останалото поляна. Ботйов седнал до една къдрава шипка, накичена със стотина алени цветя и пъпки, седнали около му Г. Апостолов, Пера, Н. Обретенов, Сава Пенев, Янко Боянов, арнаутинът и две-три момчета още. Тук слязъл и зеленият байряк.

— Оковете го пак, няма нужда от него — казал Ботьов.

На колело налягали горепоменатите момчета около своя войвода, повечето мълчели, а по-малко говорели; но и да говорели, и да мълчели — мислите им били едни и същи: „Ще да се мре!“ Отчаянието било общо, заедно с вечерното слънце тоя ден — четвъртък, 20 май — засядали и последните надежди, бълнували още Тракия и нейните байряци, но това било за утешение само, то става завинаги така, че настоящето хармонира с бъдещето, последното е по-светло и по-обаятелно, защото е неизвестно.

— Аз почнах да се съмнявам за вътрешното въстание в България — казал Пера. — Ако да би била пълна планината с въстаници, ако би Тракия да гореше на огън, то тукашните турци трябваше да почувствуват това, а те ни преследват с кучетата си заедно.

Всички присъстващи подигнали рамене. Тук-там наоколо се обаждали още по десетина пушки между някои любители и от двете страни на воюващите. Знамето тъкмо-що било снето от пръта и знаменосецът се обръщал да пита Ботйова какво да го прави, когато неприятелската тръба свирнала втори път.

— На какво ли свирят пустите му душмани? — запитали някои от присъстващите момчета.

— На таин — отговорило друго едно момче, бивши солдатин от казашкия алай на Садък паша.

— Чакай да видя, като че правят някакво движение — казал Ботйов и се подигнал да стане на крака.

Не бил се изправил още, както трябва, когато откъм югозападна страна, т.е. откъм малкия ръб камъци, пукнала пушка и той рухнал по гърба си на земята до алената шипка!...

— Войводо! — извикали присъстващите и рипнали на крака, едни се заловили за пушките си, други попълзели към страната, откъдето гръмнала фаталната пушка, трети се впуснали да дигат своя войвода, шум и глъчка, ахане и охане.

Храбрият и умният юнак Пера със строшеното коляно от всички най-напред съобразил какво трябва да се прави в тая страшна минута. Той се навел, турил си пръста на устните и изсъскал, дал знак да не вика и говори никой за трескавото нещастие, да се не научи и така падналата дружина.

А нашият херой, поетът и войводата! Как така скоро млъкна тая уста, която никога не е преставала, как тъй се успокои широкото чело, което завинаги представляваше бури и гръмове? Спял той и вече тих и доволен, алена кръв вряла из смъртоносната рана и разделена надве, опасвала бялата шия, тая шия, която „никога не влизала в рабски хомот“! Ни дума, ни ума, ни поглед за последен сбогом към вярна дружина, към любима балканска природа, към рабска земя, към прелести отечествени, към жива раздяла! Ни прошка, ни завещание, ни пък някаква си тържественост и демонстрация към акта, че поет умира, че байряк пада, че драма се свършва, че епоха загинва, Ботйов се от душа разделя! Спи Ботйов, спи и природата, мирува Балканът, ни буря, ни ветрец гора да се разлюлее, поклон да се поклони пред покойника, с гръм и с трясък да поеме душата, тая душа, която е

толкова много красила и възпявала своето вечно жилище, тоя същия Балкан. Непризнателност!

Светла бледнина покрила лицето на мъртвеца, което между алената шипка и зелените глогове, потънало във високата миризлива морава, после захожданието на слънцето изглеждало, че е по-хубаво, по-привлекателно и по-виразително станало. Останалата дружина почивала спокойно няколко крачки настрана, без да знае още нещо. А свидетелите на акта, подпрени на своите пушки, с благоговение заобиколили одъра на покойника, телата им треперели, а сълзите от загорелите им очи капали върху издихающия труп.

— Войводо! Погледни ни! Кажни ни нещо! — казал Апостолов и се навел, та хванал ръката на покойника.

Свили се жили, набърчило се чело, поотворило се око, но то показало само агония и нищо повече. Не било време за бавение, мръквало се вече, трябвало да се върви по-скоро, дордето момчетата не са усетили и разбягали, като чуят за смъртта на своя войвода. Пера се опрял на своето счупено коляно, надвесил се над смъртника, прекръстил се и го целунал по треперещите още устни.

— Ох, войводо, прощавай, мил мой братко. Защо аз не умрях наместо тебе? — казал Пера и се залял със сълзи.

Неговият пример последвали всички. Поклонили се мълчешката и взели последна прошка. Отсекли няколко вейки от алената шипка и хвърлили върху трупа, което щяло да служи и за погребение, и опело, и за други обреди. Оттеглили се малко настрана, тръгнали вече, но дошло някому на ума, че в пазвата на войводата има писма, списъци и други работи. Върнали се пак и го разтърсили. Апостолов му откопчал връхната дреха и извадил картата „Европейска Турция“, потънала в кръв. Взели му часовника, писмата, револвера и други още неща. Арнаутинът, без да го видят, взел му саблята. До десетина крачки като се отделили от свещеното място, чували още като хъркал героят, не бил още умрял. Момчетата тръгнали и на минутата още се усетили, че няма войводата.

— Где е войводата? — питат те.

— Той е напред, скоро ще да го стигнем — отговорили знающите.

III

Да оставим дружината и да се върнем при героя на настоящата книга, да присъствуваме на погребението му, да допълним още някои работи от последните му минути. Той е бил мерен нарочно, дали от ближния ръб, или от насреща от усоеето, неизвестно. Кой го е ударил — също. Предполагаме, че желаючи някои по своя воля са се приближили до мястото, гдето е почивала четата, и щом Ботйов се е изправил, гръмнали са, а после избягали. Едни от другарите му, очевидци на смъртта му, казват, че бил ударен в гърдите, като показват и на окървавената карта. Други, напротив, свидетелствуват, че куршумът го ударил в самото чело. Янко Боянов видял даже кръв на челото му, над окоето до косата. Покойният Йордан Кършовски, на когото имаме бележките, определено говори, че войводата е ударен в челото. Ние поддържаме последното мнение на това основание, че колкото и на лошаво място да бъде ударен в гърдите, все щеше да се помъчи малко, можеше да проговори поне няколко думи, преди да умре. А то, щом паднал, и си затворил очите, нито дума продумал, нито изохкал, нито погледнал, нито пък се помърдал. Колкото за кръвта в гърдите му, то тя може да е протекла от челото, като е лежал. Момчетата на мръкване и набързо не можали да го прегледат.

Тринадесет души овчари от околния балкан имало вързани горе, на селището, в турския лагер. Те чули, когато дотичали черкезите и казали на големеца на войската, че войводата е ударен вече:

— Главата му скоро! — извикал той.

Още вечерта главата била отсечена и занесена във Враца. С тържество я разнасяли из града, а после я побили при другите глави (от Милин камък) на мегдана при градския часовник. Живите момчета, хванати около Враца, от дружината обадили, че тя е главата на техния войвода; а и врачани разказват, че тя била твърде голяма, с широко чело, с наполеоновска брада, с черни мустаки и вежди. Подир три деня заедно с другите глави хвърлили ги в барата под града. Свещеник Гено ги извадил и заровил в черковата „Св. Петър и Павел“, но умрял,

умряла и бабичката от черковата баба Сава, така щото не се знае мястото, где почива буйната глава.

Тялото останало на мястото си, на орли и на други земни гадове станало то плячка. Подир два месеца, когато се дало заповед да се погребват падналите тук-там борци, и костите на нашия войвода се удостоили с погребение. В тая местност само него намерили и още двама души, но настрана вече към манастира „Св. Богородица“. Едина намерили до едно изворче, навел се да пие вода и там си останал. Ранен, се вижда работата, да е бил. Другия после два месеца го намерили с една агнешка плешка в ръката. Сиромашът, се вижда работата, да е ял и бягал, та като го ударили, умрял си с плешката в ръка. И ръката, и плешката били сухи кокали, не се познавали даже, че са две различни части: човек и агне... где са заровени костите на нашия херой, и това не можахме да издирим.

Умрял Ботйов в такава вълшебна местност сред Стара планина, за която толкова много му ламтяла душата. Изпълнило се неговото поетическо завещание по всичките си пунктове. И тих прохладен ветрец имало, и балканска буря, и рев на високите букове, и мирислив здравец, и студена вода, и бели орли, и диви вълци, и росна трева!... Крушевското езеро е на 300–400 крачки там наблизу до неговата шипка, долу в долината.

От разхвърляните дотука факти и разкази за нашия херой, макар читателите и да са си съставили за него приблизително понятие, но ние пак намираме за нужно да посветим няколко общи бележки — длъжност на всеки биограф. Ботйов съставлява рядкост между всичките свои съвременници. Той бил човек необикновен, човек с високи чувства и идеи, ето защо олицетворил в себе си цялата тогавашна епоха с всичките нейни безобразия и идеали. За тая епоха живеел той, а не за себе си. Тя го издигнала и поставила изключително към една крайност: да отрича, да съсипва и да срами. Той се чувствувал на своите позиции дотолкова на мястото си, с такава увереност в пътя си, щото по три деня стоял гладен, но пак не приемал да слезе при обикновените и потърси помощ. Надарен от природата с всичките си качества на човек велик, той притежавал и железен характер, и гранитна воля. И с живо слово, и с перо, и с вънкашни обръщения, и с поведение той бил достоен да запалва хората, да ги кара да мрат за идеята. Който го чувал един път да говори, който го

виждал как живее и се води с хората, той не можел вече да го забрави през живота си. Никаква гордост, никаква надменност в отношение към ония смъртни братия, които продавали боза и били кръчмари. От техните мизерни вертепи излиза и се среща с някой учен или дипломат да разисква. Богатите и знатните, религия и черковата, работи, които служели за запазване и за пречка на събарянieto, били за него язва. Религиите той наричал разврат на народите, а храмовете — язва. Три неща желяел на тоя свят: да имал сила, щото с едно движение да съсипвал корпуси войска, да можел да хвърчи и да правел да вали дъжд, гдето пожелае.

Неговата роля на революционер и на разрушител изпълнявал по-напред Л. Каравелов. Трябва ли да казваме, че това е било насилие с тоя последния, макар и да е държал той това червено знаме цели четири години? Той е хвърлил много стрели в тая област, оставил ни е цяла литература с отрицание, разрушение и омраза против угнетителите на България, възпроизвел е чудесно и талантливо мъките и жестокостите на турския ятаган и на фенерската патерица, убийствена е била тая негова последователност, страшно е постоянството. Още от 1860 г. на три езика — български, руски и сръбски — той е почнал с повести и разкази да копае темелите на турското царство. И енергия, и патриотизъм, и знание, и вяра, и талант не му липсвали в благородното предприятие. Само едно той не притежавал в сравнение със своя ученик Ботйова: огъня, възвишените чувства, гения и поетическата дарба на последния. Само едно стихотворение на нашия херой, само един негов куплет е в състояние да тури преграда между двамата писатели и съвременници, да докаже, че Любен е даровит писател, чуден стилист, основател на една школа, талантлив разказчик, сатирик и публицист, с по-широко знание от Ботйова, но не и поет по вдъхновение. Мисъл и форма превъзходни, лекост неподражаема, сатира и ирония, но навсякъде разумът, техниката и тенденцията вземат връх над поезията.

Прочетете Ботйовите стихотворения *Жив е той, жив е, До моето първо либе, На прощаване* и пр. Всеки куплет, всяка дума ви откриват разнообразни картини, във всяко слово виждате човек, който гори, кипи, протестира и поражая; който усвоил всичките страдания на своя народ, а после ги предава със страшен и отчаян гръм. Писал Ботйов това, не което му диктувал разумът, а което е изригвала

неговата пламенна натура. Па и какво ли е писал? По няколко месеца и по години той декламираше много стихове, приятелите му ги научавали вече, а той не сяда да ги напише. Заимов разказва, че одата *Хаджи Димитър* той написал в Гюргево в дома на Д. Горова една вечер, за няколко минути. Повод и вдъхновение му дало разказът на баба Тонка за Хаджи Димитра. Никога той не пишел по принуждение, със сметка, но завинаги под впечатления и под тежки минути, когато фантазията му се пукала и го въвеждала в мрачната отчаяност. Яд, злоба и омраза гърми против всичкото общество. Напил се в механата и това казва той, че било напук на врага и на патриотите. Всичка тая омраза и отчаяние е заседнало в него от теглилата народни и от равнодушието на неговите сънародници. Той стои със сатър в ръката, иска да блъска и къса веригите, а малцина му подават ръка. Но неговата лира знае и друг глас, тя може и да плете небесни венци, тя е в състояние да облече героите в някакви си ангелски образи. Хаджи Димитър например, ранен на Балкана, със счупена сабля, със захвърлена пушка, душа ще да предаде вече, дълг ще да плаща на свободата. Юнакът е облечен в такава божественост, картината със самодивите е нарисувана с такова благоговение към бъдещия покойник, щото просто на колене да паднеш. Само фантазията на поет може да ни показва подобни картини.

Чудно е, че Ботйов е написал най-хубавите свои стихотворения в младите си години (1870–1871), когато бил последен скиталец по улиците. По-после (1874–1875), когато той почва по-добър живот сравнително, когато захванал да живее в кръга на интелигентни приятели, съвсем престава. Сферата на дейността му, се вижда, го е отметнала.

* * *

Нашата роля на биограф е вече свършена с паданието на хероя ни, тук ние би трябвало да спрем вече. Но от уважение към байряка, който макар и да е сгънат вече, и към другарите на покойния ще да кажем още няколко думи, няма оставим сред планината ония, с които са запознати вече и читателите ни.

Както и трябваше да се очаква, щом дружината се научава още вечерта за убиванието на войводата, изтръпнала и се самоубила още през нощта. Всеки въздишал за свой пай, всеки мълчал, дошло време всеки да се погрижи вече не за общо действие, но за спасение на собствената си душа. Широкият Балкан спомогнал да излезе тя от засада, но напусто. Поражението почнало още през нощта. Едни се изгубили, други се отделили, трети останали нарочно и така нататък. Всеки станал войвода, малцина зачитали по-старите и по-опитните, па и тия последните нямали никакво нравствено желание и воля да поддържат ред, участва била решена, па и дъжд завалял, който като със сол посолил раните. Още там, около Черепишкия манастир, се изгубили в тъмнината мнозина.

Едни от тях, четирима души, изпаднали на другия ден — 21 май — около селото Челопек. Двама селяни — Коцо и някой си Петър — предложили им да си дадат оръжието. Паднали от глад и от път, те се покорили, повярвали на обещанието, което им се дало от поменатите българи, с изключение на едного, който се противил дълго време, не искал да си даде пушката. Поканили ги в един зимник и начаса известили черкезите от близното село Паволче, които ги заобиколили. Момчето, което не искало да се предаде, пак си оставило един револвер под дрехите, с който гръмнало и убило двама души от черкезите. Донесли сено и подпалили къщата, та така се предали четиримата борци. Двамата от тях заклали в Челопек, а другите двама отвели в Паволче и там ги пак заклали, като свикали и селото да гледа.

Други четирима души изпаднали пак пред челопешките овчари, с които се условили да ги водят за Сърбия. Поверили се един други и нашите си дали парите, колкото имали, и оръжията на челопешките българи. Тия пари били толкова, щото българите селяни, които били пак четирима души, разделили си по 300 гроша. Нощно време тръгнали по планината за Сърбия, през гори и планини, без път и пътека в убийствена мрачина. Стигнали в една пустиня, гдето небето се виждало като кога гледа човек из дъното на дълбок кладенец. Водачите българи поканили нашите борци да седнат и си починат. Насядали наред, както вървели, всеки от селяните седнал близо около момчетата. Помаяли се минути пет-десет и от един път наскочили водачите, кой сграбчил през кръста момчето, кой го ритнал с крак, кой го повлякъл за краката. Все към една ги посока дръпнали те, станало

малко сборичкване, чуло се извикване, пъшкание, после хучение и глухо тъннение и най-сетне, за чудо, останали само четиримата селяни. А где отидоха нашите четирима борци за свободата! В Сърбия ли ги заведоха братята им българи? Имайте търпение. Близко до местността Вола в землището на Черепишкия манастир, позната вече на нашите читатели, има такава една яма, между канари, за която казват, че е бездънна. Па и бездънна трябва да бъде, защото камък като се хвърли, до едно място се чува, като се блъска от стените, а после отива, та се не види. До тая яма били водени нашите четирима мъченици, около нея близо били седнали те, без да я съгледат в тъмнината, тук ги бутнали техните свирепи водачи братия българи!... Вижда се работата, че те са се били наговорили отрано да извършат това злодейство над всички злодейства на вселената. Само един от четиримата борци можал да извика и се залепил в дългата аба на своя човекообразен звяр. Залепил се той на живот и на смърт и щял да го повлече със себе си, но абата била вехта и се откъснала през половината, така щото сатаната и мъченикът се разделили, разделили и дрехата помежду си! Главната цел на злодействието е било 300-та гроша пари...

Ние не знаем имената нито на закланите в селата Паволче и Челопек, нито на хвърлените в ямата мъченици.

В лозето на един врачански търговец Стоян Грамчев, находящо се във веслецките лозя, изпаднали други трима от четата, но изгубени по-късно. Те били руският княз, Георги Матев и Георги Апостолов още (Свищов), ако се не лъжа. Имало някой помежду им и ранен. Те приплакали на Стояна да им донесе малко хляб и да ги скрие за няколко деня, дорде им оздравят раните и дордето се поуталожил работата. Приел ги Стоян уж братски и отишел да им донесе хляб, а тях затворил в колибата си на лозето. Но не хляб им той донесъл, а десетина души черкези, които ги заградили. На въпроса да се предадат те загърмели из прозорците. Прибягнало се до коренни мерки: запалили колибата и тримата мъченици изгорели като червеи! Когато те пищели, чувало се наоколо...

Други уверяват, че Стоян сам запалил колибата и скрит, отдалеч гледал на пламъците. Когато тя паднала и затрупала жертвите, тогава чак той отишел, та обадил на правителството. Наградили го. Живял Стоян до 1887 г. и щом се отваряло дума за отечество и за страдания, казвал и той, че една колиба му е изгоряла за тия работи!

В 1887 г. той отишел по търговия към Ловеч. На пътя го преварили няколко души с разбойническа цел, взели му парите, около 40 000 гроша, и му отрязали злодейската глава. Как във Враца не се намерил ни един човек, решително ни един, който да каже „бог да го прости“? Общественото мнение било удовлетворено. Луд един има във Враца, и той правел част от общото. Спрял се един ден пред затворения дюген на предателя, поклатил глава и казал:

— Хей, Стояне, Стояне! Добър търговец беше, но ония, които ти изгори в колибата си, ангели бяха... Бог да те съди!

Не без собствено самоунижение пишем ние тия черни страници от нашата книга и нам, и на читателите ще да тежат те. Ние ги бяхме оставили, намислили бяхме да ги скрием, но не си сдържахме думата, други чувства надвиха, сенките на мъчениците ни безпокояха... Турихме ние още тия грозни работи, за да покажем нравственото състояние на така наречените шопи, да ги сравним с другите българи, особено с тракийците. Както щете, но подобни гнусни сцени са положително невъзможни от страна на тракийския, търновския, шуменския и долнодунавския българин.

Войновски, който се отдели от позициите още на 20-и того, както видяхме, с 40 души момчета и останалите на мястото на сражението, между които падна Ботйов, не можали да се съединят, изгубили се едни от други още през нощта.

Последните си избрали за войвода ранения Пера. Цяла нощ се скитали по планината, осъмнали в челопешката кория на 21-и. Тук ги нападнали черкезите с изгряванието на слънцето. Наближили ги дебнешком и първите изгърмявания ударили храбрия Пера. Както стоял до едно дърво да си върже раната, тъй се навел и заспал на мястото си от неприятелския куршум. Апостолов (Захаралията) гръмнал и свалил предводителя на черкезите, някого си Джембулез, прочут плячкаджия, убийството на когото зарадвало и турци, и българи. Тия две убийства на двамата предводители произвели двойни действия: и черкезите бягат, и нашите бягат като стадо, лишени от двама войводи в два деня разстояние, като оставили сиромаш Пера на мястото си.

Целия ден гладни и умрели за сън се скитали по планината. Надвечер Апостолов се отделил с 13 момчета да прегази Искъра и да влезе в село Лютиброд за хляб. Насреща през реката пазела скрита

войска и заптии, които им отворили огън, а изотзад ги заобиколили черкези. Тая местност, която се казва Рашов дол, е дотолкова лоша за отбрана, щото всичките момчета трябвало да легнат на местата си под високите каменни стени. Сражението траяло около 5 часа.

В тоя отдел на дружината се намирало и знамето. „Като видяхме, че всинца ще да бъдем избити — говори Ю. Кършовски, — г. Д. Икономов ни каза да изкопаем трап и да заровим байряка.“ И наистина, свещеното знаме било заровено тука, на това място, в леглото на Искъра. Паднал убит Г. Апостолов, паднали и другите. Ю. Кършовски се скрил в една пещера, гдето стоял три деня; Д. Багрянов и П. Инджето се качили на една липа, гдето така също се запазили.

На 22 май се срещнали двете чети, т.е. разбитата при Люти брод и оная с Войновски. Последният тъкмо-що газел Искъра близо при селото Зверино. Като се преброили, излезли стотина души всичко, останалите пропаднали! Минали Искъра по среднощ над селото до черковата. Две момчета се изгубили, които заклал Стоян Моков от Зверино, да им вземе оръжието. Намерили се и добри хора, като Вацо Миков, кмета Иван Димитров, Никола Ценов, които ги нахранили и им показали пътя.

Дъждът, който беше тая година отвън мярката, окончателно разбивал нашите скитници. Минали край с. Игнатица и се отправили към Орханишко и Етрополско. На 26 май се скарали помежду си дали в Тракия да вървят, или в Сърбия и кого да изберат за войвода. Причината на това били няколко сливенски момчета, които имали болшинството. Офицеринът Войновски искал да вървят към Тракия и осъждал тия несъгласия. Войводство искали Д. Икономов и хаджи Димитров. Тоя последният бил стар човек, с френска брада, родом от с. Аладаглии (Сливенско), мисля.

— Ние бягаме сега да се спасяваме, какво войводство ви е взело? Като стигнем в Тракия, тогава — говорел Войновски.

Не послушали, отделили се. С Войновски останали само 15 души, а с Икономова и хаджи Димитрова — около 50.

Подир няколко деня тия последните пак се скарали, отделили се, а турците и техните потери не спали. Нападнали ги, хаджи Димитрова заклали, пръснали се като пилци по планината убивали от тях, клали, в София закарали до 30 души живи, от които повечето освободиха. Други, пак от същите, яли сурови гъби, полудели по гората, после

хванали едни, а други измрели. От по-първите докарани момчета в София бяха: П. Ванков, Д. Икономов, С. Соколов, С. Савов, П. Дянков и др.

А Войновски със своите 15 души другари скитал се по планината цели 40 деня, дордето най-после падна убит при с. Шипково, Троянско. Ударили го, когато спял с другарите си. Ние му видяхме в Ловеч шапката, в краищата на която бяха защити двете му уши в знак, че е убит. Тая шапка и тия уши бяха донесени за бакшиш на ловчанския каймакамин.

От 15 души останали само 4 — Обретенов, Сава Пенев, Димитър Тодоров и Стоян Ловчанчето. Те издържели най-голямо пътешествие и най-късно се хванаха. Някой си Пенчо от Троян, българин с едно ухо, ги прибрал уж братски и ги настанил да *почакат* малко в хана на хаджи Петра, въвн от селото, на сопотския път. Предал ги, кучият син. Заградил хана сам троянският мюдюрин със стотина души потеря. Нашите не се предават, почнало се гръм, но хан с дебели мешови дъски мърда ли? Запалили го. Когато почнал да пада вече отгоре им огънят, предали се, решили, че ако изгорят, то няма да ги види никой на това място, по-добре между хората да ги обесят. Решили те това, но не взели мнението на Стояна Ловчалията.

Две думи за тогова Стояна, понеже ще да заинтересуваме с него читателите. Той бил млекарин в Северин, момче на 22–25 години. Като стоели по Балкана гладни по три деня, Стоян все едно и също повтарял:

— Ах, ще ми помогне ли пак бог да се върна в Северин? Да си подквася млечицето, да му оберa каймака, да си премета и подлея пред дюгенчето и да седна до вратата с кръстосани крака! Имаше насреща ми едно гърче, кафеджия, да му извикам „Един кафе бре, паликаре!“ Донесе ми кафето и аз му кажа. „Гъркът е роден да слугува на българина.“ Ах, че царски живот си живеех! — свършвал Стоян.

Войновски два пъти бил сиромах Стояна, защото си късал фишеците и правел от тях цигари.

И тъй, подпушените в хана момчета тръгнаха да излязат из вратата и отиват да се предават.

— Стойте, имам нещо да ви питам! — извикал Стоян и си опрял гърба на вратата с револвера в ръка. — Какво стана с клетвата, която

дадохме пред войводата, че живи няма да влизаме в душмански ръце? Туй искам да знае аз, преди да излезем!

Тримата другари на Стояна, от които двамата варени-калени бунтовници, не знаели що да отговорят на Стояна млекаря, комуто никога не зачитали за пара мнението.

— Питам аз туй, за да ми се каже — няма да ви пусна! — говорел той и натискал вратата, горната част на която горяла вече.

Впуснали се да го хванат, натиснали го да му вземат револвера, с който ги застрашавал. Стоян рита с крака и се бори, дига си ръката нагоре и нарича другарите си *неверници*, дордето най-последно ухапал устата на револвера, пламъкът на който се повърнал от гърлото му, но куршумът отишел в мозъка!... Тогава отпуснал Стоян вратата и другарите му преминали по трупа му... Един башибозук го дръпнал за краката и начаса отрязал продупчената му глава. Тая глава с тънки руси мустачки ние гледахме няколко часа. Всичките ѝ замръзнали черти показваха, че тя се е отделила спокойно и доволно от душата на тялото. Очите стиснати тихо и спокойно, като че си отспива.

И тая смелост, и тая висока добродетел и нравствена чистота, ако можем да се виразим така, у един прост Стояна, у един млекарин!

Всичките момчета от Ботйовата чета, които не паднаха, влязоха в ръце. Двама-трима души само обесиха, като ги подведоха, че са извършили просто убийство. Останалите осъдиха до живот, по-главните, а повечето освободиха подир няколко месеца.

Братът на войводата Кирил и апостолът Иваница Данчев благополучно стигнали до Лом, М. Маринов ги скрил. Отишел в турската чаршия да купува за Кирила калеври. Но крак ли е кракът на Кирила? Като стъпи на земята, сякаш ли лежи даначе, когато на Митка Маринов краченцето е като овчи език. Това дало съмнение. Целият папукчийски еснаф му направил думата тоя ден, че еди-кой си продал такива пантофи *баш калъп*, каквито не са запомняли цялата кааза да купи. Хванали Митка Маринов, няколко сопи и мъки, Кирил с новите калеври и Иваница подире му благословили да посетят конака и в един синджир с Митка — в Русе. Кирила осъдиха на смърт, както и другите по-първи момчета, но ги помилваха до живот в Акия. В техния синджир правеше чест и нещастният Заимов.

ИМЕНАТА НА МОМЧЕТАТА, КОИТО ИЗЛЯЗОХА ОТ ПАРАХОДА РАДЕЦКИ

1. Христо Ботйов	из	Калофер
2. Давид Теодоров	„	Враца
3. Никола Куруто (байрактар)	„	Джумая
4. Георги Апостолов	„	Стара Загора
5. Никола Обретенов	„	Русе
6. Войновски (офицер)	„	Габрово
7. Иваница Данчев	„	Свищов
8. Перо	„	Македония
9. Петър Йорданов	„	Търново
10. Йордан П. Инджето	„	Търново
11. Сава Пенев	„	Търново
12. Кирил Ботйов	„	Калофер
13. Прокопий Дянков	„	Свищов
14. Йордан Кършовски	„	Елена
15. Поп Сава Катрафилов	„	Елена
16. Анастас Алексиев	„	Свищов
17. Димитър Иванов	„	Севлиево
18. Димитър Калев	„	Габрово
19. Христо Тодоров	„	Калофер
20. Петър Маринов	„	Ловеч
21. Димитър Дишлията	„	Сливен
22. Георги Матев	„	Свищов
23. Сава Савов	„	Враца
24. Митьо Ангелов	„	Враца
25. Сава Димитров	„	Враца
26. Йовчо х. Петров	„	Котел

27. Сава Димитров	„	Тетевен
28. Руско Робов	„	Котел
29. Иван Кожухаров	”	Ченге (Айтоско)
30. Иван Христов	„	с. Делиорман
31. Кольо Черкезът	”	с. Бяла черква
32. Кънчо Скорчев	„	Трявна
33. Христо Иванов	из	Сопот
34. Петър Иванов	„	Ловеч
35. Сава Младенов	„	Тетевен
36. Христо Иванов	”	Габров. Колиби
37. Ица Лазаров	„	Ловеч
38. Петър Левски	„	Карлово
39. Тонко Биволчето	„	с. Микра
40. Кольо Семов	„	с. Микра
41. Тодор Стойков	„	с. Микра
42. Един турски арнаутин	„	Албания
43. Петраки Жеорджеско	„	Македония
44. Едно 17-годишно момче	„	Лясковец
45. Христо Лазаров	„	?
46. Неделчо Тончев	„	Търново
47. Димитър Кутев	„	Сливен
48. П. Боев	„	с. Микра
49. Димитър...	„	Чирпан
50. Димитър...	„	Берковица
51. Вълчо Македонецът	„	Македония
52. Никола Майнов	„	Ловеч
(словослагател на Ботйов)		
53. Пенчо Христов	„	с. Микра

54. Васил Петков	„	с. Микра
55. Дако Йонков	„	с. Гложене
56. Илия Милчев ^[1]	„	с. Гложене
57. Васил Ненчев	„	Тетевен
58. Атанас Горов	„	Пещера
59. Спас Соколов	„	Тулча
60. Н. Кючуков	„	Сливен
61. Стоян Ловчалията	„	Ловеч ^[2]
62. Стефанаки Савов	„	из Враца
63. Марко Бошнаков	„	Враца
64. Митьо Цветков	„	Враца
65. Петър Ванков	„	Свищов
66. Братя Коста Апостолов	„	Свищов
67. Георги Апостолов	„	Свищов
68. Тинко Христов	„	Карлово
69. Никола Сопотлията ^[3]	„	Сопот
70. Пенчо Сопотянецът ^[4]	„	Сопот
71. Христо...	„	Севлиево
72. Върбан Господинов	„	Русе
73. Един руски княз	„	Русия
74. Един бошнак	„	Босна
75. Димитър Тодоров	„	Нова махала (Габ.)
76. Димитър Икономов	„	Троян
77. Курти Чобанинът	„	Кара Омур (Сил.)
78. Илия Чобанът	„ „	„
79. Димо...	„	с. Атмаджалии (Сил.)

80. Стефан Попов	„	с. Басарбово (Рус.)
81. Васил...	„	Троян
82. Тодор Илиев	„	Ловеч
83. Пенко Гачев	„	Ловеч
84. Иван Докторов	„	Ловеч
85. Никола Астарджиев	„	Ловеч
86. Марин Петков	„	Тетевен
87. Станчо Василев	„	„
88. Славко Иванов	„	„
89. Иван Тонев	„	„
90. Христо Дачев	„	„
91. Тончо Кунчев	„	„
92. Пенчо Минков	„	Калофер
93. Хаджи Бенчо	„	Плевен
94. Иван Стойков	из	Сопот
95. Хаджи Георги Гръблата	„	Тулча
96. Стойко Фучеджи	„	Тулча
97. Христо Аврамов	„	Тетевево
98. Тодор Стоянов	„	Неврокоп
99. Стоян Стайков	„	Якоруда
100. Антон Стоянов	„	Призрен
101. Янко Атанасов	„	Неврокоп
102. Димитър Ночов	„	Пирдоп
103. Нено Иванов	„	Смолско (Злат.)
104. Димитър Кючукът	„	Егри паланка
105. Григор Костов	„	Неврокоп
106. Кръстьо Андреев	„	Карлово
107. Георги Андреев	„	Карлово
108. Илия Видулов	„	Карлово

109. Ангел Тодоров	„	Разград
110. Димитър Казакът	„	Сливен
111. Хаджи Костадин	„	Сливен
112. Антон Македонеца	„	Охрида
113. Илия Лазаров	„	Локорско (?)
114. Владимир Тодоров	„	Мачин
115. Христо Клинков	„	Етрополе
116. Пенчо Атанасов	„	Ловеч
117. Атанас Димитров	„	Оряховица
118. Досе Дюлгеринът	„	Дряново
119. Никола Димитров	„	Г. Турчета
120. Михал Каназирски	„	Болград
121. Димо...	„	Калофер
122. Михаил...	„	Браила
123. Васил Стоянов	„	Троян
124. Ангел Стоянов	„	Панагюрище
125. Христо Гецов	„	Етрополе
126. Атанас...	„	с. Радино
127. Иван Попов	„	Калофер
128. Никола Попов	„	Калофер
129. Янко Боянов	из	Оряховица
130. Христо...	„	Калкандере
131. Иванчо...	„	Сливен
132. Ганчо...	„	Дряново
133. Драган Иванов	„	с. Правец (Орх.)
134. Киро...	„	Търново
135. Марко Атанасов	„	Браила
136. Цанко...	„	Казанлък
137. Георги Христов	„	Карлово
138. Никола...	„	София

139. Атанас...	„	Самоков
140. Никола...	„	Търново
141. Н. Нанов	”	с. Руска бяла (Вр.)
142. А. Иван Чартазанов	„	Оряховица
143. Антон...	„	Габрово
144. Никола...	„	Габрово
145. Антон Черногорецът	„	Подгорица
146. Александър х. Димитров	”	с. Аладаглии (Слив.)
147. Петър Паскалов	”	с. Глушник (Слив.)
148. Стефан Газибаров	„	Сливен
149. Петър Дюкмеджиев	„	Карлово
150. Младен Павлов	„	Видин
151. И. Цанев	„	Тетевен
152. Захарий Петров	„	Трявна
153. Неделчо Цанев	”	Сухиндол (Сев.)
154. К. Хараламбов	„	Котел
155. Стоян войвода	„	Ст. Загора
156. Христо Стоянов	”	с. Божанци (Габр.)
157. Пенчо Мончев	”	с. Калугерово (Тър.)
158. Васил Троенчето	„	Троян
159. Пенчо...	„	Котел
160. Иван Кръстев	„	Русе
161. Анастас Джумалиев	„	Севлиево
162. Стефан П. Димитров	„	Габрово
163. Пенчо Стаменов	”	с. Мирково (Зл.)

164. Тодор Минков	из	с. Сараня (Каз.)
165. Атанас П. Рахаилов	„	Шумен
166. Марично Ников	„	Шумен
167. Коджа Иван Моканецът	„	Добруджа
168. Малкият Иван	„	Силистренско
169. Сава Букурещлията	„	?
170. Нено Иванов	„	Габровско
171. Пенчо...	„	Троян
172. Йовчо...	„	Силистренско
<p>[⁵] Илия Милчев, който се нарича още Пандурски, бил заклан някъде из планината и главата му хвърлена в р. Вит. Ходила тя и се блъскала и най-после водата я изкарала в селото му Гложене! Тук била и погребана...]</p>		
<p>[⁶] От махалата Хармането.]</p>		
<p>[⁷] Той бил от турския казашки алай, а в четата десетник.]</p>		
<p>[⁸] Имал в себе си 30 лири. Толкова бой, теглене и търпение — не можали да ги намерят в него; чак в затвора му ги взел един черкезин.]</p>		

Источник: [Словото](#)

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.